

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

ÍRTA
NÉMETH GYULA

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST 1930
HORNYÁNSZKY VIKTOR R.-T. M. K. UDV. KÖNYVNYOMDA

127568

ELŐSZÓ.

A magyarság a közép-európai műveltségi körhöz való kapcsolódása előtt körülbelül ezer évig török népekkel élt együtt.

Ez együttélés története, körülményei nincsenek megírva történeti forrásokban, de képet alkothatunk magunknak róla a török népekre vonatkozó történeti feljegyzések, néprajzi leírások és nyelvmaradványok — különösen fennmaradt nevek — magyarázata alapján.

A legfontosabb probléma ez: milyen szerepük volt az ősi finnugor elem mellett a törököknek a honfoglaló magyarság kialakulásában? Erre vonatkozólag felvilágosít bennünket a török népek alakulási törvényeinek ismerete s az alakulásokat, a kapcsolatokat mutató közös nevek megállapítása. Erről szól könyvem első része, mely voltaképpen a török régiségtan egy fejezete, tehát nem tartoznék ide, de nélküle a honfoglaló magyarság kialakulását nem lehet megérteni.

Ilyenféle kutatások szükségességét már Hóman Bálint hangsúlyozta egy 1917-ben megjelent cikkében (Történeti Szemle, VI, 247): „Az őstörténet igazi feladatát [a magyarságot alkotó] törzsek és [a vele kapcsolatban levő] népszövetségek történetének, a változó kapcsolatok keletkezésének és megszűntének, a magyar népet alkotó törzseket más rokon és szomszéd népekhez, törzsekhez fűző ethnikai és politikai kapcsolatoknak kutatásában kell látnunk.”

BEVEZETÉS.

Egy nép eredetére és ősi történetére vonatkozólag feljegyzéseink a legtöbb esetben nincsenek. Ilyenkor a nyelvből levonható tanulságok azok, melyek az őskort megvilágítják. Az ősi nyelvelemeknek valamely nyelvcsalád megfelelő elemeivel való egyezése általában világot vet a nép eredetére, s a nyelvben található idegen elemek az illető idegen népekkel való érintkezések emlékei.

Csak „általában“ vet világot a nyelv eredetének kutatása a nép eredetére, mert hiszen a nyelvrokonság fogalma nem azonos a néprokonság fogalmával; az utóbbinál elsősorban antropológiai viszonyra gondolunk. Megtörténhetik, aminthogy gyakran meg is történik, hogy egy nép mai nyelvéhez átvétel útján, eredeti nyelvének elvesztésével jut. Ez azonban az ősi időkre vonatkozólag, mikor a nyelv tanúságán kívül semmiféle történeti bizonyosságunk nincsen, nem kutatható. Azonkívül — ha nyelvcsere lehetősége feltehető is — a nyelvi kapcsolat ebben az esetben is ősi kulturális rokonságnak, intenzív érintkezésnek vagy egyenesen faji keveredésnek az emlékét őrzi. A nyelvrokonság által mutatott történeti kapcsolat tehát mindenesetre sokatmondó.

Nyelvünk azt mutatja, hogy a magyarság uráli eredetű, azaz ősei több ezredévvvel Krisztus születése előtt a finnugorok és a szamojédok őseivel éltek valamelyes közösségben valahol Kelet-Európában, az Urál-hegység vidékén.

Azt is kimutatta a nyelvtudomány, hogy ennek az uráli „ősnépnek“ a szomszédságában, tőle valószínűleg nyugatra s vele igen szoros, talán rokoni kapcsolatban élt egy másik nép: a mai indogermánság „őse“. Ebből a régi időből való pl. a 'víz'-nek az uráli és az indogermán nyelvekben való közös neve: magyar *víz*, finn *vete-* ~ gót *wato* (német *wasser*), fríg *βεδω*, görög *ῥδωρ*—*ῥδατος* stb.

De volt az uráli ősnépnek egy másik, keleti szomszédja is (talán egy másik korszakban), mellyel szintén szoros, talán még szorosabb kapcsolatban élt: a törökség. Az uráli és a török nyelvek között több nyelvtani és számos szókinszbeli egyezés van.

Ennek az indogermán-uráli-török (-mongol-tunguz?), közelebbről egyelőre meglehetősen felderíthetetlen őskornak érdekes emléke egy szóegyezés, az 'ember' neve: latin *homo* ~ litván *žmũ* ~ gót *guma* ~ szamojéd *kum* stb. ~ magyar *hím* ~ vogul *χum* ~ votják *kum* ~ zürjén *komi* 'zürjén', eredetileg 'ember' ~ török *kün* 'nép' ~ mongol *kūmun* (*χün*, *χuy*, *χun*, *χūmün*) 'ember'.

*

Az uráli ősnépet, tehát a finnugorok és a szamojédok őseit, — amint ezt a nyelvtudomány tanúsága alapján több-kevesebb valószínűséggel megállapíthatjuk — bizonyos későbbi korban, az indogermán és a török kapcsolat kora után, de még mindig „évezredekkel időszámításunk előtt“ Európa keleti részén, az

Urál-hegység vidékén, meglehetősen északon találjuk. Ez a nép vadászatból és halászatból élt, sátrakban lakott s alacsony műveltségi színvonalon állott.

Az uráli ősnnyelvből először a szamojéd vált ki. Az uráli nyelvcsalád másik része, a finnugorság, még több századig együtt maradt. E közösség időben a Kr. e. III. évezred közepére tehető, földrajzilag a Volga középső folyásának vidékére. Az egyes nyelvjárások, melyekből később a megfelelő finnugor nyelvek fejlődtek, földrajzilag körülbelül úgy — de természetesen jóval szorosabb egységben és kisebb területen — voltak elhelyezkedve, ahogyan ma is vannak. Ez világosan következik az egyes nyelvek közt megállapított ősi egyezésekből. A finnugorság műveltsége az uráli koréhoz képest haladást mutat.

A finnugorság két ágra szakadt, egy nyugati és egy keleti ágra. A keleti ágot alkotják az „ugorok”: az osztjákok, a vogulok és a magyarok. Az ugor őshaza a Volga hajlásától keletre eső vidékeken keresendő.

Az ugor népeknek ez a keleti helyzete döntő fontosságúvá vált az ugorok, illetőleg az ugorok egy része, a magyarság további sorsára. Ez által vált ugyanis lehetségessé, hogy a magyarság az ugor őshaza közelében élő törökséggel, a bolgárokkal szoros érintkezésbe került, velük más területre, a Kubán alsó folyásának vidékére költözött s itt egyéb török népekkel is nemcsak érintkezett, hanem egyenesen ezek kötelékében élt; ezeknek alakulási törvényei szerint újabb török néprészeket vett magához, viszont régi alkotórészeinek egy részét elvesztette.

Hogy tehát a magyarság ősi alakulását megérthessük, először foglalkoznunk kell a török népek ala-

kulásaival általában; azután majd az itt nyert eredmények és a rendelkezésre álló anyag alapján foglalkozni fogunk az ősi magyar-török viszony és a magyarság kialakulásának kérdéseivel.

A török népek mozgalmas alakulásai történeti forrásokban nem igen vannak feljegyezve. De jó részben tükröztetik ez alakulásokat a népnevek; népnevek pedig nagy mennyiségben maradtak fenn, ezért különös figyelmet kell fordítani ezek kutatására.

A következőkben tehát a török népek alakulási törvényeit s az ezekkel szoros összefüggésben levő török népneveket tárgyaljuk, nem törekedve arra, hogy turkológiai szempontból hiánytalan képet adjunk, de annál inkább arra, hogy a turkológia idevágó fejezetéből mindent ismertessünk, ami a magyar őskor problémáinak megvilágításához hozzájárul, vagy ami a török népalakulások megértését általában elősegíti.

I. FEJEZET.

A török népalakulatok és nevük.

Egyes török népek törzseinek és törzsneveinek vizsgálatával több tanulmány foglalkozik.

Elsősorban említendő Houtsmának az oguz törzsekről szóló cikke (WZKM. II). Egy orosz tudós, N. Aristov, a Živaja Starina 1894-i és 1896-i évfolyamában egy-egy nagyterjedelmű cikket írt a kirgizek, illetőleg a törökség etnikai összetételéről; cikkei rendkívüli anyagot halmoznak össze — különösen becsesek orosz bibliográfiai utalásai —, de történeti és nyelvészeti kritikája gyenge, s eredményei több helyen elfogadhatatlanok; becsesek értékezéseinek azon részei, melyekben a gazdag anyag önmaga adta a megoldást, így a kirgizekre s más közép-ázsiai népekre vonatkozó eredményei. A régi török népek és törzsek alakulási törvényeire helyes észrevételei vannak Radloffnak az Alttürkische Inschriften, Zweite Folge XIV—XVI. lapjain. Egy török tudós, Zijā Gök Alp, a Milli tātābbüjlär mädžmūʾasy (1913) című folyóiratban írt a török törzsnevekről; cikkének részletei — különösen ahol törzsneveket etimologizál — általában nem fogadhatók el, de Houtsma után is újabb adalékokat tudott szolgáltatni az oguz törzsrendszernek a totemizmus szempontjából való megértéséhez; a totemizmus szempontját különben erősen túlozza. F. W. K. Müller az Ostasiatische Zeitschrift VIII. kötetében az ujjur törzsnevekre vonatkozó ismereteinket bővítette; én a Magyar Nyelv 1922.

évfolyamában a besenyő törzsrendszerrel foglalkoztam; Köprülüžādā Mähmād Fuād a Türkijāt Mädzmūʾasy című új török folyóirat első kötetében oguz törzsnevekkel foglalkozik s idevonatkozó ismereteinket új eredményekkel gazdagítja. Sok használható észrevételt találunk azonkívül szétszórta az irodalomban.

A törzsi szervezetről általában ír Thurnwald: Eberts Reallexikon, s. v. *Klan*. (Török törzsrendszerekről: 377—378. l. Vö. Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 181 skk.)

A török törzsnevekről: ʾAbd-ul-Kādir: *Türkijāt Mädzmūʾasy*, I, 258 skk.

A következő fejtegetések alapjául elsősorban a régi pontusvidéki és középázsiai törökségre vonatkozó adatokat vettem; a törökség e része áll legközelebb a honfoglaló magyarsághoz. Hasonló jelenségeket látunk az oxusontúli, perzsiai, iraki és kisázsiai mohamedán törökökről szóló régi tudósításokban, bár ezeknél a mohamedán hatás kezdettől fogva igen erős. L. Köprülüžādā, *Türkijā tārihi*, I, passim és *Ilk mütaşavviflār*, 209. l. j.

*

A török nomádállam, helyesebben államszövetség vagy törzs-szövetség rendszeren több, többé-kevésbbé önálló nagyobb részből áll.

A birodalom nagyobb részei kisebb részekre oszlanak, ilyenek — lefelé menő sorrendben — a törzsek, altörzsek, nemzetségek, ágak, családok.

Ezek között általában pontosan különbséget tenni céltalan is, lehetetlen is.

Vö. Thurnwald: Eberts Reallexikon, III, 181—82.

A felosztás általános kerete — gyakran már a források terminológiája következtében — különböző; az egyik állam „birodalmakra“ oszlik (hunok, szabirok, törökök), a másik (a kirgizek) „hordákra“ (kirgizül *džüs*, tkp. '100'), a harmadik „törzsekre“ (magyarok, besenyők);

a kisebb beosztások szintén különfélék lehetnek. Közép-Ázsiában a következő felosztást találjuk (lefelé menő sorrendben): *ulus* 'törzs-szövetség' — *il* 'nép' — *oimak* 'törzs' — *boi* 'al-törzs' — *urug* 'család' (Radloff, Wb. s. v. *ulus*). Vámbérynél (A magyarok eredete, 196) ezeket olvassuk: „A mai nomádok következő osztályokra oszlanak: a) az *il* vagy *ulus*-ra = nép, néptörzs, amelyen a népnek zömét értik, p. o. *türkmen ili* = turkománok, *özbeg ili* = özbegek stb.; b) *uruk* (a turkománok az *uruk*-okat mai napság az arab *taife* szóval jelölik) szószerint = nemzetség, az osztályozásnál azonban klán értelmében használatos; hébekorba, p. o. Abulgazinnál *il* és *uruk* össze van tévesztve [a tévesztve szót itt természetesen helytelenül használja Vámbéry]; c) *tire* szószerint = ág, tulajdonképp a nemzetségnek szűkebb köre, a szó tágabb értelmében vett család.“

Barthold az Enzyklopädie des Islamban, *aimak* címszó alatt azt mondja, hogy a mongol-török *aimak* és a török *il* szavak eredetileg 'törzs'-et jelentenek, de nagyobb törzs-szövetségeknek mint politikai egységeknek a jelölésére is használatosak.

Mészáros Gyula azt írja a baskirokról, hogy nemzetségekre oszlanak. „Ezt a nemzetséget 'erö'-nak [vö. Pröhle: KSz. V, 260: baskir *ruy* ~ tatár *râu* 'nem, faj', Katarinskij: baskir *râu* 'родъ, поколѣние' = 'nemzetség'], vagy némely helyütt *säm*-nek hívják. Egynémely nemzetségnek vannak kisebb osztályai is, a hadak, baskirul *tube*“. (Magna Ungaria, 61.)

Közép-Ázsiában a nemzetséget a *söyäk* 'csont' szóval jelzik. Vö. Radloff, Aus Sibirien, I, 258.

A magyaroknál — úgy látszik — ez volt a beosztás: had (= törzs), nem (= nemzetség), ág. (Hóman, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése, MNyK. I: 7, 15—16. l. A terminusok ingadozásáról: Nagy Gyula: Századok, 1870, 688 skk.)

Midőn Justinus császár a türk kagán követeinél a türk birodalom szervezete iránt érdeklődik, a követek azt felelik, hogy náluk négy fejedelemség van, azonban az egész nemzet felett való legfelsőbb hatalom „Sizabul“, a kagán kezében van.¹

A szabiروknak a Kaukázus vidékén levő hatalmas birodalma sok államra oszlott.²

Ibn Fadlān arról értesít bennünket, hogy 921-ben Almyš volgai bolgár fejedelem alatt négy „király“ volt.³

A besenyőeknek 950 körül nyolc törzsük volt, mind a nyolc törzs önálló, külön fejedelemmel.⁴

Egy ideig a magyarok is hét önálló törzsből állottak.⁵ A honfoglalás körüli időben meglehetősen erős központi hatalom keletkezett a magyaroknál, mely Árpád halála után meggyengült s Gézával újra megerősödött.

*

A besenyők nyolc törzse negyven kisebb részre (mondjuk: nemzetségre) oszlott.⁶ Ezeknek bizonyára voltak még kisebb részeik, de mivel a kisebb részek ismerete hadi és politikai szempontból nem fontos, forrásunk sem a nemzetségek, sem a kisebb részek neveit nem ismerteti.

A kazak-kirgizek három (illetőleg négy) hordára oszlanak, ú. m. a Nagy Horda, Középső Horda, Kis

¹ Menandros, ed. Bonn, 298—99; de Boor, 451.

² Prokopios, BG. IV, 11; ed. Bonn, 509; ed. Haurý, II, 538.

³ MHK. 204.

⁴ Konstantinos, De adm. imp. 37.

⁵ Konstantinos, De adm. imp. 38.

⁶ Konstantinos, De adm. imp. 37.

Horda (és Belső Horda). A hordák nemzetségekből s ezek ágakból állanak. (A kirgiz nemzetségeket és ágakat név szerint is ismerjük.)

*

A török nomádállam alapja a család, szűkebb és tágabb értelemben.

De a családnak és a család természetes szaporodásának gyakran csak másodrangú szerepe van egy nagyobb népalakulat előállításában (sőt gyakran kisebb népalakulat előállításában is), s az elsőrangú tényező egy erősebb csoport, mely a származásra, sőt gyakran a nyelvre való tekintet nélkül egy alakulatba egyesíti mindazokat a családokat, nemzetségeket és törzseket, melyek hatalmi körébe beleesnek. Természetes, hogy mennél nagyobb egy ilyen alakulat és mennél idegenebb elemeket foglal magában, annál hamarabb széteshetik, de az együttélés — ha a központi hatalom erős vagy ha az alakulat tagjainak érdeke úgy kívánja — sokáig is tarthat, sőt egyes, eredetileg heterogén elemekből álló részek tartós, esetleg többé fel nem bomló egységgé alakulhatnak.

Három tényező működik tehát a török népalakulatok életében: a természetes szaporodás és pusztulás, új népek vagy néprészek önkéntes vagy önkénytelen csatlakozása és egyes néprészek ugyanilyen elválása.

Rendesen így van ez a nomádoknál és a könnyen költöző népeknél. Érdekesen írja le Patkanov¹ a tunguz törzsek újabb-kori alakulását, a „genetikus nemzet-
szétszóródását s gazdasági és egyéb okok-

¹ KSz. VI, 248 skk.

ból új, „mesterséges nemzetség-csoportok“ keletkezését. „Nincs változékonyabb valami, mint a beduintörzsek csoportosulása“, írja H. Lammens.¹

A török nomádállamot is a gyakori változások, az állandóság hiánya jellemzik.

A szövetség egy erős szervező keze alatt — gyakran egészen jelentéktelen kezdettel — hirtelen megerősödik, hatalmát egy bizonyos területen kiterjeszti, azután egy-két (esetleg több) emberöltőn, néha több századon keresztül — gyakran nagy területváltozásokkal — virágzik, majd hirtelen vagy lassú gyengüléssel összeomlik.

Hogy hogyan keletkezik ilyen birodalom, arról érdekes képet rajzol a két orchoni felirat²: „Atyám, a kagán, tizenhét emberrel kivonult. Amint kivonulásának híre elterjedt, aki a városban volt, a hegyre ment, aki a hegyen volt, az leszállott; midőn összegyültek, hetvenen lettek. Mivel az Ég erőt adott nekik, atyámnak, a kagánnak serege olyan volt, mint a farkas, ellensége olyan volt, mint a bárány. Keletre és nyugatra hadat vezetve embereket gyűjtött s őket összetartotta. Hétszáz férfi volt már összesen. Miután hétszázan lettek, őseim törvényei szerint rendbe szedte a népet, mely szervezettségét és kagánját elvesztette, a népet, mely rabszolgákká és rabszolganókká lett, a népet, melynek török intézményei eltűntek, — s bátorságot öntött belé.“ (A tizenhét, hetven és hétszáz természetesen nem veendő szószerint.)

Az Európa határán megjelent hunokról a IV. század második feléig alig hallunk. Ekkor egy erős ural-

¹ Enz. d. Isl. I. 1172.

² II E 10, I E 11 sqq.

kodó összefogja erejüket, megtámadják a tőlük nyugatra lakókat, Attila alatt óriási hatalomra tesznek szert, s az V. század közepén a birodalom összeomlik, illetőleg a Fekete-tenger vidékén új alakulások formájában él tovább.

Láttuk, hogy 569-ben a türk birodalom négy fejedelemségből állott. Már 576-ban azonban arról értesül Valentinus, Tiberius bizánci császárnak a türkökhöz küldött követe, hogy a türkök birodalma nyolc részből áll.¹

A türkök története különben is igen tanulságos. A VI. század közepén alapítják meg a Baikal-tótól délre eső vidéken birodalmukat, mely pár évtized múlva a Koreai-öböltől a Fekete-tenger vidékéig terjed. Újabb pár évtized múlva azonban lényegesen megcsökken a hatalmuk; a nyugati türkök a mai Orosz-Turkesztánban még a VI. század végén teljesen önállóak lesznek, s 630-ban a keleti birodalom kínai fennhatóság alá kerül; 680—82-ben újra fellendül, két kiváló uralkodó, Kutluğ és Me-č'üe² alatt majdnem eléri régi nagy kiterjedését. 745-ben az ujgurok végkép megdöntik a türk birodalmat.

¹ Menandros, ed. Bonn, 399; ed. de Boor, 204. — Nem veendő figyelembe, midőn a türk kagán azt írja Maurikios császárnak magáról, hogy ő hét nép és hét klíma ura. (Theophylaktos Simokattes, VII, 7; ed. Bonn, 282.) Itt a hét csak „sok“-at jelent: vö. a 17, 70, 700 számokat a fent (13. l.) közölt feliratrészben.

² A kínai vagy kínai feljegyzésben fennmaradt neveket általában nem írtam át egységes átírás szerint; rendesen meghagytam az illető német vagy francia sinológus átírását, akinek munkáját idézem. Félreértést ez nem okoz.

Hasonló jelenségeket látunk a többi török birodalmak életében is.

*

Ezek a példák nagy birodalmaknak összealakulását és részekre való esését szemléltetik. Lássunk más példákat, melyek törzseknek, szóval kisebb néprészeknek elválását és csatlakozását mutatják be.

A kazárok három törzse, a kabarok, elválik a kazár birodalomtól és a magyarsághoz csatlakozik.

Kínai forrásokból tudjuk, hogy az ujguroknak eredetileg 9 törzsük volt; később csatolták magukhoz tizedik törzsül a basmylok törzsét¹ s tizenegyedikül a Karluk törzset, miután e két népet legyőzték.²

Theophylaktos Simokattes arról értesít bennünket, hogy a VI. század végén a Tarniax, Kotzager és Zabender³ nevű népek vagy néptörödékek az avarokhoz menekültek s hozzájuk csatlakoztak.

A besenyőknek 950 körül 8 törzsük van,⁴ a XI. században már tizenhárom.⁵

A kirgizeknél a Kongrat törzs előbb a Középső Hordához tartozott, azután a Nagy Hordához csatlakozott.⁶

*

A még kisebb részek önálló vándorlását és más néphez vagy néprészhez való csatlakozását világosan

¹ Köprülüzädä, İlk mütaşavviflär, 147, j.

² Chavannes, Documents, 94.

³ Itt és hasonló esetekben az *e* természetesen nem zárt *e*-t jelöl. — οἱ Ταρνιάχ καὶ οἱ Κοτζαγγοὶ ... Ζαβενδέρ ... ed. de Boor, 260.

⁴ Konstantinos, De adm. imp. 37.

⁵ Kedrenos, ed. Bonn, II, 581.

⁶ Levchine, Description ... des Kirghiz-Kazaks, 303.

látjuk a kirgizeknél és más török népeknél, amint ezt mindjárt — a törzs- és ágneveknek mint a változások emlékeinek tárgyalásánál — látni fogjuk.

*

A törzs-szövetségi alakulatok változandóságára jellemzők azok a népnevek, melyeknek 'Hat-törzs, Tíz-törzs'-féle jelentésük van, vagy azok, melyekben a tulajdonképeni népnév előtt a törzs-szövetségben résztvevő törzsek számát jelentő számnév áll. Ezeket bővebben tárgyaljuk a népneveknél.

*

E változások főoka az egyes néprészek önállósága. Láttuk a besenyőknél, hogy az egyes törzsek önállósága annyira mehet, hogy központi hatalom — bár a nép együtt él, együtt vándorol, együtt harcol, tehát egységet alkot — nincs is.

„Egy nomád nép törzsi és nemzeti beosztásának megértésében az a legnagyobb nehézség, hogy a törzsek és nemzetségek minden nomádállamban nemcsak népcsoportok, melyek származásuk szerint összetartoznak, hanem egyúttal kis önálló államok, melyekből a nagyobb állam áll. A nemzetség legkisebb alcsoportja, a család is, önálló *el* ['nép, birodalom'].“¹

„Ami a türkök alkotmányát és társadalmi rendjét illeti, meg kell jegyezni, hogy ha egy türk vagy uigur „birodalomról“ (türökül *el*) beszélünk, nem szabad ezt egy európai birodalomhoz hasonlítani. Valójában ez csak nagyobb vagy kisebb számú nomád törzseknek laza és nagyon változékony összekapcsolódása,

¹ Radloff, Alttürk. Inschriften, Zweite Folge, XIV.

melyet feje, a kagán tart össze...“, írja Thomsen a türk feliratok fordításához írt bevezetésében.¹

*

A török — vagy törökös — nomádállam kisebb és nagyobb alkotórészei — amint ez a dolog természetéből is következik — gyakran nem egynyelvűek, vagy ahogyan Köprülüžādā a tételt fogalmazza: egységes név alatt szereplő török népek gyakran nem etnológiai, hanem csak politikai egységek.²

Attila birodalma pl. a megszervező török hunokon kívül irániakból (alánokból), germánokból és egyéb népekből állott.

Konstantinos Porphyrogennetos külön kiemeli, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabarok a magyarokétól eltérő (t. i. török) nyelven beszéltek.³ Nagyon érdekesen szemlélteti ez a tudósítás egy ilyen idegen nyelvű csatlakozott néprésznek az új uralkodó néphez való nyelvi viszonyát. A kabarok megtanítják törökül a magyarokat, de ők is megtanulják a magyar nyelvet s a folyamat vége azután — mint a későbbi állapotokból látjuk — az, hogy a magyarok is, a kabarok is elfelejtik a kabar-török nyelvet s mindnyájan csak magyarul beszélnek.

A török kunok és az iráni jászok (az alánok utódai) mint egységes nép jönnek be Magyarországra (a történeti források egy ideig nem is említik a jászokat, csak a kunokat). Együtt találunk kunokat és já-

¹ ZDMG. NF. III, 129; vö. még Köprülüžādā Mäh-mäd Fuād: Türki-jāt Mädzmūʾasy, I, 185—187.

² Türki-jā tārihi, I, 3—4.

³ MHK. 124.

szokat a XIV. század elején bizánci szolgálatban is,¹ Kelet-Ázsiában is.²

Más, jelesen mongol nyelvű néprészek nagy számmal csatlakoztak török népalakulatokhoz a mongol korban. A középázsiai török népeknél gyakoriak a mongol néprésznevek s ezek az illető néprészek mongol eredetét jelzik.

*

Új alakulás, elválás, csatlakozás esetén egy néprész szervezeti beosztásában lényeges változások történhetnek.

A magyarokhoz csatlakozó kabarok tulajdonképpen három törzsből állanak, de a Konstantinosnál található magyar törzrendszerben csak egy törzset alkotnak.³

Gyakori eset, hogy két törzs egyesül s névül a kettőnek egyesített nevét veszi fel.

Az Altaj vidékén imerjük ma az *Ač-Käštim* törzset.⁴ E törzs nevének két része, *Ač* és *Käštim*, mint két egymástól különálló törzs neve fordul elő a feliratokban.⁵

Az özbegek egyik törzsének *Kytai-Kypčak* a neve.⁶ E törzs két nagy részre oszlik, a *Kytai* altörzsre és a *Kypčak* altörzsre; e két altörzs két régi nagy nép töredéke. De oly szorosan összetartozóknak érzik magukat a két altörzs tagjai, hogy ha megkérdezik tőlük,

¹ Hertzberg, *Gesch. d. Byzantiner u. d. Osm. Reiches*, 450; Joannes Kantakuzenos, ed. Bonn, I, 173, Moravcsik Gyula közlése.

² Yule-Cordier, *Cathay*, I, 167.

³ De adm. imp. 39.

⁴ Radloff, *Phonetik*, XXX. 1.

⁵ Radloff, *Alttürk. Inschr.* 351, 364.

⁶ Radloff, *Phonetik*, XXXVII. 1.

hogy milyen eredetűek, mindig ezt felelik: „kytai-kypčak vagyok”.¹

A kazak-kirgizek Középső Hordájának van két ága: *Uvak* és *Kiräi*, s az a nemzetség, melybe e két ág (még egy harmadikkal együtt) tartozik, *Uvak-Kiräi* nevet visel.²

Nekünk is van ilyen összetett törzsünk, illetőleg összetett törzsnevünk: a *Kürt-Gyarmat*. Részletesen a magyar törzsrendszer tárgyalásánál lesz róla szó.

*

Újonnan csatlakozott törzsek néha nem lesznek a szövetség többi tagjaival egyenlő helyzetben. Ezek végzik a legnehezebb munkát, védik a határt és elül mennek a harcban.³

Az ujugurok a később meghódított *Basmyl* és *Karluk* törzseket elővédül használták, mind pihenéskor, mind háborúban.⁴

A legutóbb csatlakozó *Kabar* törzsről megírja *Konstantinos*,⁵ hogy elül megy a háborúban.

Baján avar fejedelem a később csatlakozott *kuturguroknak* (kutriguroknak) parancsolja meg, hogy keljenek át a Száván s pusztítsák *Dalmáciát* s meg is mondja, hogy azért küldi őket, mert esetleges pusztulásukat nem nagyon bánja.⁶

¹ Radloff, i. h.

² Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 286; vö. Radloff, *Phonetik*, XLII. 1.

³ Tagányi: *MNy.* IX, 103—4.

⁴ *Chavannes, Documents*, 94.

⁵ *De adm. imp.* 39.

⁶ *Menandros*, ed. Bonn, 310; *Exc. de leg.* 458.

Tamás spalatói érsek¹ mondja a mongolokról, hogy a leigázott népekből nagyszámú fegyverest — különösen kunokat — visznek magukkal s ezeket erőszakkal kergetik a harcba. Julián ugyanezt mondja a perugiai püspökhöz írt levelében.²

* * *

A fenti képet, melyet a török nomádállamok életéről főleg a történeti források szétszórt adatai alapján, a rendelkezésünkre álló anyag természete szerint meglehetősen vázlatosan és szakadozottan rajzoltunk, elevenné teszi és érdekesen egészíti ki Radloff leírása a török nomádállamok életéről; e leírás főként a kirgizek életének közvetlen megfigyelésén alapszik s Radloff az ujjur történet bevezetéseképpen közölte. (Das Kudatku Bilik, I. k. LII skk.) Mivel e leírásra hiába utalnám az olvasót s mivel szeretnék minél világosabb képet adni a honfoglaló magyarság kialakulásáról, Radloff leírását csaknem egész terjedelmében közlöm magyarul.

„A nomádok társadalmi csoportokba való alakulásának alapja a természetes családi összetartozás. Az egymással legközelebbi rokonságban álló családtagokat egy közös tulajdon, amely nélkülözhetetlen egy kisebb marhaállomány fenntartásához, szoros érdekközösségbe láncolja össze. Hozzájuk csatlakoznak aztán távolabbi rokonok és egészen egyedül álló szegény családok és együtt alkotják a legkisebb szociális közösséget, az *aul*-t, amely az egész éven át együtt marad.

Olyan családok, melyeknek nagy marhacsordáik vannak, nem tudják együtt változtatni lakóhelyüket anélkül, hogy állatállományuk kárt ne szenvedne, ezért a család-

¹ Historia Salonita, 38. c.

² Wenzel, Árpádkori új Okmt. VII, 553.

tagok elválnak egymástól és külön-külön ault alapítanak szegény emberekkel, akik részint szolgálatukba lépnek, részint pedig mint hű embereik hozzájuk csatlakoznak. Sőt nagyon gazdag emberek több aullal is rendelkeznek, mivel csordáikat megosztják és mindegyik csoportnál néhány hű emberből és szolgából álló önálló ault tartanak fenn.

Minden egyes aulnak annak a családnak a legidősebb tagja a vezetője, amelynek az aulban a legnagyobb vagyona van, vagy pedig amelynek tagjai az aulban többségben vannak.

Nyáron minden aul külön nomadizál, télen azonban több aul egy aul-csoportba egyesül, amelynek egy bizonyos helyen van a téli szállása. Ez azért van így, mert egyrészt télen nem marad minden csorda az aulnál és ezért az őrzésükre több emberre van szükség mint nyáron, másrészt pedig mivel a nehéz téli időszak nélküldései nagyobb társaságokban kevésbé érezhetők. Így áll elő a nemzetségi alcsoport, amely télen összehúzódva lakik, nyáron viszont egy nagyobb területen szétszóródik; bizonyos összefüggés mégis marad az egyes aulok között, úgyhogy az esetleges kívülről jövő támadások esetében a szomszédok a közös ellenséget egyesült erővel energikusan visszaverhetik.

Egy ilyen nemzetségi alcsoportban az auloknak és a családoknak már közös és külön érdekeik vannak, mivelhogy a nyári telepek közös birtokul szolgálnak, viszont a téli telepeket egyes családok vagy személyek tulajdonának tekintik, ezeket áruba bocsáthatják vagy bérbe adhatják. Ezért itt már valamelyes tekintélyre van szükség, mely az aulok közt keletkező összeütközéseket kiegyenlíti és a vitás kérdésekben bíraskodik. Ez a tekintély bizonyos személyiségekben testesül meg, akik régi hatalmas nemzetségekből való származásukkal, gazdagságukkal, szellemi képességeikkel, igazságérzetükkel tűnnek ki, főleg pedig nagy családdal, illetőleg rokonsággal

rendelkeznek, mely szükség esetén a szót tettekkel is tudja támogatni. Ezek az egyéniségek, akiket a kirgizek *bī*-nek (bejnek) neveznek, bírói hatalmat gyakorolnak, amelyet tulajdonképpen senki sem ruházott rájuk. Ki-egyenlítik a téli lakóhelyeken a földbirtok körül keletkezett viszályokat, elsimítják az aulok közötti ellentéteket és erőszakot alkalmaznak a birtoklási joggal és az egyéni biztonsággal szemben.

Mint ahogy a nomád nép egyáltalán nem ismeri a vezérnek szavazás útján való választását, ezért a *bī*-hatalom mindig az illető családnak vagy a családot képviselő személyiségnek hatalombitorlása, amelynek a többiek csak a viszonyok kényszerítő hatása következtében rendelik alá magukat. A *bī* leggyakrabban csak mint ítélőbíró szerepel, akinek mind a két párt önként aláveti magát. Ebben a tekintetben különben semmiféle általános érvényű szabályt felállítani nem lehet. Vannak *bī*-k, akik rendelkezéseinek a nép feltétlenül aláveti magát, akik igazságérzetükkel és belátásukkal szerezték meg maguknak ezt a méltóságot; mások családi befolyásnak és gazdagságnak köszönhetik megingathatatlan hatalmukat; a legtöbben azonban a nemzetségi alcsoportoknak csak egy részében rendelkeznek feltétlen befolyással, a csoport többi részeiben pedig vetélytársaik vannak.

A *bī*-nek a hatalma nem csupán bíráskodásban nyilvánul, hanem annak a szociális csoportnak, amely neki alárendelte magát, minden ügyére kiterjeszkedik.

Határozatainak keresztülviteléhez állandóan szüksége van a csoport legtekintélyesebb embereinek támogatására, igyekszik ezért velük a legszorosabb viszonyban maradni és — habár ő a vezetőjük — mégis megbízottjuknak tünteti fel magát. Sohasem hív össze — hogy úgy mondjam — hivatalos tanácsulést, hanem az ilyen gyűléseknek magánbeszélgetés jellege van.

Magától értetődik, hogy a szociális csoportosulás ilyen laza köteléke mellett a nemzetségi alcsoport ha-

talmi befolyása együtt nő a vezető bi-nek tekintélyével és befolyásával. Ezáltal az egyes aulok egyesülése szorosabb lesz, befolyása gyarapodik a szomszédos nemzeti alcsoportokhoz való viszonyban; egyes családok, sőt egész aulok csatlakoznak hozzá, mivel az új közösségben erősebb védelmet látnak saját érdekeiket illetőleg. Így alakulnak gyakran össze új, kezdetben jelentéktelen nemzeti alcsoportok valamelyik bi-nek személyes befolyása által erős, befolyásos csoportokká. Egy ilyen csoport új nemzeti névül felveszi aztán a bi nevét, amely annak halála után is tovább él.

Bizonyos számú nemzeti alcsoport ősi idők óta nagyobb vagy kisebb nemzetségeket alkot. Ezek történeti alakulatok, melyek közös származás és bevándorlás vagy korábbi háborús viszonyok következtében számos emberöltővel ezelőtt keletkeztek.

Mivel a nemzetség történeti képződmény, van benne több család, mely régóta uralkodó szerepet visz s melyet — mivel régebbi uralkodó családoktól származik — a nép nemességnek tekint; ezek bizonyos jogokat élveznek. A nemességnek azonban csak annyiban van befolyása, amennyiben gazdagságával, családi befolyásával és derék-ségével kitűnik; a hatalom gyakran nem a nemesi családok kezében van.

Mint az aul és a nemzeti alcsoport, a nemzetség is szociális egésznek alkot, melynek feladata, hogy hozzátartozói érdekét más nemzetségekkel szemben megvédje.

A régi nagy harcok idején a nemzetségeknek nagyobb konglomerátumai törzsekké egyesültek és ezek ismét hordákká tömörültek, mint ahogy a kirgizek ma is Nagy, Középső és Kis Hordából (és Belső Hordából) állanak.

Mikor a kirgizek még teljes függetlenségben éltek szomszédaiktól, ezek a hordák és törzsek csak annyiban alkottak szociális közösséget, amennyiben más törzsekkel vagy hordákkal szemben állottak.

Mióta a kirgizek az orosz uralom alá tartoznak, a hordák és a törzsek csak névleg állanak fenn, tartalom nélküli pusztá szavakká váltak, mivel az államhatalom megvédelmezi a törzseket a nagyobb sérelmekről és a saját magukon való segítséget nagyobb arányokban nem engedi meg. Régebbi időben azonban, mikor a nomádok nagyobb politikai egységeket alkottak, ezek az egyesülések a közösség védelmezői voltak. Most az orosz uralom alatt álló nomádoknál a nemzetségek újjáképződése lehetetlenséggé vált és ezért bizonyos állandó helyzet állt elő, ami aláássa a nomádok jólétét. Az államalkotó elemek változandósága életfeltétel a nomádoknál és egyedül csak ez képes a teljesen a természettől függő állattenyésztőknél fellépő bajokat megszüntetni.

A szabad nomádoknál a kis nemzetségi alcsoportok folytonos változása adja meg a nép életerejét. Az alkotó elemek változandósága következtében a nagyobb konglomerátumok, a nemzetségek és a törzsek is állandó változásnak vannak alávetve és ezáltal folytonos sűrűlődésben vannak, amely szakadatlan csetepatékban nyilvánul meg; ez azonban a nép egészének jólétét nem befolyásolja károsan, minthogy valamely törzsnek szétesésekor a részek az erősödő szomszéd törzsekhez csatlakoznak és ebben az új viszonyukban ugyanolyan védelmet élveznek, mint korábbi kelyzetükben. Csupán ez a körülmény teszi érthetővé, hogy a nomádok évszázados küzdelmeket és háborúkat képesek elviselni anélkül, hogy jólétük alábbszállna, sőt hogy éppen a legnyugtalanabb időkben gyarapodnak leginkább számban és gazdagságban.

Ha sikerül egy törzsnek a harcok folyamán nagyobb befolyásra tenni szert, akkor annak feje az illető törzs segítségével az egész nép vezére lesz. Ebben az állásban megtartják és védelmezik a törzs többi tagjai, akik az ő vezérése alatt bizonyos javakhoz (zsákmány, föld-birtok) jutottak hozzá. Minél jobb helyzetbe juttatja a vezér alattvalóit, annál önállóbb lesz hatalma gyakorlá-

sában és annál nagyobb lesz az állam, amelyet hatalma alatt egyesít.

A lusta nomádból, aki szomszédaival mitsem törődve csak saját ügyeinek élt, harcos lesz. Hadseregek gyülekeznek össze, melyek minden új előnnyel, amelyet elérnek, lavinaszerűen nőnek. Különösen a szegényebb stepelakók készek mindig a hadviselésre; családjukat és minden vagyonukat magukkal viszik; marhájuk nem szenved meg a vándorlást, minthogy a szükséges életfeltételeket mindenütt megtalálja és a hadsereg minden győzelme gyarapítja a résztvevők vagyonát; a hadseregben addig szolgálnak, míg a marhaállományuk olyan nagy lett, hogy a továbbvonulás már nem jelent számukra előnyöket. Ekkor az illető harcos visszamarad a neki legalkalmasabb helyen. De a hadsereg mégsem kisebbedik meg, mert az, akinek vagyonát elrabolták, mindig hozzácsatlakozik a győzőkhöz további vállalkozásokra. A visszamaradottak jobban támogatják azonban a vezér hatalmát, mint a velevonulók. Tudják, hogy a vagyonuk csak addig áll fenn, míg az a terület, amelyben letelepedtek, függő viszonyban marad a vezértől; gazdagságuk alapján ők lesznek az újonnan meghódított területen a legbefolyásosabbak és ebben a minőségükben az új nomád birodalom támaszai.

Így hát a hadviselés nem kisebbíti meg a leigázott országrészek birtokállományát; csak a birtokosok megváltozása következett be, akik most — mint uralkodó elem — elfoglalhatták a nyájaik számára legelőnyösebb területet, ami jótékony hatással van a marhaállomány szaporodására és fejlődésére.

Ha mármost ilyen módon sikerült a vitéz törzsfőnek törzskonglomerátumokból szilárd politikai egészet szervezni, akkor régebbi törzse segítségével felveszi a fejlődési méltóságot, amely mindaddig teljes elismerésre talál, míg ő abban a helyzetben van, hogy befolyásával az egységet fenntartani és a nyugalmat biztosítani tudja.

Az ilyen fejedelmi hatalom mindig hatalombitorlás és csak addig állhat fenn, míg az egyesek ebben a hatalomban előnyt látnak.

Az új állam most éppen úgy alakul ki, mint ahogy korábban a törzs szűkebb hatalmi köre kialakult. Az állam élén a kán áll, rokonait fejedelmeknek teszi meg, akik az alájuk rendelt törzseknek a fejei, korábbi hívei és pártfelei a nemzetségek vezérei lesznek, pártfeleinek híveiből pedig a nemzetségi al csoportok szóvivői kerülnek ki.

Hogy egy ilyen nomádbirodalom milyen félelmetes hatalmat képviselhet, azt egész sora tanúsítja azoknak a birodalmaknak, amelyek ezer év alatt megremegtették Európát, mint, pl. a hun, az avar és a mongol birodalom. De az efajta legfélelmetesebb birodalmak is a régebbi semmibe hanyatlanak vissza, hogyha az a személyiség vagy család, mely a birodalmat megteremtette, nem központosítja többé magában az államhatalom összességét. A törzskonglomerátum ekkor szétesik és az egyes részek vagy egymás ellen küzdő kis szociális csoportok chaoszába vesznek bele, vagy pedig egy új hatalmi körhöz kapcsolódnak hozzá és új államot alkotnak. A régebbi birodalom neve hamarosan kivész a volt alattvalók emlékezetéből és helyébe lépnek vagy az egyes törzsek nevei vagy pedig annak az új államkonglomerátumnak neve, amely a megsemmisült birodalom romjain keletkezett.

Hogy milyen gyorsan megy végbe még az egymástól nagyon különböző elemek egyesülése is, bizonyítja a mongoloknak és a törököknek Dzsingiz kán hadjárata következtében való gyors egyesülése. A Dzsingiz kán alapította államnak és részeinek hosszabb fennállását az magyarázza meg, hogy ezzel a nomádbirodalommal sok letelepült nép jelentős államalakulatai egyesültek és hogy ez a nomádbirodalom nem az alkotó törzsekre hullott szét, hanem különböző kultúrállamokra (Kína, Közép-Ázsia, Perzsia stb.), amelyek Dzsingiz kán utódainak uralma alatt állottak.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy abban a számos tudósításban, melyet évszázadok lefolyása alatt a szomszédos népek a keleti törökökről feljegyeztek, a neveknek és a tények töredékeinek tarka zürzavarával találkozunk. Ez annak a változandóságnak a következménye, mely a nomád államalakulatok szociális viszonyait jellemzi.

A mai kirgiz állapotok természetesen mások mint a régiek, de kétségtelen, hogy a török népalakulások leglényegesebb motívumairól Radloff fenti leírása általában helyes képet ad.

A régi időben korlátlanabb volt a mozgási lehetőség; hatalmas, nagy multú és nagy hírű dinasztíák vezették a népet, melynek tagjai ha egy-egy új alakulásra — hogy úgy mondjam — zászlót bontottak, azonnal tömegesen csatlakoztak hozzájuk az emberek. Az állam megszervezése határozott szabályok szerint történt; erről többször megemlékeznek a feliratok s tanuskodik az a talán százra is menő méltóság-, illetve hivataljelző név, mely a régi törökségtől ránk maradt. A hivatalok betöltésére megfelelő arisztokrata családok állottak a kagán, a főfejedelem rendelkezésére. (Az egyes birodalomrészek kormányzása, tehát a legfőbb hivatalok — mint Radloff is mondja — a kagán családjának kezében maradtak.)

Hiányzik azután a fenti leírásból a régi török élet legfontosabb tényezőjének, a harci készségnek és képzettségnek, a hadi szervezetnek a rajza. E fontos és érdekes téma még feldolgozójára vár.

* * *

A török nomádállam eredetének, alakulásának története — mint már említettük — a legtöbb esetben nincs megírva. De van egy eszköz, mellyel az idevonatkozó problémákra némi világot vethetünk, s ez

az eszköz a népnevek és néprésznevek eredetének és kapcsolatainak vizsgálata.

A törzsnevek történeti dokumentumok. Ez minden nép őstörténetében régen megállapított és állandóan alkalmazott elv.¹ Egyszerű és világos dolog ez; gondoljunk csak népnévből való helyneveinkre: ezek az illető hely lakosainak az eredetét jelzik. Éppúgy jellemzők a nép eredetére a népnevek. A szlávoknál pl. a IX—XII. században négy *horvát* nevű törzs volt; az egyik az Adria mellett, a másik Halics táján, a harmadik Árva megyétől északra a Visztula forrásvidékén, a negyedik Csehország északkeleti részében lakott. E négy horvát törzs eredetileg egy területen lakó, egységes nép volt.²

Ilyen példákat az indogermánság területéről nagy számban idézhetnénk.

Török népeknél éppígy van ez. A török népek etnikai összetételének meghatározásánál elsősorban a törzsneveket és a nemzetségneveket szokták tekintetbe venni.³

Hogy ez az eljárás mennyire jogosult, arra egy világos példát idézhetünk.

A kirgizek egy része, az európai területen élő Belső Horda, a XVIII. század végén és a XIX. század

¹ Ennek az elvnek az alkalmazásánál azonban óvatosan kell eljárni. Csak ott lehet egyező népneveket egymással kapcsolatba állítani, ahol történeti vagy etnológiai körülmények erre feljogosítanak.

² Melich: MNyK. I:6, 175—76. l.

³ Vámbéry, Das Türkenvolk, 575. Radloff az abakáni tatárokról szólva ezt mondja: „Die Geschlechtsnamen dieser Türkstämme sind für uns der einzige Fingerzeig für ihre Abstammung“. (Aus Sibirien, I, 206—207.)

elején szakadt ki a Kis Hordából. Húsz nemzetségből áll s a húsz közül tizenhatnak a neve megvan a Kis Hordában is, míg négy nemzetség az Urálon való átköltözés után alakult.¹

Az oguzok XI. század körül szereplő törzseinek részei megmaradtak a turkománoknál s velük együtt megmaradtak a törzsnevek is. Így a régi forrásokban szereplő oguz törzsnevek közül megtaláljuk a *Kajy* törzsnevet a göklen turkománoknál; ugyanígy megvan az *Avšar*, *Bajat*, *Bägdili*, *Bajyndyr*, *Čavuldur*, *Čäpni*, *Sahur*, *Imir*, *Igdir* törzsnév.²

Konstantinos Porphyrogennetos³ arról értesít bennünket, hogy a 889-i keleteurópai nagy népeltolódás alkalmával (midőn az oguzok elűzték a Volga mellől a besenyőket s a besenyők Levediából, a Don és Dnyeper közti területéről a magyarokat) a besenyők egy része az oguzoknál maradt. Ez az esemény tükröződik az oguz törzsnévrendszerben is: az egyik oguz törzs *Bičänä*,⁴ illetőleg *Bädžänäk*⁵ nevet visel.

Más, történetileg összefüggő török népeknél szintén azonos törzs- vagy nemzetségneveket találunk, így pl. a kirgizeknél és özbegeknél vagy a kirgizek egyes részeinél. Aristov említett értekezésében a kirgizek keveredését a törzsi részek nevein szemlélteti, illetőleg ezzel bizonyítja.⁶

Egyes néprészek történeti összefüggését világosan mutatják az altaji törökség különféle ágainak azonos

¹ Charuzin, Kirgizy Bukejevskoj Ordj, I, 25 skk.

² Houtsma: WZKM. II, 222 skk.

³ De adm. imp. 37; MHK. 118.

⁴ Houtsma: WZKM. II, 224.

⁵ Kāšgari, ed. Stambul, I, 57.

⁶ Živaja Starina, 1894, 421—22.

törzsnevei. A teleutóknál pl. a következő nemzetségeket találjuk: *Toro, Oču, Mürkit, Ak Tamat, Čoros, Sart, Kypčak, Naiman, Tölös, Torgul, Mundus, Kočkor Mundus, Totoš, Parat, Čalman, Jüty, Tört As, Čüngis, Ang*; a velük rokon „tulajdonképpeni altajiak“, az öjrötök, a következő nemzetségekre oszlanak: *Mundus, Ara, Totoš, Naiman, Čapty, Urkýt, Mürküť, Tongšon, Almat, Köböť, Tölös, Kypčak, Kan, Köjö, Kárgit, Tangdū, Pailagas, Kyrgys, Sojong, Mongul, Jyltas, Koty, Sakal, Judak*.¹

Gyakran szerepelnek nagyobb népek nevei kisebb néprészek neveiként. Ezek a nagyobb népből való töredékek.

Így a fenti két altaji népnél megtaláljuk a *Sart, Kypčak, Naiman, Tölös, Kyrgyz, Mongol* népneveket. Ezek közül pl. a *Kypčak* ma már csak töredékek neveiben él, holott valamikor egy hatalmas birodalom neve volt; a *Tölös* népnév (*Töläs*) megvan az orchoni feliratokban, ezt valamikor szintén hatalmas török nép viselte.² A *Kyrkыз* nevet megtaláljuk, mint láttuk, az altajiaknál, továbbá a szagajoknál, a baskiroknál és a šerajöguroknál,³ a *Bulyar* név mint törzsnév megvan a baskiroknál.⁴

A *Jaylakar* törzsnév megvolt az ujuguroknál és megvan ma a šera-jöguroknál.⁵

*

¹ Radloff, *Phonetik*, XXIX, XXX. l.

² Chavannes, *Documents*, 221. l. 3. j.

³ Ligeti: *KCSA. I*, 374.

⁴ Klaproth, *Asia Polyglotta*², 221.

⁵ Müller: *Ostas. Ztschr.* VIII, 310 sk.; Mannerheim: *JSFOu.* XXVII:2, 33. l., vö. még 34. l.

Történetileg egymáshoz közelebb eső népeknél természetesen több azonos törzsnevet találunk. Idő múltával ugyanis a régi törzsek elpusztulhatnak vagy beolvadhatnak más törzsekbe, s új törzsek jöhetnek vagy keletkezhetnek. Nagyobb törzsek tovább megtartják a nevüket, kisebb törzsek, nemzetségek, ágak és családok nevei jobban változnak; különösen a kisebb osztályokban (ág, család) folyton új nevek keletkeznek, s a régebbiek gyakran eltűnnek. Ezt kiemeli már Levšin a kirgizek leírásában.¹

*

Sok esetben persze a népnevek azonossága nem közös eredetre, régebbi nyelvi, antropológiai egységre, hanem egyszerűen régi politikai kapcsolatra utal.

*

Az is megtörténhetik, hogy két török néprésznek azonos neve van ugyan, de a név azonossága nem történeti összefüggés, hanem a két néprésznel egymástól függetlenül, egy névadási törvény következtében keletkezett. Ez természetesen csak egyes különleges esetekben történhetik meg. Példákat fogunk látni.

*

Amint az előző szakaszokban előadottakból következik, a magyar őskor problémáinak szempontjából nagy fontossága van a török népnevek kutatásának. Lássuk tehát a török népneveket közelebbről.

*

E nevek egy része földrajzi körülményekre vonat-

¹ Francia kiadás, 304.

kozik. A Nyugat-Mongolországban lakó tatárok egy részét *Köl-sumyny*-nak,¹ azaz 'Tó-sumyn'-nak, 'Tó-melletti-sumyn'-nak nevezik.² Az Abakán-melletti beltírek egyik nemzetségének neve *Su-kakmyna*, azaz 'Vízi-kakmyna', a másiké *Tag-kakmyna*, magyarul 'Hegyi-kakmyna'.³ Ugyanott a karga nép egyik fele *Su-karga* 'Vízi-karga', másik fele *Tag-karga* 'Hegyi-karga'.⁴ Az északi Altaj tatár népei közül egynek *jyş-kişi* 'erdei-ember' a neve.⁵ Ugyanazon népnév ez, mint a hun történetben szereplő *Ayač-eri* 'erdei ember' népnév. (l. 138. l.)

A turkománok egy csoportját *Taşky-salur* 'Külső-salur', egy másik csoportját *Içki-salur* 'Belső-salur' néven nevezték.⁶

A helyet jelölő szó nemcsak jelzőként szerepelhet, hanem magában is lehet népnév.

A kaukázusi török *Karačaj* nép neve 'Fekete-patak'-ot jelent.

A kojbáloknak van egy *Köl* 'Tó' vagy többesjellel ellátva *Köllär* nevű nemzetsége.⁷ A *Köllär* voltaképp azt jelenti, hogy 'tavak', de olyan értelemben, mintha azt mondanánk: 'a tó lakói, a tó mellett lakók'. A

¹ A török népneveket, melyek voltaképpen politikai egységek nevei, csak ott írom kis kezdőbetűvel, ahol ezt a magyar helyesírás szabályai feltétlenül megkívánják. A nevek magyar fordításában is gyakran nagy kezdőbetűt írok, hogy a népnév eredeti jellegét hangsúlyozzam.

² Radloff, *Phonetik*, XXXI. l.

³ Radloff, *Phonetik*, XXIV. l.

⁴ I. m. XXIV—XXV. l.

⁵ I. m. XXVII. l.

⁶ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 388—89.

⁷ Radloff, *Phonetik*, XXV, XXXI. l.

beltireknél van *Cystar* nevű törzs; jelentése 'Erdők', azaz 'erdőben lakók, erdőben lakó törzs'.¹

Katanov említ² egy *Tomnar* nevű török törzset a minuszinszki kerületben; ez a *Tom* folyónév többese.

Ilyenek továbbá a mi *Gyepü* helyneveink,³ a teleut *Čalman* 'Kerítés' törzsnév,⁴ a szibériai *Kyj* 'Szél' (valaminek a széle) törzsnév.⁵

Idetartozik még egy érdekes régi török név, a *Kara-säyir*. Ez a név egy VII—VIII. századi, jéniszej-vidéki türk feliratban, a kemcsik-kajabasi-i feliratban fordul elő, melyben egy helyet (várost, vidéket) jelent.⁶ S ma megtaláljuk ugyanezt a nevet Szamarkandtól északkeletre mint egy kara-kalpak törzs nevét.⁷ A név jelentése 'fekete hegyfok, fekete vár'.⁸

*

A török népnevek egy másik fajtája egy, az illető népre jellemző külső körülmény, külső tulajdonság megnevezése. Ilyenek a *Kara-kalpak* 'Fekete-

¹ Radloff, *Phonetik*, XXIV—XXV. 1.

² *Otčet o poëzdkě... v Minusinskij okrug*, Uč. Zap. Kaz. Univ. 1897, 6. 1.

³ Tagányi: *MNy*. IX, 254.

⁴ Radloff, *Phonetik*, XXX. 1.

⁵ Radloff, *Phonetik*, XXIV. 1.

⁶ Radloff, *Alttürk. Inschr.* 326.

⁷ Radloff, *Phonetik*, XXXIX. 1.

⁸ *Kara* 'fekete', ujjur *säyär* 'Festung, Schutzwehr'; alt. stb. *säyir* 'Vorgebirge', 'Befestigung' (csagatáj); kir. *seyir* 'Vorgebirge, dichter Wald'. Megtaláljuk azután e nevet Nyugat-Ázsiában: l. Vámbéry, *Közép-ázsiai utazás*³, 145. l.; itt a *Kara-Säyir* („Kara Szenger 'fekete sánc'“) egy alacsony hegyfokot jelöl, a Káspi-tó délkeleti partvidékén, Gömüs-tepétől nyolc mérföldnyire.

sapkájú', *Kara-papak* 'Fekete-sapkájú',¹ *Kargly* 'Szerkeres',² *Kojan-kulakly* 'Nyúl-fülű',³ *Kara-kojly*, *Ak kojly* 'Fekete-juhú, Fehér-juhú' népnemek.⁴

Többször szerepel ilyen nevekben a törökök legfontosabb állatja, a ló. Egy kirgiz nemzetség neve *Tor-ajgyr* 'Pej-csödör'.⁵ Az oguzoknál van *Ala-jontlu* 'Tarka-lovú' törzsnév.⁶ Tudjuk, hogy a besenyőknél minden törzsnév elé egy lószínnevet tettek; a törzs tagjai bizonyára az illető színű lovat kedvelték.⁷

*

Megjelölheti a török népnév a nép foglalkozását, életmódját is; ilyen pl. a *taranči* nép neve, mely 'földműves'-t jelent s a *tara-* 'földet művelni' (eredetileg 'fésülni, boronálni') igével függ össze.⁸

Ilyen népnév azután a *jürük*, mellyel az oszmán-törökök Kis-Ázsia félnomád törökjeinek egy részét nevezik, a *jürü-* 'menni' stb. igéből képezve; a *jürük*-kel egyenlő értelmű az oszmánli *göčäbä* vagy ⁹ *göčämän* népnév, a *göč-* 'vándorolni' igéből.

¹ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 373. l. 3. j., 402.

² Brockelmann-Kāšgari, 145, 247; Radloff, *Wb. kay*, *kayly*, *Kayly*, *kayluk*[y]. Marquart, *Komanen*, 169.

³ Egy özbeg törzs neve, Radloff, *Phonetik*, XXXVIII. l.

⁴ Radloff, *Phonetik*, XXXVIII., XXXIX. l.

⁵ *Izv. Russk. Geogr. Obšč.* IX, 82; Rásonyi Nagy László közlése.

⁶ Houtsma: *WZKM.* II, 225.

⁷ *MNy.* XVIII, 2 skk.

⁸ Vö. még csag. *taraidži*, *taranči* ua., bar. *taran*, tel. *tarān* 'köles', mongol *tarjači* 'földművelő', *tarja* 'gabona, aratás, mező'. Radloff, *Aus Sibirien*, II, 331.

⁹ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 604.

Vonatkozhatik a török népnév a megnevezett nép kulturális állapotára, esetleg valamely lelki tulajdonságára is. A kulturális állapotra vonatkozó név a *tabyač*, mely a kínaiak neve az orchoni feliratokban és a csagatájban; a név szószerinti jelentése körülbelül 'tiszteletreméltó'.¹

Lelki tulajdonságra céloz a *csuvas* népnév, mely mint a ma élő és eredeti nyelvét beszélő egyetlen bolgár-török nép neve közlelről érdekel bennünket. (Megjegyzendő, hogy a cseremiszek e névvel a tatárokat nevezik.)² A *csuvas* népnév csuvasul *tššvaš*-nak hangzik, mely név a volgai tatár *džywaš* 'nyugodt, szerény, békés' szóból származik.³ Köztudomású, hogy a csuvasok csendes, szerény, erősen visszavonuló, békés emberek. Innen van a nevük.

A karakirgiz Karatal törzs egy ágának *Džuwaš* vagy *Juwaš* a neve;⁴ ez tehát azonos a *csuvas* névvel s egyúttal arra is példa, hogyan keletkeznek török népeknél a névadás közös törvényei alapján azonos nevek.

De van még egy harmadik nevünk is, mely idetartozik.

Az a volgai tatár szó, melyből a csuvasok nevét magyarázzuk, egy nagy török szócsaládba tartozik, mellyel a mi *gyáva* szavunk is összefügg; idetartozik még a tarancsi *joba*- 'fáradtnak lenni stb.' ige, az

¹ Thomsen, MSFOu. V, 139. Brockelmann-Käšgari, 250: *Tavyač*.

² Zolotnickij, Korn. čuv.-russk. slov. 14; Räsänen: MSFOu. XLVIII, 65.

³ Zolotnickij, Korn. čuv.-russk. slov. 14.

⁴ Aristov, Živaja Starina, 1894, 442—43.

ujgur *jabaš*, oszmánli *javaš*, szagáj *čabas*, sor *č a b a š*, alt. tel. *joboš* 'békés, szelídlelkű, lassú stb.' jelentésű szavak. Ezek közül a szavak közül a *Čabaš* az alsó kumandik egyik nemzetségének neve. Ez szintén azonos a *csuvas* népnévvel.¹

A 'békés, szelídlelkű' jelentésű *csuvas* népnévnek jelentésbeli ellentéte a török *Kypčak* népnév, melynek mint köz-szónak mai jelentése a szagáj nyelvben 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenben boszankodik'.²

*

Vannak azután olyan török népnevek, melyek az illető nép keletkezésével, más népek előtti első megjelenésével összefüggő körülményre, a nép életének egy nevezetes eseményére mutatnak.

Idetartoznak elsősorban azok a népnevek, melyeknek 'menekülő, bolyongó' az eredeti jelentése.

Ilyen a *Jazar* név, a 24 oguz törzs egyikének neve, mely -r képzős nomen verbale a *jaz*- 'az egyenes útról letérni, eltévedni, bolyongani, vétkezni' igéből.³

Ilyen a *Kačar* törzs neve, melyből a Perzsiában legújabb időkig uralkodott turkomán eredetű dinasztia származott, a *kač*- 'menekülni' igéből.⁴

¹ Munkácsi Bernát (KCsA. II, 62, j.) a *csuvas* nevet az arab *muslim* 'mohamedán, „isten akaratán békével megnyugvó“' szó fordításának tartja.

² Pelliot: JA. 1920: I, 148 skk. Marquart, Komanen, 158 skk.

³ Houtsma: WZKM. II, 223; Gombocz, MSFOu. XXX, 199.

⁴ Vö. Köprülüžādä Mähmäd Fuād: *Türkijät Mädž-mūšasy*, I, 204; v. Le Coq, *Türkische Namen ... in Indien* (Garbe-Festgabe), 2; Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 402, 577; Huart: *Enz. d. Isl.* II, 656.

Ugyanilyen népnév a *kazak* a *kaz-* 'kóborolni, futni, menekülni' igéből;¹ *kazak* a *kirgizek* neve, s előfordul mint török törzsnév a Bābur-nāmében is.² A turkománban a *gāzūk* szó 'vándorlót, nomádot' jelent a *gāz-* igéből, mely a *kaz-* magashangú párja.³

Ugyancsak a *kaz-* ige származéka a *kazar* népnév is.⁴

S végül a török népnevek e csoportjába tartozik a *sabyr* népnév 'az útról letérő, eltévedő, bolyongó' jelentéssel. (Részletesen l. 188—90. l.)

*

Az előző szakasz elején jelzett jelentéstani csoportba tartozik a *Kurama* név is. A *Kurama* tudvalevőleg egy török törzs, mely Taskend és Chodzensend között lakik. *Kuramá*-nak nevezi magát s Radloff azt írja róla, hogy özbekékből és kirgizékből álló keveréknépnek látszik.⁵ Nevük a kirgiz stb. *kura-* igéből származik, melynek jelentése 'rongyokból összevarrni, összehordani, gyűjteni'. A *kurama* mint köz-szó is él a kirgizben s olyan takarót jelent, mely rongyokból van összevarrva. Ezek alapján Vámbéry⁶ a *Kurama* népnevet a 'keverék' szóval fordítja s e fordítás helyességében az elmondottak alapján nincs is okunk kételkedni.

¹ Csag.: Vámbéry, Pavet de Courteille; kun, CC. ed. Kuun 27; kumük, KSz. XII; vö. Gombocz, MSFOu. XXX, 199.

² v. Le Coq, Türkische Namen... in Indien (Garbe-Festgabe), 3.

³ Vámbéry, Das Türkenvolk, 406, j.

⁴ Gombocz, i. h.

⁵ Phon. XXXVII. l.

⁶ A magyarok eredete, 473.

‘Keveréknép’-nek fordítja Barthold is a *Kurama* nevet s kiemeli, hogy e név a turkománoknál is megvan, de a turkomán kuramák nem állnak összefüggésben a Chodzsend—Taskend-vidéki kuramákkal.¹

Ugyanilyen jelentésű népnév, mint látni fogjuk (95—97. l.), a *bulyar*.

*

Tovább menve, a jelzett jelentéstani csoportban találunk ‘engedelmeskedő’ jelentésű neveket.

Az oguzok egyik törzse *Aušar*, *Avšar*, *Afšar* nevet visel.² E nevet Rašideddin ‘fürgé’-nek, Vámbéry egyszer ‘gyűjtő’-nek, másszor ‘Hascher’-nek magyarázza.³

Egyik magyarázat sem fogadható el; a név a kazáni, krími *auš*- ‘engedni, engedelmeskedni’ ige származéka ‘engedelmes’ jelentéssel. Vö. Radloff példamondatát: *χalk avar aušty* ‘a nép az ő pártjára állt’.

Perzsiában több török törzs-csoportnak *Šah-sävän* ‘Sah-szerető’ a neve, mely az illető törzseknek az uralkodóhoz való hűségét fejezi ki.⁴

Minden hangtani nehézség ellenére idetartozik véleményem szerint az *ujjur* népnév. Az *ujjur* szónak a csagatájban (Šeih Suleimān) ‘követő, alkalmazkodó’ a jelentése.

E magyarázat ellen Thomsen a leghatározottabban tiltakozik.⁵ Ő azt hangsúlyozza, hogy az *uj*- ‘kö-

¹ Enz. d. Isl. II, 1210.

² Houtsma: WZKM. II, 223—24.

³ Das Türkenvolk, 576. l. 1. j., 402.

⁴ Vámbéry, Das Türkenvolk, 402, 576, 578; Minorskij: Enz. d. Isl. IV, 286 skk.

⁵ MSFOu. V, 148.

'vetni' igének a régi törökben és az ujjurban *ud-* az alakja, tehát a névnek a régiségben *udjur*-nak kellene hangzani, ilyen alak pedig nincsen.

Ezzel szemben azt kell figyelembe vennünk, hogy az őstörök *-d-* fejlődése nem egészen egyszerű és viágos. Az őstörök, ujjur *jad*-¹ 'kiönteni, szétterjeszteni' ige már a Kr. u. II. században megjelenik *-j*-vel s *-j*-vel fordul elő a VIII. század elején a feliratokban. (L. 112. l.) Maga az *ud-* ige Kāšgarinál a XI. században *uj-* alakban fordul elő 'vkihez csatlakozni' jelentéssel,² míg mellette ugyanazon forrásban *δ-*s származékok szerepelnek.³ Azt is meg kell jegyezni, hogy az *ujjur* név nem feltétlenül az ujjuroktól származik.⁴

Ugyancsak a *-jur* nomen verbale-képzőt látjuk a *Saljur* népnévben. (L. 49—50. l.)

*

E nevek ellentéte a 'nem engedelmeskedő, felázadó'. Ilyen a *Kabar* (l. 236—37. l.) s ilyen-féle az *avar* népnév (l. 104—105. l.).

*

Mint már fentebb említettük, gyakoriak az olyan török népnevek, melyek előtt a törzsek számát jelző számnévi jelző áll.

Ilyen népnevek: *On-ok* 'Tíz-nyíl', Tíz-törzs',⁵ a nyugati türk birodalom neve; *Tokuz-oyuz* 'Kilenc-nyíl', Kilenc-törzs, Kilenc-oguz';⁶ *Üč-oyuz* 'Három-

¹ Radloff, s. v. *jat*-.

² Brockelmann, s. v.

³ *uđu* 'hinter, nach', *uđulamak* 'követni'. A *kyj-* 'vágni' ige *j*-vel van az ujjurban, a feliratokban *d*-vel.

⁴ Vö. még Radloff, *Das Kudatku Bilik*, I. köt. II. l. skk.

⁵ Thomsen, MSFOu. XXXVII, 4 skk.

⁶ Orchoni feliratok stb.

oguz';¹ *Altı-oyuz* 'Hat-oguz';² *Säkiz-oyuz* 'Nyolc-oguz';³ *Üč-karluk* 'Három-karluk',⁴ kikről a kínaiak is feljegyzik, hogy három törzsből állottak s 'Három-törzs'-nek is nevezték magukat.⁵ *Ontört-uruk* 'Tizennégy-nemzet-ség', egy kara-kalpak néprész neve.⁶ *Kyrk-jajma* 'Negyven-jajma' egy XI. századi török törzs.⁷

Ligeti idézett értekezésében⁸ sok ilyen népnevet felsorol, melyek közt kisebb-nagyobb népek és néprészek nevei találhatók.

Ezek közé tartozik a „*Hét-magyar*“ kifejezés is, mely eredetileg ezt jelenti: „a Magyar törzs vezetése alatt hét törzsből összealakult nép“.⁹

*

E nevekkal rokonok azok a népnevek, melyeknek 'töredék, maradék, ág' a jelentése.

Idetartozik a Középső Horda *Uvak* ágának s a tekke turkománok (Toktamyš ág) *Ufak* nemzetségének¹⁰ neve; *uvak* = szétdarabolt, széttört;¹¹ továbbá a göklen és jomut turkomán *Kyryk* nemzetségnév, melynek 'töredék' a jelentése. A sor nyelvben van egy

¹ Bilgä kagán felirata.

² Egy jéniszeji feliratban.

³ Ramstedt: JSFOu. XXX: 3, 16—17, 18—19. l.

⁴ U. o. 16—17, 26—27. l.

⁵ Ligeti: KCsA. I, 375.

⁶ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 377.

⁷ Kāšgari-Brockelmann, 244.

⁸ 375—77. l.

⁹ KCsA. I, 153; Pais, *Magyar Anonymus*, 118—119.

¹⁰ Galkin: *Zap. Russk. Geogr. Obšč. po otd. etn.* I, 5—11; Rásonyi Nagy László közlése.

¹¹ A tarancsiban.

népnév: *Kalar*, egy a Mundumaš folyó mellett lakó törzs neve.¹ E név a *kal-* 'maradni' igéből magyarázható, jelentése tehát: 'maradék'. Ugyanebből az igéből származik s ugyancsak 'maradék' a jelentése a régi török *Kalač* népnévnek.²

Ilyen népnév a *Jarym* 'Fél' a turkománoknál.³

Különösen gyakoriak e csoportban a *käs-* 'elvágni' ige származékai 'elvágott, darab, rész, ág' jelentéssel. Ilyenek: *Käsir*, egy göklen turkomán ág neve; ⁴ *Kesäk*: gyakori nemzetségnév a kirgizeknél; ⁵ *Käsä*: az atabaj turkománok egy ágának a neve.⁶ A kaukázusi abcházok egy törzsét a tatárok *Alty-käsäk*-nek, 'Hat-rész'-nek nevezik.⁷

*

A régi török népnevekben gyakran szerepel az *ok* 'nyíl' szó, melynek e nevekben 'törzs' jelentése van. Így a tíz törzsből álló nyugati türkök neve a türk feliratokban *On-ok* 'Tíz-nyíl'.⁸ Hogy az *On-ok* népnév eredetileg 'tíz nyíl'-at jelent, azt határozottan megmondják a kínai források; a 'nyíl' különben más népeknél is jelent 'törzs'-et, 'csapat'-ot, így a mongoloknál *sumun* 'nyíl' és '120—200 főből álló csapat',

¹ Radloff, Wb.

² Rásonyi Nagy László megfejtése.

³ 40. l. 10. j.

⁴ Vámbéry, Közép-ázsiai utazás³, 373.

⁵ Aristov: Živaja Starina, 1894, 433—34.

⁶ Vámbéry, i. m. 374.

⁷ Klaproth, Reise in den Kaukasus, I, 450.

⁸ Thomsen, MSFOu. XXXVII, 3 skk.; Chavannes, Documents, 27—28, 56; Marquart: Ostas. Ztschr. VIII, 289 skk.; Németh: KCsA. I, 151—52.

a mandzsuknál *niru* 'nyíl' és 'csapat',¹ az iráni Lur-törzseknél *tira* 'nyíl' és 'altörzs'.²

Ez elnevezés eredete valószínűleg azzal magyarázandó, hogy a nyíl több népnél a „felosztás, sorsvetés, sors“ eszköze, jelvénye. Chavannes idézett művében a nyugati türk birodalomra vonatkozólag azt olvassuk,³ hogy a tíz törzsre osztott nép tíz fejedelme egy-egy nyilat kapott a kagántól s innen kapta a „Tíz-nyíl“ nevet a tíz törzsből álló nép, melynek öt törzse keletre, öt törzse nyugatra lakott. Oguz kán legendájából ismeretes az a történet, hogy Oguz kán egy hű emberével elárat kelet felé egy arany nyilat, nyugat felé három arany nyilat s egy év múlva hat fia közül hármat keletre, hármat nyugatra küld vadászni; a fiúk gazdag zsákmánnyal s a megtalált nyilakkal térnek haza, mire Oguz kán nagy ünnepet rendez s meghagyja, hogy a három első fiú ossza meg az egy nyilat s a három másik mindegyik tartsa meg a maga nyilat. Ehhez megjegyzendő, hogy Oguz kán népe — hat fiának megfelelőleg — hat főtörzsből állott.⁴

¹ Ligeti: KCsA. I, 380.

² Marquart: Ostas. Ztschr. VIII, 291; Thomsen, MSFOu. XXXVII, 7—8.

³ 27—28. l. a Kieou T'ang-chou CXIV, b fejezetének fordításában: „Puis son royaume fut divisé en dix tribus; pour chaque tribu il y avait un chef qui la gouvernait; on les appelait les dix chads. Chaque chad recevait en présent une flèche; c'est pourquoi on les nommait les dix flèches...; plus tard il arriva qu'on appela une flèche une tribu et qu'on donna aux grands chefs de flèche le nom de grands commandants. Les cinq tribus *Tou-leou* résidaient à l'est de Soei-che...; les cinq tribus *Nou-che-pi* résidaient à l'ouest de Soei-che.“

⁴ Radloff, Kud. Bil. I. rész, XIII., XXII—XXIII., XXXVI—XXXVIII. l.

A magyar régiségben a nyilat sorshuzásra is használták, különösen a megművelendő föld egyes részeinek elosztásánál; egy-egy földdarabot „nyilas”-nak neveztek (illetőleg neveznek is), mint ezt Herman Ottó a Magyar Nyelv II. kötetében „A nyíl” c. cikkében körülményesen kifejtette. Herman Ottó szerint „a nyíl az osztás gyakorlatába azért is került, mert alakilag alkalmas volta mellett mindig kéznél volt, még pedig borkor- vagy tegez-számra”. Különösen fontosnak tartja azonban Herman Ottó azt, hogy „a nyíl a magyarságnak ősi soron fegyvere és éppen ősiségénél és kiválóságánál fogva mélyen bevette magáta nemzet gondolatvilágába”.¹

Herman Ottó fejtegetéseit Goldziher egészítette ki „A nyíl, a sors és a szerencse” c. cikkében.² Megemlíti Ezékiel egyik helyét,³ hol „nyilakkal történő sorsvetés”-ről van szó. A pogány araboknál a pap nyilat húzott, s a szerint, hogy melyet húzott, adott tanácsot a hozzáfordulónak. Az arabban a *sahm* (*sehm*) ‘nyilat’ és ‘osztályrészt’ jelent. (A mai oszmánliban a szó egyik többese ‘részvényt’ is.) „Ez arab nyelvhasználatnak magyarázatát hiába keresem a hagyományban, írja Goldziher; alapjául bizonyára azok a szokások szolgáltak, melyeket e nyelvi jelenség megértésére Herman Ottó a magyar régiségből hozott fel.”⁴

¹ I. h. 250—251. l.

² MNy. II, 375—77.

³ XXI. fej. 26, 27.

⁴ V. ö. még u. o. 459—461, Hornyánszky Gyula, A nyíl szerepe a görög jóslásban. A törökségnél is találunk hasonló jelenséget: toboli *jaicy* ‘Zauberer, Hexenmeister’ ∼ csagatáj *jaiči* ‘Bogenschütze’ és ‘Zauberer, Wahrsager’ („gewiss ursprünglich mit Hülfe eines Bogens“, Radloff megjegyzése, Wb. s. v.), vö. *jai* ‘ij’. Vö. még Yule-Cordier, Marco Polo, I, 241—43.

Azt hiszem, teljes joggal rokon jelenségnek vehetjük a törzseknek nyilak alapján való felosztását is.¹

Az *ok* 'nyíl' szónak -z képzős alakja az *oγuz*, mely már csak 'törzs'-et jelent (a kínaiak így fordítják)² és a régi török népnevek gyakori alkotórésze;³ közzismert az *oguz-ok* neve (*oγuz*, *γuz*, *úz*) s a régiségben előfordulnak az *Üč-oγuz* 'Három-törzs',⁴ *Alty-oγuz* 'Hat-törzs', *Säkiz-oγuz* 'Nyolc-törzs' és *Tokuz-oγuz* 'Kilenc-törzs' népnevek. (L. 39—40. l.)

Hogy ez az *oγuz* népnév az *ok* 'nyíl' szó származéka, azt bizonyítani látszik az *oguzok* felosztási legendája is, melyet az imént ismertettem. Ebben t. i. a nyilak szerinti felosztás szerepel.

Szintén az *ok* 'nyíl, törzs' szó származéka az ujjur *oγuš* 'törzs' szó, -š denominális képzővel, mint az oszm. *gün* ~ *gündäš* 'nap', *türk* ~ *türgiš* stb.⁵

*

Egy másik névcsoporthoz tagjai szintén a nép szervezetével vannak vonatkozásban: a törzs vezetője méltóságáról kapja nevét.

¹ Schlegel, Die chin. Inschr. auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun (MSFOu. IX), 111 skk. Marquart, Komanen, 37. l. 2. j. Munkácsi: Ethn. XVI, 120.

² Pelliot: T'oung Pao, 1914, 257, j.

³ Ligeti: KCsA. I, 382; Németh: KCsA. I, 152—53; Deny, Grammaire de la langue turque §§ 504, 510, 871 (itt elválasztandók a denominális és deverbális származékok).

⁴ Radloff, Alttürk. Inschr. 97.

⁵ Pelliot: T'oung Pao, 1914, 256—7, j., Kāšgari-Brockelmann, s. v.; az -š képzőről lent 58. l. 2. j. — A *k* > *γ* változáshoz vö. *jak* 'oldal' = *jak*- 'közeledni' > türk *jayut*- 'közel hozni' stb.

Ilyenek elsősorban a besenyő törzsnevek, melyekről részletesen szoltam a Magyar Nyelv XVIII. kötetében.¹ A Konstantinos Porphyrogennetos² feljegyezte nyolc besenyő törzsnév közül hat a következőképpen hangzik: *Čur*, *Jula*, *Kül-bej*, *Baj*, *Tolmač*, *K'apan*. Ezek mind régi török méltóságnevek.

A *čur* megvan a feliratokban s más helyeken.³

A *jula* megvan mint egy uralkodóház nemzetségneve *dulo* alakban a bolgár fejedelmi listán,⁴ megvan a magyaroknál *gyula* alakban mint méltóságnév s ebből fejlődött személynév, megvan *Jula* alakban is mint Árpád-kori személynév, megvan az altaji tatárok-nál *džula* alakban⁵ és megvan egy feliratban az eredeti *jula* alakban is.⁶

A *kül-bej* a méltóságneveknek és személynemeknek e csoportjába tartozik: *Kül-tegin*, *Kül-čur*, *Kültudun*, *Küč-kül-tutuk*,⁷ *Kül-bilgä-kayan*,⁸ *Kül-tarkan*,⁹ *Kül-sangun*.¹⁰

A *baj* törzsnév eredeti jelentése 'hős, vezér'.

¹ 2—7. l. ² De adm. imp. 37.

³ Thomsen, MSFOu. V, 155; Samlede Afhandlinger III, 222 (Stein-féle kézirat); Müller, Zwei Pfahlschriften, 34; Müller, Ein Doppelblatt, 39; Chavannes, Documents, index: Tch'ouo; Pelliot: T'oung Pao, 1914, 451, j.

⁴ *dulo*: *jula* = *dilom* (szintén a fejedelmi listán): *jylan*.

⁵ MNy. XVIII, 4.

⁶ Donner, Wörterverzeichnis, MSFOu. IV, 66. l. XXXVII. felirat, 60—67. betű: *är atym jula* 'férfi-nevem *jula*'.

⁷ MNy. XVIII, 5.

⁸ Ramstedt: JSFOu. XXX: 3, 12—13. l.

⁹ v. Le Coq, Manichaica III, 45. l., Nr. 33.

¹⁰ v. Le Coq: Thomsen-Festschrift, 148.

A *tolmač* 'tolmács' méltoságnévként való szereplését jól megértjük, ha tudjuk, milyen fontos állás volt ez a régi török birodalmakban. A Közép-Ázsiára vonatkozó kínai leírásokban a birodalmak legfőbb hivatalai mellett meg van említve a tolmácsi hivatal is.¹

A *K'apan* törzsnév a türk *kapyan* > *kapan* méltoságnévvel egyezik.² (Ebből való a magy. *Koppány* név is.)

A besenyőkön kívül más török népeknél is találunk hasonló törzsneveket.

Az említett *čur* méltoságnév megvan mint a nép beosztására szolgáló megnevezés a nyugati türkök területén,³ hol egy „Öt-čur“ és egy „Öt-se-kin“ nevű néprésről van szó.⁴

Ugyancsak a nyugati türköknél találjuk, hogy *Jabyu*-nak nevezik őket, a *jabyu* méltoságnévről.⁵ Erről még mindjárt lesz szó.

A nyugati türk birodalom területén uralkodó karlukokról szóló egyik tudósításban találjuk a *Jabyu*-

¹ de Groot, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. II. Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, ed. O. Franke. Berlin u. Leipzig, 1926. 61, 65, 66, 68 stb.

² Markwart: Ung.Jb. IX, 84—85.

³ Chavannes, Documents, 92. l.: „L' empereur *Kao-tsong* conféra par décret à *A-che-na Ho-lou*, kagan des Tou-kiue occidentaux, le droit de gouverner les cinq *tch'ouo* (tchour; c. à d. les cinq tribus *Tou-lou*), les cinq *se-kin* (c. à d. les cinq tribus *Nou-che-pi*), et plus de vingt tribus.“

⁴ A *se-kin* szintén török méltoságnév, vö. Chavannes, i. m. 21, 164. l. 3. j., Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 317.

⁵ Chavannes, i. m. 95. l. 3. j.; Radloff, Wb.; Thomsen, MSFOu, V, 146. l. 21. j.; Barthold: Enz. d. Isl. s. v. *Karluk*.

karluk vagy egyszerűen *Jabayu* (= *jabyu*) népnévet,¹ mely ma is él mint a Kis Horda egy nemzetségének neve.²

A jimek törzs egy ágának s egy mongol törzsnek a neve *Bajavut* a *bajavut* méltóságnévből.³

Egy közép-ázsiai török törzs neve *Tarxan*; ⁴ l. a *tarkan*, *tarxan* méltóságnévet.

Egy kis turkomán ág neve szintén *Tarxan*,⁵ s a mongoloknál van *Darxat* törzsnév. (*Darxat* a *tarxan* ~ *darxan* mongol többese.)⁶

Gardizī,⁷ Moḥammed-i ʾAufi⁸ és mások⁹ egy

¹ Gardizī; Barthold, *Otčet...* 81, 82, 104, 105. Vö. Köprülüžādä, *Ilk mütaşavvifār*, 144 skk. (*Jabaku*.)

A *jabyu* méltóságnévnek van *jabayu* alakja is: Marquart, *Wehröt und Arang*, 145, 147. l. 3. j. Marquart idézi: *Description topogr. et historique de Boukhara* p. 7, 14—18; *Chrestomathie persane*, publiée par Ch. Schefer p. 13, 5—9. *Jabyu* > *jabayu*: vö. *kölgä* > *kölägä* és más hasonló példákat a *Codex Cumanicus*ban.

² ʾAbd-ul-Kādir: *Türkiĵāt Mādzmūʾasy*, I, 261.

³ Marquart, *Komanen*, 171.

⁴ v. Le Coq, *Türkische Namen...* in *Indien* (Garbe-Festgabe), 3.

⁵ Galkin, *Etnogr. materialy po srednej Aziji*: *Zap. Imp. Russk. Geogr. Obšč. po otd. etn.* I (1867), 6. Rásonyi Nagy László közlése.

⁶ Potanin, *Očerki*, II; jegyzetek: 17. l. 115. j.

⁷ Barthold, *Otčet...* 84, 108; Marquart, *Komanen*, 93—95.

⁸ Barthold, *Turkestan v epochu mongol'skago našestvija*, I, 99; Marquart, *Komanen*, 39 skk., különösen 42, továbbá 94, 114. l. 1. j.; vö. még Barthold i. m. I, 20. l.

⁹ Pl. egy kínai forrás, Wang Yen-tó (Pelliot: *JA*. 1920: I, 135. l. 2. j.), Maḥmūd Kāšġarī, l. Brockelmann: *KCsA*. I, 36; Grumm-Gržimajlo, *Zapadnaja Mongolija i Urjan*

Jayma (kínai feljegyzésben: *Yang-mo*) nevű közép-ázsiai török népről tudósítanak bennünket. E nép neve a török *jayma* méltóságnévből való. E méltóságnév a *jayma bāgi* kifejezésben megvan a Kutadgu Biligben.¹

Egy oguz törzs neve *Jigdir* vagy *Igdir*; ez a *jig* méltóságnévből származik.² A *-dir* több török népnévben meglevő végzet, melyről még lesz szó.

Végül meg kell említenünk, hogy idetartozik a régi magyar *Kék-kend* népnév is; a *kend* a *kündü* méltóságnévre megy vissza.³

E törzsnevek keletkezésére világot vetnek kínai adatok, melyeket Chavannes közölt s melyek szerint a kínaiak a nyugati türköket „a jabyu türkjeinek“, „a jabyu törzseinek“ vagy egyszerűen „jabyu“-nak nevezik.⁴

*

chajskij Kraj, II, index; Mubārak-sāh, ed. Denison-Ross, XIV. Pelliot: T'oung Pao, 1930, 17.

¹ Radloff, Wb., s. v. Hogy van ilyen méltóságnév, azt bizonyítja még az a körülmény, hogy Gardizī idevonatkozó tudósításában *Jayma* nevű főnökről beszél (mint ahogyan a *Jabayu* néppel kapcsolatban *Jabayu* nevű főnökről), továbbá, hogy Gardizī — Marquart fordításában — (Komanen, 94) ezt mondja: „... der Chāqān gab diese ihm Hāuptling den Titel [én ritkítom] *Jaymā-Tutuy*, als Gegenstück zum Titel *Schad-Tutuy*“.

² Houtsma: WZKM. II, 225; Kāšgari-Brockelmann 244. Orchoni *jeg idi* 'főúr = főuralkodó'; *jeg* 'jobb, legjobb, felső, legfőbb'; ujugur *jig kunčui* 'fő-feleség'; csagatáj *ig* 'nemes, nemes származású', Thury, Behdzset ül lugat, 37: „különösen a jomutoknál divatos szó“; ujugur *iäg, jig* 'előkelő', l. MNy. XXIV, 149.

³ Pais: KCsA. I, 270 skk.

⁴ Documents, 95. l. 3. j.

A török nomádbirodalom harcias szellemével függenek össze azok a nevek, melyeknek 'erő, erős, vitéz' vagy 'hóvihar, havas-eső'-féle jelentésük van.¹

Az első csoportba tartozik maga a *türk* név, 550 körül még csak egy kisebb törzsnek, később az egész törökségnek a neve; jelentése: 'erő'.²

Az első besenyő törzs neve *Erdim* 'Érdem, Erény', esetleg 'Erő, Hatalom'.³

Az első három besenyő törzs közös neve *Κάργας*; jelentése Konstantinos Porphyrogennetos szerint 'vitéz, előkelő'. Vö. csagatáj *kyrgyr* 'makacs, vitéz'.

Az első oguz törzs neve *Kajy*; jelentése a történeti források szerint: 'erős'.

Egy másik oguz törzs neve *Bökädür*. Ebből a *-dür* az *Igdir*-ben is látható végzet (l. 58—59. l.). a *bökä* = 'erős'.

A sor *Karan* nemzetségnév jelentése 'erős; hős'.⁴

Egy oguz törzs neve *Saljur* > *Salur*.⁵ E szó mint köznév kétségtől egy jelentésű az oszmánli *salryn* 'féktelen, támadásra kész' szóval, a *sal-* 'helyezni, kiteríteni, megtámadni, rátámadni, rácsapni (ellenségre) stb.' ige⁶ származéka.

¹ Az első csoport részletes kifejtését l. MNy. XXIII, 271—74; KCsA. II, 275—281.

² MNy. XXIII, 271—74.

³ Müller, Uig. II, 14: *ärdäm* 'Macht'.

⁴ A kara-kirgizben; a *karan*-nak nincs köze a csagatáj stb. *karak* 'rabló' szóhoz, ahogyan Radloff gondolja.

⁵ Köprülüüzādä Mähmäd Fuäd: *Türkiyat Mädzmü'asy*, I, 191—98; Houtsma: WZKM. II, 225.

⁶ Š. Sāmī, *Kāmūs-i türki*, s. v.

A *Salur* eredeti jelentése tehát 'harcias, támadásra kész'.¹

Hogy a törököknél ilyen és hasonló népnévek divatban voltak, az jól érthető. Találunk ilyen neveket más területeken is; pl. a *frank* népnév eredetileg ezt jelenti: 'szabad, merész, féktelen'.²

*

Ezekkel a nevekkal rokon a török népnévek egy másik csoportja, melynek tagjai szintén erőt, vitézséget fejeznek ki, de nem egyszerűen, hanem az időjárás jelenségei köréből vett képes kifejezéssel.

Legszébb példa erre egy ujgur törzsnév: *Jaymurkar* 'Eső-hó'.³

Általánosan ismeretes egy régi hatalmas török nép neve, a *Karluk* név.⁴ E név a *kar* 'hó' szónak *-lyk* képzős származéka, mely képző rendes jelentése 'ság, -ség'. A *karlyk* mint köz-szó megvan az oszmánliban 'jégverem' jelentéssel s a *Karluk* népnév eredeti jelentése is kétségtől ez: 'hó-tömeg, jég-tömeg'.⁵

XI—XIII. századi forrásokban szerepel egy

¹ A *-gur* képzőről: Radloff, Kud. Bil. I. köt. V. l.

² Schönfeld, Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen, s. v. Franci.

³ Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 311.

⁴ Barthold: Enz. d. Isl. s. vi.

⁵ Thomsen, MSFOu.V, 71. l. 3. j. „*Qarluq* de *qar* 'neige'?“ A kérdőjelet az itt tárgyalt jelentéstani párhuzamok után törölhetjük. A *karluk* nevet Abu-l-gāzī is a *kar* 'hó' szóval hozza kapcsolatba; ed. Desmaisons 21, fordítás 20.

kevessé ismeretes török nép, a *Kaj*.¹ A *kaj* jelentése: 'hóval való eső, hózivatar'.²

¹ Brockelmann-Kāšgarī: KCsA. I, 36, 37; Pelliot: JA. 1920: I, 136. Köprülüžadā, İlk mütaşavvifār, 144 skk.; Marquart, Komanen, 39 skk.

A kajok Barthold szerint (Enz. d. Isl. s. v. Kāyī) valószínűleg mongolok, mert Maḥmūd Kāšgarī a *Jabaku*, *Tatar*, *Basmyl* népekkel együtt emlegeti őket s azt mondja róluk, hogy „saját nyelvük van, de jól értenek türköl is“. (L. Brockelmann: KCsA. I, 37.) Ezzel szemben egészen kétségtelen, hogy a kajok törökök. Maḥmūd Kāšgarī a török népek közt is felsorolja őket, erre azonban azt lehet mondani, hogy e felsorolásban több nem-török nép is van. Ami a kajok török voltát kétségtelenné teszi, az az a körülmény, hogy Maḥmūd Kāšgarī nyelvüket a többi török nyelvekkel együtt tárgyalja. Pl. azt mondja a kajok nyelvről, hogy benne a türk *ö* hang *j*-re változik: *kadyr* 'nyírfa', a kajoknál: *kajyr*. (Brockelmann, i. h. 39.) A *kyrnak* szónál azt mondja, hogy a jabakuk, kajok, csomulok, basmylok, oguzok, jemekek és kipcsakok nyelvében használatos. (Brockelmann-Kāšgarī, s. v.) Az a mondat, hogy saját nyelvük van, de „türköl“ is jól értenek, annyit jelent, hogy nyelvük eltér ugyan (bizonyos hangtani és alaktani sajátságokban, szókinésben) a türk nyelvtől — az igazi, tiszta türk nyelvtől, ahogy más helyeken mondja —, de azért a türk nyelvet jól megértik. (A *türk* = török szót ő hol tágabb, hol szűkebb értelemben használja; pl. több helyen [Brockelmann: KCsA. I, 38—39] az oguz nyelvet szembeállítja a türk nyelvvel.)

A kajokat az oguz *kajy*, *kajyr* törzstől elválasztja Barthold: Enz. d. Isl. i. h. és Köprülüžadā Maḥmūd Fuād: Türkijāt Mādžmūʿasy, I, 187—191.

² Csagatáj; Abuska, ed. Vámbéry-Budenz, 80. l. Az oszmánli szótárak különféle jelentéseket adnak (meg-

A göklen turkománok ősi *Bägdili* nemzetsége egy ágának neve *Boran*. A név jelentése 'vihar, hóvihar'.

Az özbeg törzsrendszerben három egymás után következő, idetartozó név van.¹ E három név (17. 18. 19. törzs): *Kartu*, *Burlak*, *Buslak*.

A *Kartu* név a *kar* 'hó' szó származéka, jelentése 'havas', eredeti alakja **karlu*.²

A *Burlak* név alapszava a *bor* ~ *bur* 'vihar, hóvihar' szó, melyet Thomsen Kül-tegin és Bilgä kagán feliratának egy helyén megállapít.³ A *-lak* török deno-

jegyzendő, hogy a szó ma az oszmánliban nem él): Sāmī, Kāmūs-i türki: *jaymurlu hava*, *mäzlaka* ('esős idő, csúszós hely'); Redhouse: 'Fine powdery rain'; Zenker [az Abuska felhasználásával]: „Unwetter, Regen mit Schnee, Schneegestöber" = "اور".

¹ Idézem Chanykovnak *Opisanie Bucharskogo Chanstva*, Sztpétervár, 1843 c. műve alapján. A műben található özbeg törzsnévjegyzéket N. Poppe kollégám volt szíves Péterváron lemásolni s nekem elküldeni. Fáradozását e helyen is hálásan köszönöm.

² Az *rl* > *rt* változásra vö. kirgiz *ertä* 'satteln' < *erlä*-, altaji, teleut, lebed *ärtä*- ua. < *ärlä*-. A mai özbegben a szó قارلى (*karlik*), قارلى (*karli*) alakban van meg (Judachin, *Uzbeksko-russkij slovarj*, Taškent, 1927). Ez azonban lényegtelen, mert ez a törzs vagy törzstörődék eredetileg egészen más törökségből való is lehet.

³ I E 37 = II E 27: *otča borča* 'comme le feu et l'orage' Turcica 94. l. 2. j.; e szó származékai: keletturkesztáni, kirgiz *bora*- 'stürmen, stühmen', csagatáj *borayan* 'Schneesturm' keletturkesztáni, kirgiz *boran* 'Sturm, Schneesturm' ~ csagatáj *burayan* 'heftiger Sturm, Wirbelwind, Wind mit Schnee und Regen' = oszmánli *buran*, *burayan* ~ *boran*, *borayan*, vö. Sāmī: Kāmūs-i türki, továbbá Redhouse, Diran Kélékian, Aḥmäd Vāfiḫ paša szótárait.

minalis képző. A név eredeti jelentése tehát 'hó-vihar', a *-lak* képzővel nyomósított, erősített értelemben.

A harmadik név, a *Buslak*, a török *buz* 'jég' szóból származik, jelentése: 'jégtömeg'.

(Érdekes, hogy e három egymás után következő törzsnév egy jelentéstani rendszerbe tartozik. A következő [20. és 21.] két törzsnév: *Samarčîn* 'Nyereg' és *Katagan* 'Kengyel-szij': ez másik egységes jelentéstani csoport; a két utóbbi név jelentéséhez vö. a *Kandžygaly* özbeg törzsnevet,¹ melynek jelentése 'mit Riemen am Sattel').²

F. W. K. Müller³ említ — Hänisch közlése alapján — egy *Akdžan* nevű mandzsu törzset; *akdžan* a mandzsuban 'mennydörgés'-t jelent. Ez a törzsnév is idetartozik.

E nevek, mint már erre fentebb is céloztam, volta-képpen a törzs erejét, harci kiválóságát, támadásának ellenállhatatlanságát akarják feltüntetni. Világosan mutatja ezt több köz-szó, így a csagatáj *čapkun*, melynek jelentése 'támadás, rajtaütés' és 'szél, havas eső, hóvihar', továbbá az *akyn* 'rablókaland, portyázás' szó, mely eredetileg 'folyás'-t, 'folyó'-t jelent.

E két csoport, tehát I) a vitézséget és II) a hóvihart, hótorlaszt kifejező nevek, összetartoznak; olyanok ezek, mint az oszmánli *Džigär-dälän* 'zsiger-lyukasztó' *Täpä-dälän* 'fej-lyukasztó', *Kalkan-dälän* 'paizs-lyukasztó', *Bojaz-dälän* 'torok-lyukasztó' *Korkmaz* 'nem-fél'-féle nevek, melyek erősített helyeket

¹ Radloff, *Phonetik*, XXXVII. 1.

² Chanykovnál: 9. I.

³ *Ostas. Ztschr.* VIII, 311.

jelölnek, s melyeket Fekete Lajos részletesen tárgyalt a Csánki-Emlékkönyvben (218—219. l.).

*

Szintén mint hadi alakulások neve érthető meg több név, így a *Tajaš*, *Köbök*.

Tajaš egy sor nemzetség neve; a szó nomen verbale, alapszava a *taja-*, *daja-* 'megtámasztani, támasztani' ige, jelentése tehát 'támasz'.

A *Köbök* egy altaji tatár törzs neve¹ s összefügg a csagatáj, oszmánli *kömäk* 'segítség, támasz, erősítés', oszmánli *kömäkkäi* 'segítő, segítőcsapat' szókkal.

A *karaul* 'őr, őrség' szó a kirgizeknél előfordul mint nemzetségnév² s a csagatáj *kütäül* 'őrző, felügyelő, várparancsnok' szó egy özbeg törzs neve.³ (Šeiḥ Suleimān : كوتول; Vámbéry (Čag. Sprachst.): *kütäöl*.)

Egy oguz törzs neve *Čäpni*, *Čäbni*.⁴ Kisázsiában ma is él *Čäpni* nevű török törzs.⁵ E név a következő szavakkal függ össze: *kara-kirgiz čäp* 'mellvéd, védőgát', oszmánli *čäpär* 'kerítés, sövény; rács, melyet a csatában mellvédül használnak; emberekből álló láncsor, lövész-lánc-sor'.⁶ A *čäpni* -ni képzője azonos azzal

¹ Radloff, *Phonetik*, XXIX. l.

² Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 286.

³ Radloff, *Wb.* II, 1053, 1127; vö. v. Le Coq, *Türkische Namen... in Indien* (Garbe-Festgabe), 6—7.

⁴ Köprülüžādä Mähmäd Fuād: *Türkiyät Mädzmūʾasy*, I, 206—209; Houtsma: *WZKM.* II, 225; Kāšgarī-Brockelmann.

⁵ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 606; Köprülüžādä, i. h. 207.

⁶ Vö. még csag. چپر (Šeiḥ Suleimān); a szó a törökből átment a perzsába is.

a -nä (eredetileg bizonyára -nä, -na, -ny, -ni, -nu, -nü) képzővel, melyet a *Bäčänäk—Bäčänä—Bäčü* nevekben látunk.¹ Ugyanez a képző van a csag. *tuzni* 'borjú' szóban; vö. csag. (Zenker) *tur* 'kis kecske, borjú'.² A *čäpni* név jelentése tehát eredetileg 'védő (csapat)', speciálisan 'határvédő(csapat)', amit a *čäp* ~ *čäpär* jelentései tesznek valószínűvé.

*

Más jelentéstani kategóriába tartoznak, de különösen az 'erős, vitéz' jelentésű nevektől nem állanak messze azok a törzsnevek, melyeknek 'gazdag' az eredeti jelentése.

Idetartoznak: az altaji *Bajan* törzsnév,³ az oguz *Bajandur*⁴ és az oguz *Bajat* (a *Bajan* mongol többesszáma⁵). Ezek a csuvas *pujan* 'gazdag', mongol *bajan*, *bajin* stb. 'gazdag' szó megfelelői. Több törzs- és nemzetségnévben szerepel a török *baj* 'gazdag' szó is, de ez 'vezér, úr' értelemben egyúttal méltóságnév is és így nem mindig világos, hogy az idetartozó néprésznevek milyen jelentéstani osztályba tartoznak. Ilyenek: *Baj*,⁶ *Bajlar*.⁷

*

¹ Vö. Gombocz: Túrán, 1918, 212—14.

² L. még Palló Margit: NyK. XLVI, 157.

³ Radloff, *Phonetik*, XXVIII. 1.

⁴ Houtsma: WZKM. II, 224; Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 394.

⁵ Houtsma: WZKM. II, 222.

⁶ Besenyő törzsnév; MNy. XVIII, 5.

⁷ Baskir törzsnév; Klaproth, *Asia Polyglotta*², 221. Vö. még Gombocz, *Árpádkori török személyneveink*, 45 és MNy. XII, 101.

Egy oguz törzsnév a forrásokban جَوْدَرٌ¹ جَوْدَرٌ² tehát *čavldr*, *džuvaldar* alakban van meg; ma a név *čaudur* alakban él mint turkomán törzsnév. A név jelentése a Tävārīh-i āl-i Sāldžuk szerint³ 'híres', alapszava e szerint az ujugur (Radloff), altaji, teleut, lebed *čap* 'hírnév', ujugur *čav* u. a., oszmánli *čav* 'zaj'.

Ebből elképzelhető egy *čavly* származék 'híres' jelentéssel, amint az ujugurban van is ilyen szó (*čavlyy* 'híres'); a *-dur* végzettel *čavlydur* alak keletkezne; így lehetne a régi alakok *l*-jét magyarázni. De az is lehetséges, hogy a Tävārīh-i āl-i Sāldžuk fordítása helytelen, s a régi *Čavuldur* alak az oszmánli *čapul* 'zsákmány, rablás' s a kara-kirgiz *čabul* 'das Schwingen, Kämpfen, der schnelle Ritt' szóval függ össze; a *Čavuldur*-ból úgy keletkezett a *Čaudur* alak, mint az *oltur*- 'ülni' alakból az *otur*-. Jelentéstani szempontból e név mindenesetre a 'hatalom; erős' jelentésű népnevek csoportjához áll közel. Vámbéry, Das Türkenvolk, 391. l. 1. j. Zenker szó-tára említ egy چاو *Čav* nevű türkmén nemzetséget.

Egy altaji törzsnék a neve *Čapty*.⁴ Jelentése: 'híres', vö. lebed *čaptyg*, teleut *čaptū* 'híres'.

*

Néhány olyan nevet is találunk a törökségben, melyek az imént tárgyaltakkal éppen ellenkező jelentéstani csoportba tartoznak. E nevek jelentése: 'fáradt, kimerült, gyenge'. Ilyen nevek a következők.

Aryu, régi középázsiai török törzsnév.⁵

¹ Houtsma: WZKM. II, 224.

² Kāšgarī, I. 57.

³ Vámbéry, Das Türkenvolk, 5.

⁴ Radloff, Phonetik, XXIX. l.

⁵ v. Le Coq, Manichaica I, 26. l., 25. sor. Vö. Kāšgarī-Brockelmann, 240: *Aryu* 'eine Landschaft', KCsA. I, 37; KSz. XVIII, 31. l. 3. j. Köprülüžādā, İlk mütaşavvifiār, 161.

Aryun törzsnév a Bābur-nāmében.¹

Argyn: egy kizil nemzetség s a Középső Horda egy törzse.²

E három név a kazáni, kun, csagatáj, uigur *ar-* 'kimerülni, elfáradni' igének a származéka 'fáradt, elfáradó' jelentésben.³

Az erdei tatárok egy nemzetségének neve: *Jobyr*,⁴ mely azt jelenti, hogy 'fáradt' s a következő szócsaláddal függ össze: *kojbal*, kacsinc *joba* 'szenvedés', tarancsi *joba-* 'fáradtnak, kimerültnek, betegnek lenni, szenvedni; bánkódni, kínlódni'; altaji, teleut, lebed *jobo-* 'kimerültnek, betegnek lenni', kizil *jobyġ* 'kínzott, gyötrött'.

Az altaji tatárok egy nemzetsége *Judak* nevet visel. E név alapszava: kazáni *juda-* 'lesoványodni, elerőtlenedni, kínlódni'. Radloff a következő — a mi szempontunkból igen érdekes — példamondatot idézi e szónál: *ačlyktan xalk judady* 'a népet az éhség megviselte'. Hozzá tartozik még: *kojbal*, kacsinc *juda-* 'nyomorultnak, letörtnek, soványnak lenni', *kojbal juday* 'nyomorult, sovány, letört'. Van magashangú alakja is a szónak: *jüdü-*, *jüdü-*, s ebből van: lebed, küerik *jüdük* 'nyomorult, levert, alkalmatlan, megviselt, rossz'.

*

¹ v. Le Coq, Türk. Namen... in Indien (Garbe-Festgabe), 2.

² Radloff, Phonetik, XXVI, XLII. 1.

³ Másképp v. Le Coq, Türkische Namen... in Indien (Garbe-Festgabe), 2: „*Aryun* ist ursprünglich wohl die Bezeichnung eines Mischlings (heute Osttürke und Ladaki), später wurde es der Name eines mongolischen (oder türkischen?) Stammes.“

⁴ Radloff, Phonetik, XXVII. 1.

Vannak a törökben olyan népnevek is, melyek már meglévő, eredeti értelmüket többé-kevésbé elvesztett népnevekből származnak.

Ilyen elsősorban a *türkmän* név, -*män* képzővel¹ a *türk* névből; a *Türgis* név -*š* képzővel² ugyanabból; a *kuman* a *kun* névből -*man* képzővel, vagy e névnek *kum* alakjából (l. 141—48. l.) -*an* képzővel.

Van azután egy -*dur* képző, mely népnévben többször előfordul, részint úgy, hogy az alapszó eredetileg népnév, részint úgy, hogy az alapszó eredetileg nem népnév.³

Ilyen -*dur* végű népnevek a következők: *Mongul-dur*, kara-kirgiz ágnév, mely több nemzetségben megvan,⁴ a *mongol* népnév származéka.

Kundur, a *kun* név származéka⁵; vö. lent 144—45. l.

Négy -*dur* végű nevet találunk az oguz törzsnevek között.

Az egyik Kāšgari szerint بائندُر azaz *Bajundur*; Houtsma forrásaiban⁶ بائندر és بائندور alakok vannak, melyek *Baj.ndur* kiejtésre utalnak. A név a turko-

¹ Bálint, Kazáni tatár nyelvtan, 30; Vámbéry, Das Türkenvolk, 385.

² Deny, Grammaire de la langue turque, 555. l.: oszm. *gün* és *günäš* 'nap' (l. 44. l.) Vö. még az ilyeneket (színnevekből): *kökiš*, *akyš*, *saryyyš*: Denison Ross, Mem. of the As. Soc. of Bengal, vol. II. No. 9, p. 253—340: A polyglott list of birds in turki, manchu and chinese. Calcutta, 1909.

³ ? Vö. csuvas *myn* ∞ *mön* 'nagy' — *möndâr* ua. Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 17. l.

⁴ Vámbéry, Das Türkenvolk, 263—64.

⁵ Vámbéry, Das Türkenvolk, 552.

⁶ WZKM. II, 224.

mánoknál ma is megvan mint nemzetségnév s a kéz-
irati hagyomány megítélésében ez az élő alak a döntő.
A mai alak: *Bajandir*. Alapszava: *bajan* 'gazdag'.¹

A másik idetartozó oguz törzsnév *Čau-dur*,² a
harmadik *Ig-dir*,³ a negyedik *Bökä-dür*.⁴

Rašideddin elbeszéli, hogy az ujugrok ősi időben
két folyóvidéken laktak; az egyik vidéken tíz, a mási-
kon kilenc folyó volt, az előbbin lakott az *on-ujjur*
'tíz-ujgur', a másikon a *tokuz-ujjur* 'kilenc-ujgur' nép;
a tíz folyót *on orkon*-nak is nevezték, mondja, azután
felsorolja a tíz folyó nevét s ezek közt van egy
Orkundur nevű. Ez az *Orkundur* szóalak, mely tehát
Rašideddin szerint folyónév, az *Orkon* név *-dur* kép-
zős származéka.⁵ Megjegyzendő, hogy ugyanott *orkun-*
dur népről is van szó.

A moesiai bolgárok az *onogur*- vagy *onogundur*-
bolgárokból váltak ki.⁶ E két név tulajdonképpen azo-
nos s az utóbbinak *-dur* végzete az itt tárgyalt képző.
(Az *r*-ből keletkezett *n* valószínűleg dissimilatio ered-
ménye).

*

Meglehetősen el van terjedve a tudományos iro-
dalomban az a nézet, hogy török népnevek gyakran
személynevekből keletkeznek.

¹ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 394. Vö., amit fentebb
(55. l.) a *baj* szóból keletkezett törzsnevekről elmon-
dottunk.

² L. 56. l. ³ L. 48. l. ⁴ L. 49. l.

⁵ Radloff, *Kud. Bil.* I. k. XXV—XXVI. l., vö. Mar-
quart, *Komanen*, 58—59.

⁶ οὐν(ν)ογουνδουρ-, Nikephoros patriarcha és Theopha-
nes; ονογουνδουρ-, Konstantinos, l. Moravesik: *MNy.* XXVI,
Az onogurok történetéhez.

Thúry József ezt írja a magyarság eredetéről írott tanulmányában: „...ama török eredetű népek, melyeknek történetét már biztosan ismerjük, úgy szólnán mind¹ olyan nevek alatt léptek fel a világtörténetben, melyeket először *egyes személyek* viseltek s csak azután váltak az illető törzsek, vagy nemzetiségek neveivé, politikai, társadalmi, vagy vallásos okokból.“ Ilyen nevek Thúry szerint: szeldzsuk, özbeg, oszmán, csagatáj, nogaj.²

Thúry itt voltaképpen Vámbérynak egy többször megírt gondolatát (s Vámbéry példáit) adja elő, melyet Vámbéry Bochara történetében³ így fogalmazott meg: „Hajdantól fogva fényes vonás volt az a török nép jellemében, hogy uralkodói közül azt, ki kormányzásának fénye vagy közhasznú intézmények behozatala által magának kiváló érdemeket szerzett, az által törekedett megörökíteni, hogy nevének felvétele által őt második törzsatyjává tette...“.

Ezzel szemben a törökség egy másik kitűnő ismerője, Grigorjev, Vámbéry „Bochara története“ c. művének bírálatában így nyilatkozik: „Honnan veszi ő [t. i. Vámbéry] azt az ideát, hogy ilyen szokás van [a népnévadás tekintetében] a törököknél, mikor egyetlen példát sem találunk rá a történetükben?“⁴ Azután elmondja Grigorjev, hogy Vámbéry ezt Bentinck 1726-ban megjelent Abu-l-ġāzī-fordításának egy jegyzetéből⁵ veszi. Grigorjev a gondolatot elfogadhatat-

¹ Én ritkítom.

² Századok, 1896, 912.

³ II, 35.

⁴ Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvěščenija, 1873, November; angol fordítása: Schuyler, Turkistan, I, 360 skk., az idézett hely: itt, 376. l.

⁵ 458. l.

lannak tartja s naiv krónikások követésének tulajdonítja. Az *osmanly* szerinte egyszerűen olyan név, mint pl. *garibaldista* s az *őzbek* népnév nem mehet vissza Özbek-kánra.

Mint Thúry és Vámbéry, minden további nélkül operál a személynévi eredetű törzsnevek teóriájával Marquart.¹ Vámbéry véleményén van e kérdésben Köprülüžādā is.²

Vegyük sorra az idetartozó népneveket.

*

Időrendben első a *szeldzsuk*, helyesen *säldžük* név (így közlik a nevet a mindjárt említendő régi török források), melynek eredeti viselője a X. században élt.

Ilyen népnév voltaképpen nincsen. Nem népnév ez, hanem egy dinasztíának a neve. (Enz. d. Isl. s. v.) A *szeldzsukok* sem magukat nem nevezték *säldžük*-nek, sem más keleti népek nem nevezték őket így.

A XI. századi Kāšgārī, ki a törökséget jól ismerte s a török népeket részletesen ismerteti, nem ismer *säldžük* nevű népet, csak oguzokat, kikhez a *szeldzsukok* tartoztak. A Tāvārih-i āl-i ʾOsmān-ban (ed. Giese, 1922) csak ilyenféle kifejezéseket találunk: *āl-i Säldžük tāifəsi* 'Szeldzsuk dinasztíájának népe' (4. l. 18–19. sor; vö. Urudž, ed. Babinger, 5. l. 12. sor; i. m., Tāvārih-i āl-i ʾOsmān, 81. l. 12. sor). A perzsában *Saldžūk* és *Saldžūk*, a mai törökben (a perzsából) *Säldžük* a Szeldzsuk-dinasztia alapítójának a neve; ebből van azután egy ilyen melléknév: *säldžükī* 'szeldzsukida, a Szeldzsuk-dinasztíához tartozó'. A bizánciak a szeldzsukokat Τοῦρκοι-nak, Πέρσαι-nak, ritkábban Σούθαι-nak, Οὔννοι-nak, Οὔννοι Νεφθαλίται-nak nevezik, s a *szeldzsuk* népnév semmiféle bizánci forrásban nem fordul elő. (Moravcsik Gyula közlése.)

¹ Pl. Streifzüge, 45; Komanen, 157.

² Türkiyā tārīhi, I, 150.

Az Abbászida-kalifák hatalmának meggyengülésével az iszlám területén kisebb-nagyobb uralmak, többé-kevésbé önálló állami alakulások keletkeztek, melyek rendszeren egy dinasztiahoz, illetőleg egy dinasztia nevéhez fűződtek, azaz az illető uralmat, melynek területe s a hozzá tartozó népek, törzsek száma gyakran változott, a dinasztia neve alatt emlegették. Ilyen pl. *Sāmānī* 'szamanida'; e család őse, *Sāmūn*h*udāt*, *Sāmān* község ura volt. (Enz. d. Isl. s. v.)

Sőt török oklevélben ilyen is fordul elő: *Fārändū-šīlār* 'a Ferdinánd emberei', *Jānōšīlār* 'a (Zápolyai) János emberei'. (Fekete Lajos közlése; -lār: a többesszám jele.)

Így került Szeldzsuknak, egy hatalmas dinasztia alapítójának neve is, azokkal a birodalmakkal kapcsolatba, melyekben utódai uralkodtak.

*

Ugyanilyen módon, tehát végeredményben arab hatás alatt keletkezett, de már a törököknél valóságos népnévvé vált az *Osmanly* név.

Ilyen, személynévből képzett, -ly végű név több is van. Ezekre, mint népnevekre, a személynévi alapszó mellett éppoly jellemző a -ly végzet. Ilyen az *Osmanly* mellett a *Kajy-ḡanly*, az az oguz törzs, melyhez a történeti hagyomány szerint az oszmánlik tartoznak, a *Kyzył-Aḡmädlü* név (XVI. század; egy északnyugatkisázsiai, türkmén eredetű fejedelmi dinasztia neve, vö. Mordtmann: Enz. d. Isl. s. v. Isfendiyār-oghlu) és mások. Ezekkel együtt szerepelnek az -*oylu* 'fia' végű dinasztianevek.¹ Mindkét névcsoport arab hatás alatt keletkezett, vö. pl. *Banū Ḥamdān* (törökül „*Ḥamdān oylu*“) 'Hamdán

¹ Ezekből törzsnevek is fejlődtek; vö. *Borč-oylu* és *Mingür-oylu*. (A kipčaki horda törzsnevei közül. L. Marquart, Komanen, 157. Rásonyi Nagy László: MNy. XXII, 132—33.)

fai' = *Ḥamdānī* (törökül „*Ḥamdānlu*“) 'a Hamdán-dinasztiához tartozó'.

Az *osmanly*-féle nevek összefüggenek egy gyakori oszmánli helynévtípussal, melybe ilyen nevek tartoznak: *Aḥmādli*, *Bākiri*, *Ḥadżyly*, *Muradly*, *Dżafārli*, az *Aḥmād*, *Bākiri*, *Ḥadży*, *Murad*, *Dżafār* nevekből, illetve címekből. Ezek is arabból, illetve perzsából való fordítások; vö. az ilyen perzsa helyneveket: *Aḥmedī*, *Tāhiri*, stb.

A *-ly* képző török néprésznevekben elég gyakori; megtörténik, hogy ugyanazon név hol *-ly*-val, hol *-ly* nélkül fordul elő. A Kis Horda egyik nemzetsége *Dżagalbaj* (Radloff, *Aus Sibirien*, I, 237) vagy *Dżagalbajly*. (Levšin, *Opis*. III, 8. Rásonyi Nagy László közlése.) Az iráni törökségben van *Kängär* ~ *Kängärlü* törzsnév. (Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 572, 576.)

Ugyancsak az iráni törökségben gyakoriak a személynévből képzett *-ly* végű török törzsnevek: *Dżanbāglü*, *Abulḥasanlu*, *Kurtbāglü* stb. (Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 576.) Ezek újabbnak látszanak.

A *-ly* képző különben bizonyos néprésznevekhez minden különösebb jelentőség nélkül is hozzájárulhat. A török vezérkari térkép Šoma lapján találjuk ezt a jelzést: *Ak kodżaly* *ṣaširi* 'Ak kodža [+ *ly* 'vkihez tartozó'] törzse'; Dinár lapján van ez a helynév: *Tatarly* s hasonló példákat nagy számban látunk.

A régi időből kisebb néprészek nevei nagyobb mennyiségben nincsenek feljegyezve, de azért azt hiszem, nem tévedek, ha a *-ly* képzőnek a törzsneveken való megjelenését újabb, *-i* végű arab és perzsa helynevek és törzsnevek hatása alatt keletkezett sajátjának gondolom.

Világosan látja ezt az ember, ha Spiegel *Erānische Altherthumskunde*-ja első kötetének mellékleteit végignézi. E mellékletekben Spiegel törzs- és nemzetségnevek jegyzékeit közli. Látjuk, milyen gyakori perzsa nemzetségnevekben az *-i* (= török *-ly*) képző (*Baḥtjāri*, *Ṣalī* [*Āli*?] *Dżāmāli*, *Moḥammād Dżāfarī*, *Pāpā Dżāfarī*, stb.)

s a török uralom alatt élő kurd törzsek nevének nagy része *-ly* képzővel végződik; e nevek kétségtelenül perzsa hatás alatt keletkeztek, amit az is bizonyít, hogy a kurd törzsnevekben a török *-ly* mellett gyakori az iráni *-i* végzet is.

*

Népnév és egy nyelv neve a *čayatai*, mely eredetileg Dzsingisz egy fiának a neve. Igen sajátos név ez. Vámbéry Bochara története című munkájában (I. 167, jegyzet) a következőket mondja róla: „Több európai tudós ama nézete . . . , melyet Csagatai nyelvtanulmányaimban én is követtem, hogy Közép-Ázsia lakói a Dzsingisz fia iránti szeretetből vagy tiszteletből adták az országnak és a nemzeti nyelvnek a „Csagatai“ nevet, . . . téves . . . [A] középázsiaiak maguk soha sem országukat, sem nyelvüket nem nevezték „Csagatai“-nak, mert ezt az elnevezést csak az Oxuson innen s nevezetesen Iránban lakó perzsák használták, [ugyanígy a nyelvről Schuyler, Turkistan, I, 109] s a bennszülöttek földjüket minden időben Turkisztan-nak s nyelvüket turki-nak nevezték.“

Vámbéry kissé túloz. A Türkenvolk 351. lapján egyébként már újra ezt írja: „Das zusammengewürfelte türkische Element hatte den Namen Tschagatai als einen politischen und Ehrennamen angenommen“. A *čayatai* szót igenis használták és használják Közép-Ázsiában egy nyelv jelzésére a törökök is; értették rajta a mongol hódítás után, mohamedán hatás alatt keletkezett keleti török irodalmi nyelvet. (Köprülüžādā Mähmād Fuād, Türk adabijātynda ilk mütäşavvıflār, 165. l. j.) Mint népet — olyanformán, hogy a középázsiai ember rendszeren azt mondotta volna magáról, hogy „én csagatáj vagyok“ — általában nem használták, de meg kell gondolni, hogy egy özbek törzs neve *Džagatai* (Vámbéry, KÁ. Utazás³, 412, Das Türkenvolk, 351), mely esetben e szó valóságos népnév, s hogy a török régiségben szintén szerepel népnévként. (Giese: Tävārih-i āl-i ʔOsmān,

1922, 43. l.: *čayatai arasynda* 'a csagatájok közt'. Vö. még Barthold: Enz. d. Isl. I. 847.)

Északkeleti Perzsiában van *Džayatai* nevű hegység és község.

Bizánci forrásokban szintén szerepel a *čayatai* név: Τζαχατάδες, Laonikos Chalkokondilas, ed. Darkó, I, 146 skk. Sathasnál (Biblioth. Graeca Medii Aevi I, 253): Τζαγατάν 'Csagatáj-ország' értelemben. (Moravcsik Gyula közlése.)

*

A XIII. század második felében szereplő Nogai kán nevéből származik a *noyai* népnév.

A *noyai* mint népnév Radloff szótára szerint a török nyelvek közül megvan a krimiben, ahol 'nogaji tatárt' jelent, s a kazak-kirgizben és tarancsiban, ahol 'Kelet-Oroszországban élő tatárt', 'kazáni tatárt' jelent. Šeih Suleimān efendi csagatáj szótárában szintén megvan a név, a következő magyarázattal: 'egy mongol eredetű törzs neve, mely ma mohamedán vallású és török nyelvű; nagyobbára Kazán környékén (*Kazan müläkätindä*) laknak'.

*

Szintén személynévi eredetű az *özbäg* népnév, bár Özbeg kán (a XIV. század első fele) és az özbegek feltűnése között körülbelül száz év van, mint ezt Grigorjev (Schuyler, Turkistan, I, 376—77) hangsúlyozta. (De vö. Barthold: Enz. d. Isl. I, 847: „Im Reiche der Goldenen Horde wurden die Namen der heidnischen Fürsten durch den Namen des Muhammedaners Özbeg-*Khān* vollständig verdrängt; das Volk wurde *Özbeg*, das Land Özbegistān genannt.“ Zākī Vālidī: *Türkiyat Mādzmūʿasy*, II, 606, j.)

*

A Thúry által említett nevek közül tehát a *szeldzsuk* nem keleti népnév, az *osmanly* arab hatás alatt keletkezett, a *čayatai*, *özbäg* és *noyai* eredetileg mongol

fejedelmek nevei s mongol hatás alatt keletkezett nevek.

A régi törökségben egyetlen példánk sincs arra, hogy népnév személynévből keletkezett volna.

Különösen figyelembe veendő, hogy nem találunk erre esetet a türkök történetében, melyet pedig kínai forrásokból meglehetősen ismerünk. Ha ez a szokás meglelt volna a türköknél, egész biztosan volna róla kínai feljegyzésünk.¹

Fontos a kérdés szempontjából az a körülmény is, hogy a legrégibb, a törökségre legjellemzőbb népnevek (*ok*, *oγuz* ~ *oγur*, *bulyar*, *sabyr* ~ *kazar*, méltóságnevekből keletkezett nevek, erőt kifejező nevek [*türk*!], „hóvihar“-féle nevek) világosan külön fejlődött népnévadási szokások szerint fejtendők meg s nem a személynévadás törvényei szerint.

Személynevekből fejlődött néprésznevek persze mindig voltak és ma is vannak a törökségben. A család rendszeren személynévet visel, alapítójának a nevét s ha nemzetséggé bővül, e nevet megtarthatja.

Radloff írja,² hogy egyszer alkalma volt egy ilyen

¹ Perzsia leírásában a *T'ang chou* (l. Chavannes, Documents, 170) ezt írja: „L'ancêtre (des souverains de la Perse) fut le roi *Po-se-ni* (Prasénadjit), issu d'un rameau détaché des *Ta-Yue-tche*; il régna et c'est pourquoi son nom fut pris pour nom de famille, puis on en fit l'appellation du royaume.“ — Vagy a heftthaliták esetében Theophanes Byzantios-szal megegyezőleg kínai forrás (a *T'ang chou*) is tudósít bennünket arról, hogy e nép nevét 500 körül uralkodó nagy királyától, *Ephthalanos* = *Ye-tai-i-li-to* = *Ye-ta*-tól kapta. Chavannes, i. m. 223.

² Alttürk. Inschr. Zw. F. XVI. l. 1. j.

névalakulást megfigyelni. Buchtarminszktól délre, kínai területen él egy Karataj nevű kirgiz törzs; e törzsnek volt egy *Bai-güldi* nevű tagja, kinek tizenkét fia volt s számos unokái már egy hatalmas, „Bai-güldi“ nevű nemzetséget alkottak. Fent láttuk (63. l.) a kazak-kirgiz *Džagalbaj* nemzetségnevet, mely személynévi eredetű s a turkománoknál *Ötämiš*, *Toktamiš*, *Khodžaly*, *Huseinali*, *Džanibäg*, *Kara Ahmäd*, *Gökcäbäg*, *Jusuf*, *Atabaj*, *Džafärbaj*, *Džafär* nevű nemzetségeket és ágakat találunk,¹ melyek szintén személynévi eredetűek.

Ilyen nemzetségnév természetesen népnévvé is válhatik, de erre példánk nincs. A török törzseknek, az egységbe alakult török népeknek hadi és politikai jellege a törzs- és népnévadásban is megnyilvánul: a törzs, a nép új, hadi és politikai szempontból jelentős nevet kap. (Erre a célra természetesen alkalmas volna egy vezér neve is, azonban a nem-mohamedán és mongol hatás alatt nem álló törökségnél eddig erre nincs példánk.)

*

Viszont két világos példánk van arra, hogy a fejedelem neve mint ország név szerepel.²

Az egyik példa Menandrosnál olvasható a Valentinus-féle követség (576) leírásában: ³ „Miután Valentinus és emberei a mocsaras síkságokon és sok más, erdős, mocsaras és vízben gazdag vidékeken átlovagoltak és átjöttek az ú. n. *Akkagá*-n (ez a név egy nőtől származik, ki Skythiának e vidékein uralkodott...)...”

A másik példa Konstantinos Porphyrogennetosnál

¹ Vámbéry, KÁ. Utazás³, 372—74.

² Fehér Géza: KSz. XIX, 90—91.

³ Ed. Bonn, 399; Exc. de legationibus, 204.

található s a magyarokra vonatkozik:¹ „A turkok népe régente Chazariához közel lakott, a Levedia nevű tartományban, melyet első vajdájuk után neveztek. Ennek tulajdonneve ugyanis Levedi(as) volt...“.

*

Szóljunk még néhány szót a totemisztikus népevek problémájáról.

A totemizmus a régi törökségnél s a honfoglaló magyarságnál megvolt, s maradványai és nyomai vannak ma is a törököknél.

Világosan bizonyítják ezt az oguzokról ránk maradt feljegyzések, melyek arról beszélnek, hogy a 24 oguz törzs négyes csoportokra oszlott s minden ilyen négyes csoportnak volt egy-egy madara, melynek húsát nem ehettek s melyet nem bánthattak.² Mind a hat madár a sasok fajtájából való s közös neve *oggun*.

Oggun = 'totem'. Nem *ujgun*, mint Houtsma gondolta; ő Rašideddīn szövegét idézve اونقون *ujkun*-t ír s hozzá a következő megjegyzést fűzi: „Diese Lesart findet sich im Seldžuknāme, die Handschriften Rašideddīn's haben اونقون [*onkun*] oder lassen einen diakritischen Punkt fort. Mit اونقون [*onkun*] ist aber hier nichts anzufangen.“ (WZKM. II, 229.) Hüsein Nāmik egy kiadatlan cikkében kifejti, hogy az *oggun* alak helyességében nincs okunk kételkedni. Ezt használja pl. Köprülüžādā is Türkijā tārīhi c. munkájában (اونقون, I, 142. l.). S valóban nem az *ujgun* 'passend, vorteilhaft, einverstanden' szóról van itt szó, hanem az *oy* 'rechts,

¹ MHK. 119.

² Houtsma: WZKM. II, 228 skk., Gombocz, Árpád-kori török személyneveink, 6 skk.

recht, passend, angenehm; heilsam, heilbringend', *oy-* 'gelingen, geraten; passend, vorteilhaft sein' egy származékáról, melyhez hozzátartozik az oszm., ujjur *oyur* 'Glück, gutes Zeichen' stb., *oyur-* (csag.) 'reussieren, Erfolg haben' szó is. (Az *oyur* mellé természetesen nem szabad a latin *augurium*-ot állítani, ahogyan Jehlitschka — Türk. Konv.-Gramm. 79 — teszi.) A $\gamma \sim \gamma$ váltakozásról: Ramstedt: NyK. XLII, 237. — A szó mongóalakja: *oyyon* (l. Salemann jegyzetét: Radloff, Kud. Bil I. rész, XXIV l., *t* jelzésű jegyzet.) Az *oygun*-t magyarra így fordíthatjuk: 'sikerthozó'.

A mai török totemizmushoz s a totemisztikus vagy totemisztikusnak látszó nevekhez becses adatokat ad Potanin az Északnyugat-Mongoliában élő törökökről és mongólokról írt munkájában. (Očerki, II, 4 skk. s az idetartozó jegyzetek). Kár, hogy Potanin a névmagyarázatokban nem volt óvatosabb; a neveket gyakran erőszakosan magyarázza állatnevekből.

A törökök farkastól származtatták magukat, mely e szerint az ő ősi totemállatjuk.¹ Hasonló származási mondat több török népnél találunk, így a kara-kirgizeknél,² a baskiroknál.³

A törökök a zászlajuk végére arany farkasfejet tettek — mondtuk, hogy farkastól származtatták

¹ JA. VIe série, tome III, 1864, 326—27, 349—50; Chavannes, Documents, 220 és 3. j.; Köprülüžādā, Türkijä tārīhi, I, 59—60; Abd-ul-Ķādir: Türkijät Mädzmüasy, II, 131 skk.

² Almássy: KSz. II, 109.

³ Tagán Galimdzsán közlése; ezek (a kara-kirgizek és a baskiok) kutyától származtatják magukat. A kutya mint vezető: Marquart, Komanen, 30 skk. A baskiok zászlóján régen farkasfej volt: Abd-ul-Ķādir: Türkijät Mädzmüasy, II, 136.

magukat; a magyarok címerén a turul volt látható — a krónika szerint Árpád a Turul-nemzetségből származik s Emesü álma szintén a turultól való származás gondolatát tartalmazza: ezek totemisztikus jelenségek a türköknél és a magyaroknál egyformán.¹

E két párhuzamos feljegyzésből még két dolgot tanulhatunk; először, hogy a magyarságnál ez esetben is török hatást látunk, — másodszor, hogy a magyar krónikában egy régi pogány szokás és hagyomány híven van feljegyezve.

Emesü álma magyarázatának szempontjából nem érdektelen a következő kirgiz származási monda.

A kirgiz Džantykej nemzetség őse *Samambet*. Ennek harmadik felesége *Soksur* volt. Samambet nem szerette ezt az asszonyt, mert nem volt nagy termetű és nem voltak gyermekei; az asszony végre a pusztába menekült, ott sokáig sírdogált, azután kimerülve elaludt. Ekkor oda-repült egy uhu (*űkü* vagy *sary űkü*), vállára ült és vigasztaló szavakat suttogott neki; mikor Soksur felébredt, érezte, hogy teherbe esett és hazatért. Nemsokára két fiút szült, az egyiket *Ysagasy*-nak, a másikat *Kazbek*-nek nevezte [két nemzetségnév]; az utóbbinak ivadéakai máig azt hiszik, hogy uhu volt az apjuk. Azt mondják, még ma is megvan náluk az a szokás, hogy az elfogott uhut szabadon engedik s az uhut mint ősüket tisztelik. (Potanin, Očerki, II, 4.)

Tűlzásnak tartanám azonban, ezekre a jelenségekre akár a magyarságnál, akár a törökségnél, egy totemisztikus névadó rendszert felépíteni.

¹ JA. VIe série, tome III, 1864, 333, 360. l., vö. 350. l.; Kézai, I. könyv, II. fejj., 6. §; II. könyv, I. fejj. 4. §; Anonymus 3. §; vö. Király György, A magyar ősköltészet, 53—54, 86 skk.

A régi török népnévadásban alig találunk totemisztikus momentumokat. A népnévadásban az mutatna totemisztikus rendszerre, ha pl. egy V—X. századi török törzsrendszerben egymás után több állatnevet találnánk. Eddigi ismereteink szerint azonban a török népnevek közt elég gyakran ugyan, de nem rendszerbe illeszkedve találhatók állatnevek. Ilyenek pl. *Tana*, egy kazak-kirgiz nemzetség neve, = 'Fiataltéhen'; mellette: *Kyzyl-kurt* 'Vörös-féreg'¹ nemzetség. Szintén a kazak-kirgizeknél van *Ak-börü* 'Fehér-farkas' és *Kök-börü* 'Kék-farkas'-nemzetség.² *Küarik* = 'das gestreifte sibirische Eichhorn' (küerik, baraba); *Küzän*, egy a Bija mellett lakó tatár törzs neve, = 'der Iltis' (tel.); egy türkmén törzs neve: *Öküz* 'Ökör'.³ Az ujjur törzsek közt van egy *Buya-sygyr* 'Bika-tehén'.⁴ Hasonló nemzetségnevet találunk a kazak-kirgizeknél: *Tana-buga* 'Tehén-bika'.⁵

Az özbekeknek egy nemzetsége *Kulan* = 'Vadló, Vadszamár'.⁶

Egy turkomán nemzetség neve *Täkä* 'Bak'.⁷

E nevek eredetét nem látom világosan. Talán — legalább részben — a névadó fantáziának inkább

¹ Radloff, Wb. II, 944: kir. *kyzyl kurt* 'Spulwurm'.

² Vámbéry, Das Türkenvolk, 286.

³ Vámbéry, KÁ. Utazás³, 374.

⁴ Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 312. Müller megjegyzi hozzá: „Ob das totemistische Bezeichnungen sind, bleibe dahingestellt.“

⁵ Vámbéry, Das Türkenvolk, 286.

⁶ Rásonyi Nagy László: MNy. XXII, 348.

⁷ Vámbéry, Das Türkenvolk, 395; Radloff, Wb., s. v.

költői, mint mélyebben a nép jellegében, szokásaiban és hiedelmeiben gyökerező termékei.¹

Határozottan totemisztikus név Árpád nemzetségének neve: *Turul*. Ez azért totemisztikus név, mert a hagyomány Árpád nemzetségének származását — ha álom alakjában is — vonatkozásba hozza a turullal.

Bizonyos, hogy a fent felsorolt török nevek között is vannak totemisztikus eredetűek (különösen ilyenek lehetnek a Farkas jelentésű nevek).

*

Elvileg csupán annyit akarok még megjegyezni, hogy a régen és az újabban keletkezett török népek között lényeges különbség van: a török nomád-birodalom szellemével, szervezetével összefüggő nevek („Erő“, „Hóvihar“, „Tarchan-[népe]“ stb.) újabban nem keletkezhetnek.

*

A régi török törzsrendszerek bizonyos csoportok szerint tagozódnak.

A hun törzsrendszer leírása — sajnos — nem maradt reánk s a hunok szervezetének leírásaiból² ebben a tekintetben alig tanulunk valamit. A birodalom jobb és bal részre volt osztva (ez megvan más török népeknél — oguzoknál, kara-kirgizeknél — is); huszonnégyszáz vezér volt, kik a „tízezer lovas“ címét

¹ Ilyenek lesznek valószínűleg az ilyen néprész-nevek is: kazak-kirgiz: *Sik-Am* (Vámbéry, *Das Türken-volk*, 286), turkomán *Syyr-siki* (Vámbéry, *KÁ. Utazás*, 373), kazak-kirgiz *Agyš-kalkan-am* (Radloff, *Phonetik*, XLII. 1.; ehhez vö. Brockelmann-Kāšgari: *jyγač*, 2. jelentés).

² de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, 53 skk.

megkapták, a vezérek rangja hatalmuktól és népük számától függött. Ez aligha lesz tisztán stratégiai beosztás s az egyes vezérek bizonyára egy-egy birodalomrészt, egy-egy törzset képviselnek, mint ezt a nyugati türk s még világosabban a besenyő törzsrendszerben látjuk.

A nyugati türk birodalomban a kagán alatt volt öt *čur* — ezeknek a népe volt a Tu-lu — és öt *se-kin* — ezeknek a népe volt a Nu-še-pi —, kik közül mindegyik egy-egy törzsön uralkodott; sorrendjük meg volt határozva. Az öt *se-kin* közül az elsőnél külön meg van jegyezve, hogy ő volt a leghatalmasabb.¹

A besenyő törzsrendszerben az első törzs neve: *Ėrdem*, a következő hat törzs neve méltóságnév (*Čur*, *Jula*, *Kül-bej*, *Baj*, *Tolmač*, *K'apan*), s az utolsó törzs neve a rendszerhez nem illő, történetesen odakerült név (*Čoban*).²

Az ujjur törzsrendszerben elöl van a kilenc régi törzs, azután jön a két újabb törzs.³

A 24 oguz törzs (vö. a hun szervezetben található „huszonnégy vezér“-rel) először két — 12—12 törzsből álló — részre oszlott: *Bu(o)zuk* és *Učuk*. Az első volt a jobb, a második a bal szárny. (A két török szó jelentése nem világos.)

A jobb szárny első törzsének neve *Kajj* 'erős'. Mint első törzsnek, megtisztelő neve van. A második törzs neve hasonló: *Bajat*, ez a *bajan*⁴ 'gazdag' szó mongol többese. (L. 55. l.)

¹ Chavannes, Documents, 34 s más helyeken.

² A *Čoban* névvel vö. a nyugati türkők Tu-lu ága ötödik törzsének nevét: *Šu-ni-še č'u-pa n* s a Nu-še-pi ág ötödik törzsének nevét: *Ko-šu č'u-pa n*; Chavannes, i. h.

³ Chavannes, Documents, 94.

⁴ Vö. csuvas *pujan*, mongol *bajan*.

A bal szárny első törzsének neve szintén megtisztelő név: *Bajy(a)ndyr* 'gazdag'. (L. 58. l.)

A mai törzsrendszerekben a régi csoportok összezavarodtak, de ezekben is gyakran látunk egymással bizonyos viszonyban levő törzsneveket egymás mellett. Fent (52—53. l.) láttuk pl., hogy az őzbeg törzsrendszerben egymásután következnek a 'Havas', 'Hóvihar', 'Jégtömeg' nevek.

*

A nomád törökség népneveinek egyik legjellemzőbb sajátága, — mint már fentebb mondtuk — hogy alapjában véve nem nyelvi, faji vagy etnográfiai, hanem tisztán politikai egységet jelölnek. Világos ez már abból, amit a nomád török birodalmak keletkezéséről és gyarapodásáról kifejtettünk, s erre mutat a török népnevek természete. Egy 'Erő' vagy 'Hóvihar' nevű nép kötelékébe bármiféle nép beletartozhatik, amely a nevet viselő hatalmi egységhez hozzácsatlakozik, vagy hozzácsatolódik, s így egy eredetileg kisebb nép neve nagy hódítások következtében kiterjedhet az összes népekre, melyek az új politikai egységbe beletartoznak.

Kr. e. 176-ban ezt írja a hunok fejedelme a kínai császárnak:¹ „Az ég áldása, tisztjeim és embereim harciassága, kitűnő lovaim ereje következtében [vezérem] kiirtotta a Goat-si népet, ott mindenkit lefejezett, leölt és meghódított. Azután meghódította Lő-lan-t, Ő-sun-t és Hő-k'ut-ot, 26 mellette levő birodalommal; ezáltal mindezeket hunokká tettük...“ A hun hódítás következtében tehát ezekre áterjedt

¹ Ši-ki, 110. fejj., de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, 76.

a *hun* név, tekintet nélkül nyelvükre, vagy más egyéb, őket a hunoktól elválasztó körülményekre.

Az akatzirokról meglehetősen valószínűséggel tudjuk, hogy eredetileg nem hunok. Mégis τοῖς Ἀκατίροις Οὐνοῖς, azaz „akatzir hunok“ alakban találkozunk a nevükkel.¹ E név a hun birodalomhoz való tartozásukat jelenti.

Bilgä kagán feliratában egy helyen² nagy hódítások leírása után ezt találjuk: *türgiš kagan türkim budunym ärti* 'a türgış kagán törökömmé, népemmé lett'. Ez szóról szóra megfelel a hun fejedelem levele imént idézett részletének s a két hely együtt világosan mutatja, hogy a hódítással a hódító nép nevének elterjedése szinte hivatalosan együtt járt.

A *türk* név a VI. század közepéig a történeti forrásokban nem fordul elő. A jelzett időtájban egy vezető törzs neve,³ tehát a török népek nagy tömege csak a türk hódítás után kapta meg.

Az ujugurok tizenegy törzse közül eredetileg csak az első, a kagán törzse viseli az ujugur nevet; róluk kapja aztán nevét az egész törzs-szövetség.⁴

Agathiasnál⁵ az uturgurokra és kuturgurokra vonatkozólag a következőket olvassuk: „Mert a nyomorúságnak oly fokára jutottak ezek a hun népek, hogy — ha egyáltalában meg is maradt belőlük egy rész

¹ Priskos, ed. Bonn, 158; Exc. de leg. 130, 139, 588.

² Thomsen: II E 16.

³ Thomsen: ZDMG. NF. III, 122; Németh: MNy XXIII, 271 skk.

⁴ Hirth, Nachworte, 36.

⁵ V. 25; Dindorf, HGM. II, 392, ed. Bonn, 334; Marquart, Streifzüge, 504.

— szétszóródva másoknak szolgálnak s azoknak nevét vették át.“

A volgai tatárok eredetük és nyelvük szerint törökök. A mongol hódítással felveszik a „tatár“ nevet, s ma nyelvüket is tatárnak nevezik.¹ (Nevezték magukat ezenkívül *belyar*-nak is.)²

Az is előfordult, hogy a középázsiai török (csagatáj) nyelvet a mongol hódítás után mongolnak nevezték.³

Az *özbäg* név eredetileg egy politikai és hadi szövetség neve.

Ezek a példák világosan mutatják, hogyan terjed el egy török népnév, hogyan vonatkoztatják eredetileg más, meghódítás által a törzs-szövetséghez csatolt vagy csatlakozott népekre.

Ebből természetszerűleg következik, hogy a törökös szervezetű népek nevei gyakran nyelvileg különböző népeket foglalnak össze. (L. 17—18. l.)

A központi, névadó hatalom meggyengülése vagy megsemmisülése után a részek megtarthatják a letűnt névadó hatalom nevét, megtarthatják régi nevüket s kiválhatnak a szövetségből új néven. E három- (esetleg több-) féle név közül egyszerre természetesen több is élhet.

Az oszmánlik régi neve a *türk*; nyugatra vonulásuk előtt az oguzokhoz tartoztak, valaha tehát az *oğuz* nevet is viselték. Később felvették az *osmanly* nevet, de megtartották a *türk* nevet is. Érdekes, hogy

¹ Bálint Gábor, Kazáni tatár nyelvtan, VI. l.; Klaproth, Mém. rel. à l'Asie, I, 461—76; Radloff, Wb. III, 902.

² Munkácsi: Ethn. VI, 383; Bálint, A honfoglalás revíziója, 148.

³ Köprülüžadä, İlk müteavviflar, 197. l. 1. j.

a turkománok szintén elhagyták régi *oγuz* nevüket s a *türkmän* nevet vették fel. Egy ideig, a IX. század vége utáni időben, egymás mellett élt náluk az *oγuz* és *türkmän* név.¹

Egy jomut vagy teke törzsbeli turkomán *jomut*-nak vagy *täkä*-nek nevezi magát, de *türkmän*-nek is, sőt azonfelül tud *türk* voltáról is.²

A kazárok egyszerre viselik a *türk* és *kazar* nevet. (L. 200. l.)

Arról a török törzsről, mely a honfoglalás előtt legutóbb csatlakozott a magyarsághoz, tudjuk, hogy *kabar* volt a neve (l. 233. skk.). A magyar helynevekben mégis e nép régebbi *kazár* neve is megőrződött, tehát e nép mint töredék tovább viselte annak a nagy népnek a nevét, melyből kiszakadt. A mellett bizonyos, hogy már *magyar*-nak is kezdte magát nevezni.

Ezt a tarka folyamatot még bonyolítják forrásaink népnévhasználatának esetlegességei s az a körülmény, hogy a történeti források nagyjából csak a politikai szempontból fontos neveket őrzik meg.

Egy új népnév gyakran csak új hatalmi csoportosulást, gyakran még azt sem jelent.

Egy-egy népnévnek eltűnéséből vagy előtűnéséből csak a legnagyobb óvatossággal szabad valamit következtetni.

A népnevek elterjedésének megvannak a sajátos okai és körülményei, de sohasem szabad ezek elterjedésében logikus folyamatokat keresni. A népnevek elterjedéséről szóló tanulmányok tele vannak ilyenféle kérdésekkel: miért nevezik ezt a bizonyos népet így?

¹ Houtsma: WZKM. II, 228.

² Vámbéry, Das Türkenvolk, 387.

miért nem terjedt el erre vagy arra a területre, erre vagy arra a népre ez vagy az a név? Ezekre a kérdésekre azután a kutatók jobb ügyhöz méltó buzgalommal igyekeznek feleletet adni.

A letelepült népek életében tapasztalt népnévadási és népnév-elterjedési törvényektől lényegesen el kell tekintenünk, ha a nomád török államok s az ősmagyarság neveit vizsgáljuk. Mindig egy hatalmi egységgé csoportosult törzscsoportról, nem mai értelemben vett nemzetről vagy országról van itt szó.

*

A török népnév tehát — mint láttuk — rendszeren hódítás következtében terjed át egy másik népre.

Van azonban a török népnevek terjedésének egy másik módja is, mely minden népnél megvan.

Erről Melich János írt az *Ungar* névről szóló cikkében.¹ Melich kifejti és világos példákkal (mint pl. a csehek *die Böhmen* nevével, mely eredetileg a bajorok őseinek a neve, kik valaha Csehországban laktak) bemutatja, hogy egy népnek olyan neve, mely az illető nép nyelvében nem él, a legtöbb esetben eredetileg egy más nép neve, mely bizonyos történeti okokból száll át egyik népről a másikra.

Gyakori jelenség, hogy egy nép egy másik olyan nép nevét kapja, mely régebben az ő földjén lakott, vagy amely az ő szomszédságában lakik.

Találkozunk ezzel a jelenséggel a törökségnél is. Kirgiz néven rendszeren a kazak-kirgizeket értjük, pedig úgy van a dolog, hogy csak a kara-kirgizek nevezik magukat kirgiznek s a kazak-kirgizek kazaknak

¹ Arch. f. Slav. Phil. XXXVIII, 245—46.

nevezik magukat. A kazakok a kirgiz nevet idege-
nektől, oroszoktól kapták.¹

A votjákok a kazáni és a szibériai törököket *bigär*-nek, azaz bolgárnak hívják.²

Kétségtelen azonban, hogy a török népnevek rendszeren nem ezen a módon, hanem — mint fent láttuk — hódítás, csatlakozás, egyszóval politikai kapcsolatok következtében terjednek.

*

Népek, törzsek és nemzetségek nevei a törökségben gyakran fennmaradnak helynevekben. A helység-névadásnak egyik legegyszerűbb módja az, hogy a helység a benne letelepült törzsről kapja a nevét.³

A volgai bolgárok fővárosa köztudomás szerint *Bulgar* nevet viselt.

A kazárok a VII. században elfoglalták a kaukázusi Arrān tartomány fővárosát, Kabala-t, ezért e várost *Chazarān*-nak (perzsa többes: 'kazárok') is nevezték.⁴

Ugyancsak a kazárok fővárosának, illetőleg e város egy részének *Chazar(ān)* a neve.

Sämändär és *Balandžar* kazár városnevek eredetileg törzsnevek (l. 208. l.).

A középázsiai *Tarāz* város közelében volt egy helység, *Džikil*, mely a régebben sokat szereplő *džikil*

¹ Schuyler, Turkistan, II, 135—136.

² Munkácsi, Votják Szótár, 625: *bigär* 'tatár'; Klaproth, Asia Polyglotta², 222.

³ Radloff, Aus Sibirien, II, 466.

⁴ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003. Vö. a kisázsiai *Oyuzān*, *Türk'ān* helyneveket: H. Nihāl és Aḥmād Nādžī: Türkijāt Mādzmūʾasy, II, 248, 256.

népről kapta a nevét.¹ Ugyanezen a néven Kāšgarī szerint (I, 330) több helység van Kāšgarban.

Köprülüzädä Mähmäd Fuād kimutatta, hogy számos helységnév őrzött meg oguz törzsneveket,² sőt ezen az alapon egyenesen kimondja, hogy az oguzok költözésének és települési helyeinek vizsgálatában különösen a falunevek kutatása kiváló fontosságú.³ Boj-ābād környékén *Kajy*, *Kara-ävli*, *Bajat*, *Dudurya*, *Afšar*, *Bügdi*, *Caudur*, *Cäpni*, *Imür*, *Kynyk* falunevek vannak, melyek eredetileg mind oguz törzsnevek.⁴ Az oguz *Salur* törzs neve Kis-Ázsiában mint több falunak a neve előfordul,⁵ ugyanígy az oguz *Bajat* törzsnév;⁶ Irákban volt egy *Bajat* nevű város (uo.). Tireboly környékén *Čikil*, *Imür*, *Örägir* helynevek vannak; ezek közül a *Čikil*-t fent láttuk, az *Imür* és *Örägir* oguz törzsnevek.⁷ Az oguz *Čäpni* törzs neve is megvan mint helynév Kis-Ázsiában.⁸

Krimben találjuk a következő helyneveket: *Kytai*, *Naiman*, *Kypčak*, *Kara-Naiman*, *Kara-Kypčak*, *Baş-Kyrkyz*, *Bai-Türkmän*, *Käräit*, *Kara-Märkit*, *Kyrgyz*, *Alčyn*, *Džülair*, *Salgyr*, *Kara-Kytai*; ezek mind népevek, s jó részük többször is előfordul. (Rásonyi Nagy László közlése.)

¹ Vö. v. Le Coq, Man. I, 27: *čigil k[ä]nt*; u. o. 43, 44.

² Türkijät mädzmüasy, I, 185—211.

³ 191. l.

⁴ I. h. j.

⁵ I. h. 193. l.

⁶ I. h. 199—200. l.

⁷ U. o. 208. l. 2. j.

⁸ U. o. 209. l. A népnévből alakult kisázsiai helynevekről l. H. Nihāl és Aḥmäd Nädži tanulmányát a Türkijät Mädzmüasy II. kötetében.

Ezekhez a nevekhez még azt jegyezhetjük meg, hogy — a fővárosok nevétől eltekintve — olyan helyeken találhatjuk őket természetesenek, melyeken az illető nép vagy törzs egy töredéke telepszik le. Olyan helyeken, ahol az egész törzs — nagyobb földrajzi területet elfoglalva — telepszik le, nem igen van értelme a törzsnévből alkotott helynévnek.

*

Ilyenformán — mivel a törzsnevek részben méltóságnevekből keletkeznek — méltóságnevek is válhatnak helynevekké.

De méltóságnevekből más úton is keletkeznek a törökségben helynevek. A keleti források (Ištahrī, 330, Ibn Haukal, 386, Muḳaddasī, 264) említenek خاتونک *Katun-kat* és *Džabyu-kat* nevű városokat (karluk területen). Az első, a 'Katun-város' a *katun* 'fejedelemszony'-ról, a másik, a 'Džabyu-város', a *džabyu* = *jabyu* 'fejedelem'-ről kapta a nevét. Katun-város máshol is volt. Vö. Pelliot: JA. 1920 : I, 174.

A kimmeriai Bosporos mellett, a Kaukázus felé eső oldalon, a régi Φαναγόρεια közelében volt Ταμάταρχα ~ *Təmutorokan* város (ma *Taman*), melynek neve a török *taman-tarkan* méltóságnévből (személynévből?) való. Bilgä kagán felirata, S 14; Marquart, Komanen, 178; Vasmer, Osteuropäische Ortsnamen (Acta... Univ. Dorpat. Bl.) 15. Menandrosnál (Exc. de leg. 195, ed. Bonn, 384—85): Τάγμα nevű Ταρχάν (a *tarḫan* méltóságnév), majd: Ταγμα Ταρχάν. Müllernek „Ein Doppelblatt...“ c. kiadványában, 11. l. 98. sor: *tamgan tarḫan*. Vö. még Gombocz: NyK. XLVI, 5—6. l. j.

A kazár birodalomnak egy másik városa, a fővárosnak, Saryyšyn-nak az a része, melyben a kagán lakott, a *Chanbalyγ* 'a kán városa' nevet viselte.

Ugyancsak *Chan-balyγ*-nak nevezték Pekinget a mongol uralom alatt. (Šeih Suleimān, ed. Stambul.)

(A kazár főváros szóbanforgó neve Ibn Rustánál هَب نَلع és حسلع alakokban maradt meg. Az utóbbi alakot ha megfelelően pontozzuk, megkapjuk a خنبلع *chanbalyy* alakot. Marquart *xybalyy*-nak, 'kapuváros'-nak olvassa a szót, ami a jelentésbeli nehézségektől eltekintve, a هَب نَلع alak miatt lehetetlen, mert ez az alak azt mutatja, hogy az egyik pont alul, a másik felül van. Hanyag arab írásban a pontok nem az illető betűk felett, hanem sokszor egészen máshol vannak. A هَب نَلع pontjait csak meg kell cserélni s megkapjuk megint a هن بلغ *han balyy* alakot. Marquart a *Chanbalyy* olvasást lehetetlennek tartja, mert a kazárok uralkodóját nem *kan*-nak, hanem *kayan*-nak nevezték s a *kan* kisebb méltóságot jelöl mint a *kayan*. Marquart hivatkozik arra is, hogy Peking mongol-kori nevét Marco Polo Caan balic-nak írja, s e név a *kayan* formát tükrözteti. Ez igaz, de a törökök Pekinget is *Chan-balyy*-nak hívták — rövid *a*-val —, mint Šeih Suleimān fent idézett adata mutatja. Marquart: WZKM. XII, 194; Komanen, 70—71.)

Chavannes-nál olvassuk (Doc. 10.1., a *T'ang chou* XLIII. fejezetéből): [a Kučá-ból Aulie-atába vezető útvonalon] „... on arrive à la ville du général *P'ei-lo*“. Ehhez Chavannes megjegyzi: „Le nom de *P'ei-lo* (Boila?) est fréquent dans l'onomastique turque; un chef ouïgour s'appelait *kou-li p'ei-lo* ... un kagan des Kara-Turgäch ... [758—759] s'appelait *A-to p'ei-lo* ... etc.“ Világos, hogy itt egy várost egy vezér nevééről, címéről neveznek el.

Látni fogunk még a *tarkan* és *alpayut* méltóságnevekből való helyneveket is, melyek kiváltságos községek nevei (259—61. l.).

*

Láttuk, hogy nincs rá régi adatunk, hogy személynévből török népnév keletkezne. Ellenben igen

közönséges a törököknél az a jelenség, hogy személynévként nép- és törzsneveket használnak.

A Valentinos-féle követség egy *Türk-šad* (Τούρξανος) nevű fejedelemhez ment.¹

Arra is van példa kínai forrásban,² hogy egy türk nő, egy fejedelem anyja, egy nyugati türk törzs nevét viseli.

Chavannes egy a *K'i-pi Ho-li* névhez fűzött jegyzetében³ a következőket mondja: „*K'i-pi Ho-li* biográfiájában⁴ azt olvassuk, hogy ez az ember *T'ie-le* (Tölös)-származású volt. A *K'i-pi* tehát annak a törzsnak a neve volt, melyhez ő tartozott, mert a *k'i-pi*-k azok közt a törzsek közt vannak említve, melyek a *tölös* népet alkották, mely később ujgur néven lett ismeretes.⁵ Nem meglepő tehát, hogy azt látjuk a szövegünkben, hogy *K'i-pi Ho-li* 50.000 ujgur lovas parancsnoka lett; e lovasok kétségkívül azon honfittársai voltak, kiknek ő volt a feje. — Egyáltalában nem volt ritkaság, hogy a törzsnév a főnök családnevévé lett. Így a *Tou-k'i-che* (Türgiś)-eredetű *Ko-chou Han* vezér azért viseli e nevet, mivel a *Ko-chou* törzshöz tartozott. „A barbárok gyakran nemzetséget csinálnak a törzsnévből, mely ilyenformán családnévvé lesz.“ (Kieou T'ang ch'ou, CIV, 4 v°.)“

¹ Menandros, ed. Bonn, 399—400, Exc. de leg. 204 skk.; Menandros cambridgei kéziratában Τούρξανος-variánsok is előfordulnak. L. Moravcsik Gyulának kéziratban levő bizánci onomastikonját. Chavannes, Documents, 240. l. 4. j.

² T'ang-chou CCXVIII. fej., Chavannes, Documents, 99. l. 1. j.

³ Documents, 34. l. 10. j.

⁴ Kieou T'ang chou, CIX. fej.; T'ang chou, CX. fej.

⁵ T'ang chou, CCXVII, a, 1 r°.

Az ujgurok egy törzsének *Jaylakar* volt a neve.¹ Ma is megvan e név a Nan-šan északi vidékén: a mongolul beszélő šera-jögurok egyik nemzetségét *Jag-lakyr*-nak s a törökül beszélő sarö-jögurok egy ágát *Jaglaky*-nak nevezik.² E törzsnév mint személynév szerepel egy ujgur feliratban:³ *Jaylakar-kan-ata*, továbbá egy manichaeus emlékből:⁴ *Jaglaṣar*.

Kínai forrásokból tudjuk, hogy az ujgur kagán családja az első törzs nevét viselte.⁵

A Sogdianáról szóló fejezetben azt olvassuk Chavannes fordításában, hogy egy király nevének egy része azonos az egyik nyugati türk törzs nevével.⁶

v. Le Coqnál⁷ találunk egy *Čigil Arslan Il-tirgüg* személynévet, melyben a *čigil* népnévet látjuk.

A következő adatban a *kazár* népnév szerepel mint egy besenyő fejedelem neve: „Princeps Bissenorum nomine Kazar”.⁸

A VII. besenyő törzs neve Konstantinosnál *Jazykaban*, a törzs vezérének neve ugyancsak őszerte *Jazy* (l. UngJb. X, 30.).

A XVII. század második felében szerepel *Bajat Kara*, az őzbek *Bajat* törzs feje.⁹

¹ Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 310—11.

² Mannerheim: JSFOu. XXVII: 2, 33, 34. l.

³ Ramstedt: JSFOu. XXX: 3, 4—5. l.

⁴ Müller, Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch, 10. l. 62. sor.

⁵ Chavannes, Documents, 94.

⁶ Documents, 141. l. 3. j.

⁷ Man. I. 27.

⁸ Thuróczi krónikája, 50. cap.

⁹ Vámbéry, Boch. tört. II, 131.

II. FEJEZET.

Bolgárok, hunok, magyarok.

Bevezetésünk végén röviden jeleztük, hogy a magyarság keleteurópai, urálvidéki őshazájában (mely valószínűleg ázsiai területre is átnyúlt) érintkezésbe került a bolgár-törökséggel. Ebben a fejezetben azt fogjuk elmondani, hogy mik ennek a bizonyosságai.

A bolgárok.

1871-ben, a Nyelvtudományi Közlemények X. kötetének első füzetében mondotta ki Budenz a magyar nyelvészet és őstörténet egyik alapvető tételét, amely szerint a magyar nyelvben nagy számmal vannak régi török jövevényszavak, s ezek a mai török nyelvek közül a csuvassal mutatnak egyező hangtani sajátságokat, tehát az ócsuvasból valók.

A többi török nyelvek *z* hangjával szemben a csuvasban *r*-et látunk, az *š* helyén gyakran *l*-et, az első szótagbeli *a* helyén gyakran *j*-t, az őstörök *č* helyén *š*-féle hangot, a szókezdő *t* helyén több példában *š*, *s*-et, a szókezdő *s*- helyén többször *š*-et, a szókezdő *j*- helyén *čž*-n keresztül fejlődött *š*-et, a szóvégi *-n*, *j* helyén *-m*-et, s a szóvégi *-k* a csuvasban *γ* hangon keresztül eltűnt. Mindezeket a sajátságokat a magyar nyelv régi török jövevényszavai is tükröztetik, amint ezt az alábbi példák mutatják.

oszmánli *jüszük* 'gyűrű' ~ csuv. *šarə* ~ magy. *gyűrű*
 csag. *tüš* 'dél' ~ mongol (< ócsuv.) *düli* ~ magy. *dél*
 kazáni *tana* 'fiatal tehén' ~ csuv. *tina* ~ magy. *tínó*
 karacsáj *k'ürüč* 'köris' ~ csuv. *kavârâš* ~ magy. *köris*
 ótörök *tišliγ* 'fogas' ~ csuv. *šēla* 'fogas(hal)' ~ magy. *süllő*
 oszm. *süpür-* 'seper' ~ csuv. *šêbâr* 'seprő' ~ magy. *seper*
 oszm. *joyur-* 'gyúr' ~ csuv. *šâr-* ~ magy. *gyúr*
 oszm. *jäl* 'szél' ~ csuv. *sil* ~ magy. *ssél* ('Wind')
 türk *san* 'szám' ~ csuv. *sum* ~ magy. *szám*
 oszm. *burčak* 'borsó' ~ csuv. *pârza* ~ magy. *borsó*.

E kétségtelen bizonyosságú hangtani megfelelések mellett kevésbé fontos, de megemlíthető még, hogy számos török jövevényszavunknak csak a csuvasban van meg a megfelelője.¹

A mai csuvasok — mint ezt az alább tárgyalandó volgai bolgár sírfeliratokból következtették — a régi volgai bolgárok maradványai, tehát a magyarban „ócsuvas” helyett „bolgár-török” jövevényszavakról kell beszélnünk.

Hogy ezt világosan lássuk s hogy azután következő fejtegetéseinkhez alapot teremtsünk, ismerkedjünk meg a bolgár problémával.

* * *

A bolgárok történetére, nyelvére és etnográfájára vonatkozólag meglehetősen gyér és sokszor nehezen értékesíthető adatok állanak rendelkezésünkre.

¹ Máskép Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 3 skk., különösen 32. l.

Két helyen találkozunk a történelemben bolgár-törökökkel: először a Fekete-tengertől északra, keletre és nyugatra eső vidékeken, másodsor a Volgánál Kazán környékén.

A pontusvidéki bolgárságra az első adatunk 481-ből való, midőn Zenon császár a keleti gótok ellen segítségül hívja a bolgárokat.¹ Ezek a bolgárok valahol a Don-Dnyeper-Duna vidékén lakhattak. Ez időtől fogva állandóan olvasunk a bolgárok pusztításairól, kiket Prokopios hunoknak nevez. A VI. század közepén azután Prokopios e „hunok“ egy részét kuturgurnak nevezi s azt mondja róluk, hogy a Maeotis nyugati oldalán laknak; a Maeotis másik oldalán lakik — ugyancsak Prokopios szerint — a kuturgurok testvérnépe, az uturgurok.² Bolgárok laknak Jordanes³ szerint a Pontustól északra.

Bolgárok laknak tehát az V. század második felétől kezdve a Maeotis keleti és nyugati vidékein. A Maeotistól keletre, az uturgurok területén vagy ezek mellett jelzi Ps. Chorenei Mózes az V—VII. században a *Bulyark'* népet.⁴ Ugyanezen a területen találjuk a VI. és VII. században a bolgár onogurokat és valahol ezektől keletre a szintén bolgár ogurokat. (L. lent 174—75, 170—71. l.)

Tudjuk, hogy a pontusvidéki bolgárok egy része levonult az Al-Duna vidékére s itt 679 körül maradandó birodalmat alapított.

*

¹ Exc. de insidiis, ed. de Boor, 135.

² Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, 710 skk.; Fehér: KSz. XIX, 74 skk.; Detschew: Ztschr. f. Ortsnamenforschung II, 205.

³ 3. c.

⁴ Marquart, Streifzüge, 57—59.

A volgai bolgár birodalom alapításának idejéről s történetének első korszakáról semmit sem tudunk. A hatodik század közepén író Jordanes Hermanarik IV. századi birodalmának leírásában nem említi, holt a merens¹ és mordvín (mordens) népekről megemlékezik.² Tallgren szerint a bolgárok 600 körül foglalták el a Volga-Káma melletti területet.³

A IX. század első negyedében hallunk először a volgai bolgárokról. Ekkortájt írt róluk Ibn Rusta ismeretes munkájában⁴ s 922-ből való Ibn Fadlānnak, a bagdadi kalifa küldöttjének, a volgai bolgárokról szóló leírása, amelyet érdeme ellenére gyakran emlegetnek s amely Ibn Rusta komoly tudósításával szemben főleg túlzásokból és naív mesékből van összerakva.⁵

Történetükről csak annyit, hogy a tatárok 1236—1237-ben elpusztítják őket, de fővárosuk, Bulgar, azután újra virágzásnak indul az Arany Horda uralma alatt, végre azután a XV. században elveszti jelentőségét. Az utolsó ránk maradt emlék, melyeken e város neve olvasható, 1427/28-ból valók.⁶

*

¹ *Merens* = merja (Nestorról nevezett krónika), egy a cseremiszeektől nyugatra lakott s velük rokon, kihalt finnugor nép.

² Kunik-Rosen, *Izv. al-Bekri*... 155; Mikkola: *FUF*. XV, 56 skk.; Paasonen: *NyK*. XLII, 66—67.

³ Eberts *Reallexikon*, III, 356; Ramstedt: *JSFOu*. XXXVIII: 1, 28. l.

⁴ Barthold: *Enz. d. Isl.* I. 820 sk.

⁵ Ibn Fadlān forrásértékéről (egyebek közt): A. Sobolevskij, *Zapiska Ibn-Fadlana*, *Doklady Akad. Nauk*, Leningrad 1929, B, N° 12, 222 skk.

⁶ Barthold: *Enz. d. Isl.* I, 824.

Lássuk most a bolgárok nyelvét, — s mivel ez feladatunk szempontjából célszerűbb lesz — kezdjük a vizsgálatot a volgai bolgárokkal.

A volgai bolgároktól nagyobb terjedelmű nyelvemlék nem maradt reánk, de nyelvükről nagyjában mégis képet adnak bizonyos nyelvmaradványok.

A volgai bolgárság fővárosában, *Bulyar*-ban, mely a Volga balpartján, a mai Spassk és Tetjuši között terült el, a XIV. századból sírfeliratok maradtak ránk. Ezekben a többnyire arab nyelvű feliratokban nem-arab kifejezések is vannak, s ha ezeket közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy egy részük j-török¹ nyelven van írva, másik részük pedig a mai csuvas nyelvvel mutat közös hangtani és alaktani sajátságokat.²

Ilyen, a csuvasal közös hangtani sajátságok a feliratokban :

1. A török *z* helyén *r* : *đžür* '100' ~ j-török *jüz* (csuvas *šar* ~ *šer*), *sekir* '8' ~ j-török *säkiz* (csuvas *sagâr*, *sakkâr*), *toxur* '9' ~ j-török *tokuz* (csuv. *tâxâr*, *tâxxâr*), *xyr* 'leány' ~ j-török *kyz* (csuv. *xâr*).

2. A török *š* helyén *l* : *b'el* '5' ~ j-török *bäš* (csuv. *pill[ə]k*); a *pi*- Paasonen átírása szerint *p'i*-nek olvasandó).

3. Mássalhangzó előtti *r* eltűnt³: *tüete* '4' ~ j-török *tört* (csuv. *tâvadê*, *tâvattê*).

¹ Az összes török nyelvjárások a csuvas (bolgár-török) és a jakut kivételével.

² N. I. Ašmarin, *Bolgary i čuvaši*. Kazán, 1902. Kny. az Izv. Obšč. Arch., Ist., i Etn. 1902. kötetéből; Munkácsi: Ethn. XIV, 261 skk.

³ Räsänen, MSFOu. XLVIII, 46.

4. Östörök szókezdő *o* előtt *v*-: *van* '10' \sim j-török *on* (csuv. *vyn*, *vunnō*).

A csuvassal közös alaktani sajátságok:

1. Sorszámnévképző *-m*: *tüetem* 'negyedik', *džietem* 'hetedik', *b'elem* 'ötödik' (csuvas *višam* 'harmadik', *távatām* 'negyedik', bizonyos kifejezésekben).¹

2. Diminutív *-x*: *ajyx* 'hónap' \sim j-török *aj* (csuvas *ujêx*).

Mint említettem, a bulyari feliratokban j-török nyelven írott kifejezések is vannak; ezek azt bizonyítják, hogy a bolgárok között olyan törökök is éltek, akik egy más (= j-török) nyelvjárást beszéltek.

Kétségtelen azonban, hogy a voltaképpen bolgárok nem j-török nyelvet beszéltek, hanem azt a nyelvjárást, mely a csuvassal mutat egyezéseket.

Mi bizonyítja azt, hogy a bolgárok ezt a csuvasos nyelvjárást beszélték? Az, hogy a pontusi bolgároknál ugyanilyen csuvasos hangtani és alaktani sajátságokat találunk.

A legfontosabb és leggyakoribb régi török népevek közé tartozik az *oyuz* népnév, mely önállóan is, számnévvel összetéve is gyakran szerepel a történeti forrásokban. (l. 39–40. l.)

Az *oyuz* népnévvel a Pontus vidékén csuvasos *oyur* alakban találkozunk. Legtöbbször mond a mi szempontunkból az *uturgur* népnév, amelyről tudjuk, hogy bolgár népnek a neve.²

E név megfejtése *otur-oyur* (ebből szabályosan *oturuyur* > *otururur*) azaz '30 ogur, 30 törzs' (vö. az

¹ Ašmarin, Materialy, 181–82.

² Vö. Marquart: Izv. Konst. XV, kny., 13–15. l. j. Ez a helyes alak s nem az *utigur*.

Otuz-tatar '30 tatár' népnevet a két orchoni feliratban), benne tehát mind a j-török *otuz* '30', mind a j-török *oyuz* 'törzs' szó csuvasos, *r*-es alakban van meg. (Különösen fontos és sokatmondó az a körülmény, hogy e névben az *oyur* alakkal együtt az *otur* is *r*-es alakban szerepel.)

E népről, mint említettem, tudjuk a történeti forrásokból, hogy bolgár. De kétségtelenül bolgárok a többi *oyur* nevű törzsek is a Pontus vidékén, így az uturgurok testvérei, a *kuturgur*-ok,¹ az *on-ogur*-ok, kikről szintén történeti forrás mondja, hogy bolgárok² (e név jelentése '10 ogur'), a *šar-a(o)γur*-ok (= 'fehér ogur') és az *oyur*-ok.³

De különösen képet alkothatunk magunknak a pontusi bolgárok nyelvéről a dunai bolgárok vagy onogur-bolgárok nyelvelmékeiből. Legfontosabb ezek között az ú. n. bolgár fejedelmi lajstrom.⁴ E lajstrom török nyelvű kifejezései, melyeket Mikkola fej-

¹ E név első része homályos; valószínűleg a j-török *tokuz* ∼ bolgár *tokur* '9' szó lappang benne; *tokurgur*-ból a vele rendszeren együtt szereplő *uturgur* hatása alatt keletkezhettek a *kuturgur* alak. (KCSA. I, 151; Radloff, Das Kud. Bil. I. rész, LXXIII. l.)

² „*Agathon* konstantinápolyi diakonus 713-ban egy *Epilogos* c. munkát írt, melyben megemlíti a bolgárok ugyanazon évben történt thrákiai betörését. E művében a dunai bolgárokat Οὐννογοῦρων Βουλγάρων-nak (genitivus) nevezi (kiadva: Combefis: Historia haeresis Monothelitarum Paris 1648. 204_D—205_A és másutt).“ Moravesik Gyula. Vö. MNy. XXVI, 4—18, 89—109.

³ Nagy Géza, Millenáris Történet, I, CCCXLVIII. l.; Munkácsi: Ethn. VI, 349—387.

⁴ Tájékoztatásul: Moravesik: MNy. XVII, 222—23.

tett meg 1913-ban, igen becses nyelvemlékek, melyeket egyéb dunai bolgár nyelvmaradványok egészítenek ki. E nyelvmaradványokat átvizsgálva azt látjuk, hogy ezek is egy olyan török nyelvet képviselnek, mely a csuvassal (és a bulgári sírfeliratokkal) mutat közös sajátságokat.

Ilyen sajátságok:

1) *r* hang a *j*-török *z* helyén: *tvir[em]* 'kilenc[e-dik]' ~ *j*-török *tokuz* (csuvas *tōxxâr*).¹

2) Mássalhangzó előtti *r* eltűnt: *tut[om]* 'negy[e-dik]' ~ *j*-török *tört* '4' (csuv. *tâvadâ*).²

3) Őstörök szókezdő *ü* előtt *v*: *več[em]* 'harm[a-dik]' ~ *j*-török *üč* '3' (csuvas *vižə, višša*).³

4) Sorszámnévképző *-m*: *elem* 'első', *večem* 'harmadik', *tutom* 'negyedik', *altom* 'hatodik', *tvirem* 'kilencedik'.⁴

Mindezek alapján világos, hogy a bolgárok csuvasos sajátságokat feltüntető nyelven beszéltek.

*

A *j*-török *z* ~ bolgár (csuvas) *r* esetében a *z* az eredeti hang, bár az utóbbi időben többen csatlakoztak Ramstedtnek ahhoz az elméletéhez, hogy a jelzett esetben egy ősi **r* hanggal van dolgunk.⁵

Világos a *z* eredeti volta már abból a körülményből, hogy a csuvasban kétségtelenül volt *z* > *r* változás, mégpedig az őstörök *-d-* esetében. Az őstörök *adak* 'láb' szó pl. a török nyelvjárások egy részében *adak*

¹ Mikkola: JSFOu. XXX: 33, 16. l.

² Mikkola, i. h. 16.

³ Mikkola, i. h. 15.

⁴ Mikkola, i. h. 15, 16.

⁵ JSFOu. XXXVIII: 1, 26 skk.

alakon keresztül *azak*-ká fejlődött, többek között a bolgárban is s ebből a bolgár **azak* alakból való a mai bolgár (csuvas) *ura*. Erre azonban azt lehet mondani¹ — ami ugyan teljesen valószínűtlen —, hogy ez a $z > r$ változás elválasztandó azoktól az esetektől, melyekben ő-s-j-török *z*-nek (nem *d*-nek) felel meg a csuvas *r*. (Pl. ő-s-j-török *öküz* ~ csuvas *vêgêr* 'ökör'.)

De hogy az utóbbi esetben is a *z* az eredeti hang, azt mutatják az őstörök nyelv régi jövevényszavai:

oszmánli (chivai, türkmén, szárt) *büz* 'Hanfge-webe, Baumwollenstoff, Leinwand' | kelettürk. csag. kun, kir. *böz* 'Baumwollenzeug' | alt. tel. koj. *pös* | kaz. *büz* ua. | ujb. (Radl. IV, 1305) *böz* ua. | kumük *biz* | ujb. Káşgari-Brockelmann (48) *böz* ua. || csuvas *pir* 'kendervászon; Hanfleinwand', 'Leinwand, Zeug'.²

~ héber, aram. *būs* 'vászon' ~ Meissner, Babylonien und Assyrien, I, 256: Die feinste Sorte [Leinwand] führte auch in Babylonien den Namen „Byssus“: *būšu* ~ görög (Bailly) ἡ βύσσος 'byssus ou lin très fin de l'Inde..., coton'.

A török *böz* ~ *büz*-nek az említett sémi és indogermán szavakkal való egyezése kétségtelen.³ Ramstedt⁴ úgy gondolja, hogy a csuvas *pir* *r*-je arab *dal*-nak felel meg (tehát hogy itt is $\delta > r$ fejlődésről volna szó), ez azonban nem így van; az arab alak nem *bezz*, hanem *bezz*. A csuvas szót különben sem lehet többi török megfelelőitől elválasztani és az arabhoz kapcsolni.

¹ Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 26. l.

² Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 25. l. Bang, Vom Köktürkischen zum Osmanischen, IV, 14. l. j.

³ Bang, i. h. és UngJb. IV, 16; VI, 108, j.; P. Schmidt: JSFOu. XLII: 3, 3. l.

⁴ JSFOu. XXXVIII: 1, 25. l.

Másik ilyen őstörök szó, melyben $s > z >$ csuvas r -rel van dolgunk, az *öküz* 'ökör':

oszm. *öküz* 'ökör, bika' | oszm. (Diran Kélékian) *oyuz* 'bika' | csag. kirk. *ögüz* 'ökör, bika' || jakut *oyus* ua. || csuvas *vəgər* ua.

~ tocharB *okso* 'Rind'.

A régi török alak *okuz* (~ *öküz*), mely az *okso* szabályos megfelelője. A szóvégi vokális eltűnéséhez vö. török *tam* > *dam* 'fal, tető' ~ szanszkrit *tama-* (~ latin *domus*). A tochar > török kölcsönzésekhez: *pīde* 'er hat geschrieben' > török *biti-* 'írni'.¹

Harmadik bizonyosság a z eredeti volta mellett a török *bayyr* 'máj' szó, mely régebbi **bayyz* alakból keletkezett (a z nemcsak a bolgárban, hanem a j-török nyelvjárásokban is több esetben r -rel van képviselve), e **bayyz* alak pedig egy uráli **mayz* megfelelője.²

A feltett **r* > z fejlődésnek megfelelőleg Ramstedt a j-török *š* ~ bolgár *l* eseteit eredeti **l*-ből magyarázza. Ez sem fogadható el, itt is az *š* az eredeti hang. A magyar *süly* ~ cseremisiz *šəyl* szónak a törökben *sigül*, *sögül*, *söbül*-féle alakok felelnek meg, a finnugor *l* tehát a törökben *l*-lel van képviselve. (Erre természetesen könnyű felelni: feltehetünk az **l* helyett más *l*-féle hangot is.)³

¹ P. Schmidt: JSFOu. XLII: 3, 3. 1.

² Németh: NyK. XLVII, 70; a j-török $z > r$ változásra az ott idézett példákon kívül vö. még: oszmánli *dokuz* 'kilenc' > *dokurdžun* 'búzakereszt (eredetileg kilenc kévéből); játék, melyet kilenc kővel vagy kagylóval játszanak'.

³ Németh: NyK. XLVII, 79: Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 12, 23. 1.

A feltett **r* és **l* hangok a törökben és a mongolban különben sincsenek meg sehol sem.

*

Most menjünk tovább és keressük a bolgár névnek az eredetét.

Ami a név eredeti alakját illeti, ezt meglehetősen biztossággal meghatározhatjuk. A latin forrásokban *bulgar*- a görögökben Βουλγάρ- alakot találunk. Az arabok (sokszor erős ferditéssel) بلغار *bl̥gar*-nak írják e nevet, az örményben *bulgar*- formát látunk.¹ Mellőzve ez alkalommal egyéb, fejlődött alakokat (mint *bular*, *bülär* stb.), a fenti adatokból megállapíthatjuk, hogy a név eredeti török alakja: **bul̥gar*. Erre az eredményre jutott Tomascsek is, ki e népnévet a török *bul̥ya*- 'keverni, összezavarni, összekavarni' ige -*r* végű nomen verbale-jának magyarázta s németre a 'Mischling' szóval fordította.² Ha a *bul̥gar* török szó, amint-hogy másra gondolni nincs is okunk, akkor ezt a szót másképpen magyarázni valóban nem is lehet. Van alakpárja is az oszmánliban: *bul̥gur* 'kása'. A *bul̥gar* vagy *bul̥gur* eredeti jelentése tehát 'keverék'.

Most az a kérdés, hogy vált ez a szó népnévvé.

Az a gondolat, hogy esetleg személynévből vált népnévvé, elvi okokból teljesen valószínűtlen. (L. 59—67. l.) Vannak ugyan olyan feljegyzések, melyek szerint a bolgárok egy *Bulgar* nevű őstől származnak, de ezeknek — mint az ilyenfajta feljegyzéseknek általában — nincs történeti értékük.

¹ Šišmanov: KSz. IV, 340 skk.

² Ztschr. für die österr. Gymn. 1872, 156. 1877, 683; Pauly—Wissowa, s. v. *Bulgaroi*: vö. még Šišmanov: KSz. V, 97.

Ilyen feljegyzést találunk Genesiosnál,¹ Leon Diakonosnál,² Michael Syrusnál³ és Efézusi Jánosnál⁴ és egy kiadatlan bizánci névjegyzékben.⁵

Ellenben megfejtethjük a *bolgár* nevet, ha figyelembe vesszük azokat a török népneveket, melyek valamely, a nép történetével összefüggő körülménynek köszönik eredetüket.

E neveket a török népnevekről szóló részben ismertettük.

Ilyen nevek: 'Hazáját-elhagyott, Fellázadt'; vannak olyanok, melyek a nép kialakulására vonatkoznak, mint pl. a 'Töredék'-et jelentő népnevek. Ezekkel a nevekkal rokon a 'Keverék'-et jelentő *Kurama* név s jelentéstanilag ezzel azonos a *bulyar*, melynek mint láttuk, szintén 'keverék' az eredeti jelentése.⁶

A *bulya*-ige egy másik származéka városnévben szerepel. Lakhnautí indiai város török neve *Bulyak-pur* 'Stadt der Verwirrung, des Aufruhrs'.⁷

¹ Hist., IV; ed. Bonn, 85—86.

² Ed. Bonn 103; Moravcsik Gyula közlése.

³ Marquart, Streifzüge, 484.

⁴ 585 körül; e szerint a bolgárok és kazárok két testvértől *Bulyarioz*-tól és *Chazarig*-tól származnak. Barthold: *Enz. d. Isl.* I, 819.

⁵ Οἱ δὲ Βούλγαροι ἀπὸ Βουλγάρον τοῦ φυλάρχου αὐτῶν ἐπεκλήθησαν 'a bolgárok Bulgaros-tól, törzsfőjüktől nyerték nevüket'. Cod. Vatic. Urbinas gr. 140 (s. XIII.) fol. 225^v-n. Moravcsik Gyula közlése.

⁶ Más magyarázatok Šišmanov fent idézett cikkében és Detschew, *Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens*, *Ztschr. für Ortsnamenforschung*, II, 198—216.

⁷ v. Le Coq, *Türkische Namen... in Indien* (Garbe-Festgabe), 2.

Tonjukuk feliratának egy helyén a *bulya-* ige *bulyanč* származéka a török nép állapotát jelzi.¹ Ilyen kifejezés még a következő: *il bulayınga 'in die Staats-Verwirrung'*.²

Világos, hogy egy jelző, mely — mint látjuk — gyakran vonatkozik város vagy nép állapotára, könnyen lehet népnévvé.

*

A bolgár név — mint láttuk — az *r-s* (*oγur*) törökséget jelzi.

Eredetileg azonban nem ennek a neve volt.

Attila birodalmának bukása után a hunok a Pontus vidékére vonultak vissza, itt — a talált népelemeket megszervezve — új birodalmat alapítottak, mely hun és bolgár néven szerepel a történeti forrásokban. A bolgár név ez új birodalom keletkezésének ideje körül tűnik fel először, tehát azt az új népalakulást jelzi, mely a hunok és pontusvidéki egyéb török népelemek „összekeveredéséből” keletkezett s melyben számbelileg nem a *z-s* nyelvet beszélő hunok,³ hanem az *r-es* nyelvet beszélő törökök (ogurok) voltak többségben.

Ennek a népkeveredésnek az illusztrálására van egy sokatmondó adatunk: az *r-es* törökséghez tartozó dunai bolgárok fejedelmi listáján az első fejedelmek között szerepel a hun Irnäk, Attila legkisebb fia.⁴

¹ Thomsen fordításában: „... ist in Unruhe...”; Radloff, Alttürk. Inschr. Zw. F. 11., Thomsen: ZDMG. NF. III, 165.

² Müller, Uig. II, 78. l. 35. sor.

³ Ennek bizonyítását l. lent 131 skk.

⁴ A pontusi hun-bolgár birodalom történetének bizonyos idevágó mozzanatait l. Detschew idézett cikkében.

A *bolgár* nevet tehát az *r*-es nyelvet beszélő törökség jelölésére használni csak bizonyos fenntartással helyes, mert ez a név csak a hun — „ogur“ (s esetleg egyéb) keveredés után keletkezett. Később azonban e keverék-jellegű régi bolgárságban a *z*-s nyelvet beszélő elemek eltűntek vagy meggyengültek, s így a későbbi állapot feljogosít bennünket, hogy a bolgár névvel az *r*-es törökséget jelöljük. A következőkben, tekintet nélkül arra, hogy néha ezzel anachronizmust követünk el, az *r*-es törökséget bolgárnak nevezzük.

*

Honnan jöttek a bolgárok, hol voltak régebbi lakóhelyeik?

Erre vonatkozólag véleményem szerint útbaigazít bennünket Priskos, akinek feljegyzéseiben a következő mondatot találjuk:¹

Ἐπρεσβείσαντο δὲ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἑώρους Ῥωμαῖους Σαράγουροι καὶ Οὐρωγοὶ καὶ Ὀνόγουροι, ἔθνη ἑξαναστάντα τῶν οἰκείων ἡθῶν, Σαβίρων ἐς μάχην σφίσιν ἐληλυθότων, οὓς ἐξήλασαν Ἀβαροὶ μετανάσται γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν ακτήν.

Magyarul: „Azon időtájban a saragurok, urogok és onogurok (Σαράγουροι Οὐρωγοὶ Ὀνόγουροι) követeket küldtek a keletrómaiakhoz; ezek oly népek voltak, melyek csatát víván a szabirokekkel (Σαβίρων), honi lakóhelyeikről elűzettek; ezeket meg [t. i. a szabirokek] az avarok (Ἀβαροὶ) szorították ki, ezeket [t. i. az avarokat] pedig azok a népek kényszerítették kivándorlásra, melyek az Óceán partján laktak“.

¹ Ed. Bonn, 158; ed. de Boor 586.

A jelzett népek elhelyezkedése tehát eredetileg a következő:

<i>saragur</i>	} — szabir — avar — Óceán melletti népek.
<i>urog</i>	
<i>onogur</i>	

E népek elhelyezkedését ismereteink alapján nem képzelhetjük másképpen, mint körülbelül kelet-nyugati irányban; legkeletebbre laknak az Óceán melletti népek, legnyugatabbra a saragurok, urogok és onogurok.

A Priskos jelezte népeltolódás után a helyzet az, hogy az avarok a szabirok helyére, a szabirok pedig a saragurok, urogok és onogurok helyére költöznek, míg az utóbbiak valamerre még nyugatabbra vonulnak. (A saragurok az akatzirok földjére jutnak s ezeket igázzák le. Priskos, i. h.)

Ami az időpontot illeti, ezek az események Priskos szerint 461 és 465 között történtek.

Nehezebb azonban annak az eldöntése, hogy kell ezeket a népeltolódásokat földrajzilag magyaráznunk? Hol laktak ez események előtt az avarok, szabirok s a többiek és hol laktak ez események után?

Erre a kérdésre több feleletet találunk a tudományos irodalomban.

Pauler Gyulánál¹ ezt olvassuk: „A saragurokat, . . . urogokat [így], onogurokat, kik a Kaukázus északnyugoti aljában laktak, megtámadták és székeikből kiűzték a szavirok; ezek pedig a Volga mellől az avarok elől menekültek, kiket megint az „Ocean“ mellől, vagyis a Káspi-tenger keleti partjáról jövő,

¹ MNTörtSztIstv. 2.

„tengeri köd és griffek elől“ futó népek kergettek.“¹ Pauler szerint tehát a Priskos által jelzett népetolódások a Káspi-tenger keleti partjától, mondjuk a Maeotisig elterülő területen játszódtak le. Pauler véleménye nem önálló; csupán azért említem az első helyen, mert röviden és világosan van előadva s mert általában jó képet ad a többi, vele körülbelül meg-egyező véleményről. Már Zeuss is körülbelül így magyarázza a szóbanforgó helyet; az *Avari* címszó alatt¹ ugyanis a következőket írja: „Mindjárt a hun hatalom bukása után, 461 és 465 között mutatkoznak már avarok dűlve a Maeotisnál és a Káspi-tengernél lakó népek mögött“.

A hazai vélemények közül már láttuk Paulerét. Kivüle Thúry József,² Fehér Géza,³ Darkó Jenő⁴ és Zichy István gróf⁵ mindnyájan ezen a véleményen vannak.

Felesleges volna az e csoportba tartozó nézetek ismertetését szaporítani. Feltehetjük azt a kérdést, hogy mi ennek a magyarázatnak az értéke.

A felelet az, hogy ez a magyarázat helytelen.

Mielőtt azonban kifejtenők, hogy miért helytelen, állítsuk össze a jelzett eltolódásban szereplő népekre vonatkozó legfontosabb ismereteinket.

*

Az avarokról körülbelül a következőket mondhatjuk.

¹ 728. l.

² Századok, 1896, 788—89.

³ KSz. XIX, 25 skk; vö. 46—47.

⁴ Népevek, 15—16.

⁵ MNyK. I:5, 70. l.

A hunok bukása után, talán 200 körül Kr. u. alakult Közép-Ázsiában egy birodalom, amely a negyedik század végén nagy hatalomra tett szert. E népet a kínaiak *žuan-žuan*-nak nevezik.¹ A žuan-žuanok birodalma 400 körül az Irtistől Koreáig terjedt, tehát a régi hun birodalom területét foglalta magában. Ezt a birodalmat 552-ben a türkök, kik addig a žuan-žuanok alattvalói voltak, megdöntötték. A žuan-žuanok egy része — kínai tudósítás szerint — Kínába menekült. Utána a türkök leverték Közép-Ázsia másik hatalmas birodalmát, a žuan-žuanok régi szövetségeseit, a hefthalítákat.

Mármost —: Theophylaktos Simokattes arról értesít bennünket,² hogy a hefthalítákat s egy másik, általánosan rettegett ázsiai népet, az avarokat, a türkök legyőzték, s az avarok egy része (*Taugast* = *Tabyač* =) Kínába menekült.

A két tudósítás, a kínai és a görög, egyezése nyilvánvaló, tehát az a nép, amelyet a kínaiak *žuan-žuan*-nak neveznek, a bizánciaknál *avar* néven szerepel.

Theophylaktos szerint a türkök először az „abdeleket [vagy] efthalítákat“ verik meg, azután az avarokat. Chavannes azt mondja (Documents, 250 sk.), hogy Theophylaktos tévesen azonosítja az abdeleket a hefthalítákkal, mert e két népet az 560 tájáról való szír Anonymus megkülönbözteti egymástól; az abdeleket Chavannes a tölösökkal azonosítja, kiket valóban az avarok előtt vertek meg a türkök. Chavannes bizonyítása nem meggyőző. A szír Anonymus — ellenkezőleg — éppen Theophylaktos azonosítását látszik erősíteni, mert az abdeleket és efthalítákat jegyzéke végén együtt szerepelteti (a két nép tehát legalább is valami szoros viszonyban lehetett

¹ Pelliot: JA. 1920:I, 143. l. 2. j.

² Ed. Bonn, 282—83, ed. de Boor, 257—58.

egymással). Az abdelek nem lehetnek azonosak a tölösökkel, mert az utóbbiak a Kaukázus tájékán sohasem jártak, a szír Anonymus pedig kaukázusvidéki népeket sorol fel.

Nem lehet tehát komoly nehézség az, hogy Theophylaktos Simokattes szerint a türkök előbb verik le a hefthalitákat s azután az avarokat. Theophylaktos tudósításában több más, kisebb-nagyobb pontatlanság és furcsaság is van, tudósítása azonban nagyjában feltétlen hitelű és kiváló becsű.

Az ázsiai avarok etnikai hovatartozását nem tudjuk. Pelliot¹ azt mondja róluk, hogy lehetséges, hogy mongol eredetűek.²

Európai forrásban először Priskosnál fordulnak elő az avarok 461 és 465 között.

Száz év múlva, 558-ban, — mint tudjuk — Kelet-Európában, majd Pannoniában jelennek meg avarok, de ezekről az európai avarokról Theophylaktos Simokattes azt mondja, hogy ezek nem igazi avarok, hanem pseudo-avarok, kik csak azért vették fel az avar nevet, hogy a többi népek előtt félelmetesnek tűnjenek fel. Ezt az adatot nem lehet egyszerűen elvetni, már csak azért sem, mert Menandrosnál, a Valentinós-féle követség leírásában a türkök kagánja sem nevezi az európai avarokat avaroknak, hanem *uaxoni*-nak. Valami igazság Theophylaktos adatában tehát feltétlenül van, bár nagyon feltűnő, hogy az európai avarok éppen akkoriban jelennek meg, mikor az ázsiai avarokat a türkök tönkreverik.

Ezek a „pseudo-avarok“ a Volga melletti ugorok

¹ JA. 1920: I, 147.

² Ugyanígy: T'oung Pao, 1921, 328.

kötelékéből váltak ki; két részre oszlanak: Obázp és Χουβί-ra.¹

Az európai avarok (illetőleg az a részük, melynek nyelvéről tudomásunk van) nyelvük tanúsága szerint a j-törökséghez tartoznak.

Az avar *tudun* méltóságnév török eredetű,² s az avarok uralkodójának címe, a *kagan* több régi török népnél (türköknél, ujugroknál, kazároknál) kimutatható.³

Egy avar követ neve 579-ben Σόλαχος. Ez a név a török *Solak* 'balog' szóból származik, mely az oszmán-törököknél elő is fordul személynévként.⁴

Menandros Κώχ nevű avar embert említ, e név a. m. *Kök* 'Kék'.⁵

Különösen érdekes a *jugurruš* méltóságnév valómsága, mely az ujjur *juγruš* méltóságnévvel egyezik.⁶

¹ Theophylaktos Simokattes, ed. Bonn, 284, ed. de Boor, 258—59. Menandros, ed. de Boor 205: τοῖς... Οὐαρχωνίταις, τοὺς Οὐαρχωνίτας, οἱ Οὐαρχωνίται.

Feltűnően egyezik az *uar-χuni* népnévvel egy mongol törzsnév: *uar-guni* [-*γuni* ?], Nyugat-Mongoliában. Aristov: *Živaja Starina*, 1896, 310. l. 1. j.: Grumm-Gržimajlo, *Zapadnaja Mongolija*, 176. l. 3. j. Potanin, *Očerki*, II, 23: *uar-guni* = *var-guni* = *bar-guni* = *nil-var-guni* = *mi-guni*. A *gun*, *guna*, *guni* gyakran előfordul mint mongol törzssnevek második része. L. Potanin, i. m. index.

² Gombocz: MNy. XII, 98—100.

³ Uo. 100. l.

⁴ Menandros, ed. Bonn, 338, Exc. de leg. 475; Vámbéry, *A magyarok eredete*, 49—50; Gombocz: MNy. XII, 101—102.

⁵ Gombocz, i. h. 102. l.

⁶ Ez egyeztetést előadtam a M. Tud. Akadémia 1924 május 5-i ülésén; Mikkola, *Avarica*: Arch. f. Slav. Phil. XLI. (1927); Gombocz: MNy. XII, 97—98.

A Frank-birodalom Évkönyveiben, a 811. évben szerepel egy *Canizauci* vagy *Camzanci* (*cani*, *zauci*) nevű avar fejedelem.¹ E név minden nehézség nélkül *Kam-saučy*-nak olvasható. Első része, a *kam*, 'samán'-t jelent s többször szerepel török személynévben;² második része, a *saučy* ~ *savčy* 'közbenjáró'-t, 'követ'-et, 'prófétá'-t jelent.

Azt is meg lehet mondani, hogy a törökség mely részéhez tartoztak az európai avarok. A *tudun* hangzóközi *-d*-je, melynek az új-bolgárban *r* felel meg,³ a *juγruš* szókezdő *j*-je, a *saučy* alak: a mongolországi és keletturkesztáni törökséggel, a hunokkal, türkökkel, ujgurokkal hozza kapcsolatba az európai avarokat.

Bajan fejedelem neve már inkább mongol vagy bolgár eredetre mutatna, mert a szó ilyen alakban csak a mongolban és a csuvasban van meg,⁴ azonban ennek a körülménynek nem lehet fontosságot tulajdonítani. A *bajan* alak meglehetett a régi j-török nyelvjárásokban, s azt is jól fel lehet tenni, hogy *Bajan* egy akkoriban divatos bolgár vagy mongol nevet kapott, bár származására nézve sem bolgár, sem mongol nem volt.⁵

Az *avar* név szintén alighanem török eredetű

¹ MGH. SS. I, 199. „Einhardi Annales“.

² L. 137—38. l.

³ *Turun*; erről újabban Poppe: Čuvaši i jich so-sedi, 16.

⁴ L. 55. l. Gombocz: MNy. XII, 101.

⁵ A *Bajan* név megvan a kubánvidéki bolgárságnál: Βατβαϊαν (Theophanes), Βαϊανός (Nikephoros), l. Moravcsik: MNy. XXVI, 91—92.

(ami az ázsiai avarok eredetének kérdése szempontjából sem közömbös).

A név eredeti alakja *apar*;¹ ebből *abar* alak keletkezett, mely megvan a szír Anonymusnál (VI. sz.),² s melyet e népnév szláv *obrinz* alakja is tükröztet. Később keletkezett azután az *avar* alak. Ez a $p > b > v$ szabályos török fejlődés, melyről a *sapyr > sabyr > savyr* név tárgyalásánál bővebben szölok. (188—90. l.)

Az *abar* név a törökből megmagyarázható: -r képzős nomen verbale az *aba-* igéből, mely a régi oszmánliban 'vonakodni, ellenszegülni', a csagatájban 'ellenszegülni, nem engedni, megszalasztani' értelemben fordul elő. Az *abar > avar* népnév eredeti jelentése tehát 'ellenszegülő', mely név jól beleillik a régi török népnevek jelentéstani rendszerébe. A *Kabar* népnév jelentése 'Fellázadó', az oguz *Avšar* törzsnév jelentése 'Engedelmeskedő'. Egyszóval: a törökségben gyakoriak az 'Engedelmes' vagy 'Engedetlen' jelentésű népnevek. Ezek közé tartozik az *abar > avar* név, 'Ellenszegülő, Engedetlen' jelentéssel.

Mindezek alapján tehát körülbelül a következőket mondhatjuk az avarokról. A žuan-žuanok vagy avarok, kik a törökséghez tartoztak, 552-ig Közép-Ázsiában uralkodnak s ekkor a türkök megerősödése következtében tönkremennek. Egy részük a volgamenti ogurokhoz menekül, ezekkel összekeveredik, majd — új alakulat

¹ Kül-tegin felirata, E 4.

² Chavannes, Documents, 250. l. 4. j.; Marquart, Streifzüge, 356. l. 1. j. A szír *b* azonban ez időben már valószínűleg *v*-nek hangzott. (Kmoskó Mihály közlése.)

formájában, de avar név alatt — Közép-Európába vonul.¹

*

A szabirokkal részletesen foglalkozunk egy másik helyen (183 skk.). Itt egyelőre csak annyit, hogy törökök, hogy Nyugat-Szibériában nyomaik vannak s hogy a VI. század elejétől fogva a Kaukázus vidékén szerepelnek.

*

Ami végül a saragurokat, urogokat és onogurokat illeti, először is azt kell hangsúlyoznunk, hogy az *urog* név elírás az *ugor* vagy *ogur* helyett. Ebben többen egyetértenek, így Marquart,² Kiessling,³ Darkó⁴ és mások. Más véleményen van Zeuss, ki⁵ az *urugund* népnévvel egyezteteti az *urog* nevet, de inkább csak feltevés-szerűleg.

Zeuss-szal szemben kétségkívül az előbb említetteknek van igazuk, mégpedig a következő okokból. 1) A fent említett *ogur* név van a *s(š)aragur* és *onogur* népnévben; az előbbinek jelentése 'fehér ogur', az utóbbié 'tíz ogur'. Ha tehát a *saragur* és *onogur* népnévben az *ogur* név maradt fenn, nagyon jól feltehető, hogy az *urog* népnévben is ez lappang. 2) A VI. sz.-i szír Anonymus a kaukázusvidéki népek között felsorolja az *Ūn(u)gūr*, mindjárt utána az *Ūg(u)r* és

¹ Vö. Chavannes, Documents, 229 skk.; Cordier, Histoire générale de la Chine, I, 346 skk.; Pelliot: T'oung Pao, 1915, 688; Marquart, Ēranšahr, 53—54; Lebeau—Saint-Martin, IX, 361; Deguignes, I: 2, 334 skk.; Marquart, Komanen, index.

² Streifzüge, 43.

³ Pauly-Wissowa, s. v. Hunni, 2603.

⁴ Népnevek, 15. l. 9. j.

⁵ Die Deutschen und die Nachbarstämme,

később a *Sarurgūr* népet.¹ Menandros szerint itt, a Kaukázus vidékén, a Volga felé, lakik az Ὀγούρ-
nép² s Theophylaktos Simokattes Ὀγώρ népe,³ mely
a *Kara-Itil*, azaz a Volga mellett lakik, kétségtelenül
idetartozik.⁴ Mindezekből az adatokból megállapítható,
hogy Priskos *urog* népneve elírása az *ogur* névnek.

Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy az *ogur* nép-
név az ősi *oguz* névnek bolgár-török alakja (l. 90—91. l.),
továbbá, hogy itt három *ogur* végű népnév egy ütt
tűnik fel abból az alkalomból, hogy kiűzik őket
közös, régi lakóhelyükről, végül, hogy e három
nép közül az onogurokat történeti forrás is bolgárnak
mondja,⁵ ha mindezt, mondom, tekintetbe vesszük,
nem kételkedhetünk abban, hogy Priskos tudósításá-
ban egy bolgár-török népcsoportról van szó.

*

S most térjünk vissza Priskos szóbanforgó he-
lyének arra a régebbi magyarázatára, mely szerint a
jelzett népvándorlás a Káspi-tó vidéke s a Fekete-
tenger vidéke közt folyt le. E magyarázatról azt mon-
dottuk, hogy helytelen.

Vele szemben már a legközelebbi ismert körül-
mények is óvatosságra intenek.

Először is: ha ezek a népek már régebben a
Kaukázus és a Káspi-tó vidékén laknak, miért nincs
egyikről sem korábbi feljegyzésünk?

¹ Marquart, Streifzüge, 356.

² Ed. de Boor, 453.

³ Ed. Bonn, 283, 285.

⁴ Vö. Marquart, Chron. 95, és u. o. 4. j.; Streif-
züge, 45; Dieterich, Byz. Quellen, II, 135; Zeuss, i. m.
713 és j.; Darkó, Népnevek, 22.

⁵ L. 91. l. 2. j.

Azt is lehetetlen feltenni, hogy az avarok az V. század közepe táján a Káspi-tó vidékén laktak volna, hiszen egész a VI. század közepéig nincsen róluk tovább semmi hírünk ezen a területen, ellenben Kelet-Ázsiában žuan-žuan néven erősen szerepelnek ez időben.

Az sem valószínű, hogy Ὠκεανός-on Priskos a Káspi-tót értené. Az Ὠκεανός szó a görögben a földet körülvevő külső tengert jelenti, szemben a belső tengerekkel. A Káspi-tó rendes neve a görögben Κασπία θάλασσα, Ἰρκανία θάλασσα, de hogy „óceán“ néven emlegetnék, annak tudomásom szerint semmi nyoma.¹

Még inkább óvatosságra intenek Zeuss magyarázatával szemben a szabirokról szóló ismereteink; egy ilyen nevű nép kétségtelen nyomok szerint valamikor Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén uralkodott. Ha az itt uralkodó *sabir* nép neve azonos Priskos *sabir* népnévével, amiben pedig nincs okunk kételkedni, akkor Priskos helyének földrajzi magyarázatába bele kell vonnunk az Irtis vidékét is.

Ezt megtették már előttünk többen.

Tomaschek azt teszi fel, hogy az avarok még 461 előtt elfoglalták az Irtis vidékét, tehát a Priskos leírta események alkalmával az avarok az Irtis vidékéről a Kaukázus vidékére költöznek.²

Egészen helyes nyomon jár Marquart, ki a Streifzüge előszavában³ azt mondja, hogy a szabiroknak Priskosnál említett új lakóhelyeit valószínűleg ott kell

¹ Herrmann: Pauly-Wissowa, s. v. Kaspisches Meer.

² Kritik d. ält. Nachr. II, 44; Pauly-Wissowa, s. v. Avars.

³ XXIII. 1.

elképzelnünk, ahol a későbbi *Sibir*-birodalom elterült; tehát Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén.¹

Az Altaj és a Kaukázus vidéke között gondolja a szóbanforgó költözések színhelyét Munkácsi Bernát is,² továbbá Miskolczy Gyula, Darkónak a magyarok bizánci neveiről szóló műve bírálatában.³

Kiessling a hunokról írott tanulmányában⁴ ezeket a 461 és 465 közti eseményeket úgy adja elő, hogy az avarok kiűzik Közép-Ázsiából a szabiokat, mire ezek a saragurokra, urogokra és onogurokra vetik magukat s mindezek a népek Kelet-Európába törnek be.

Kiessling (és Marquart) magyarázata ellen helytelenül tiltakozik Herrmann a Pauly-Wissowa *Sabiroi* címszava alatt.

Mert ezt a magyarázatot biztos alapra lehet helyezni.

Ezek az események ugyanis, melyekről Priskos beszél, megvannak már a régebben ismertetett kínai forrásokban is. Természetes, hogy míg Priskos a nyugati részeken lefolyt eseményekről tájékoztat pontosabban, addig a kínaiak az események keleten lefolyt részét ismertetik részletesebben. De az világos, hogy a két tudósítás ugyanazokra az eseményekre vonatkozik.

Az említett kínai adatok a következők:

Kr. u. 458-ban a žuan-žuanokat, azaz az avarokat megverik a kínaiak, mire az avarok elmenekülnek hazájukból s oda nem mernek visszatérni. 460-

¹ Vö. Streifzüge, 43.

² KSz. VI, 200; Vogul Népk. Gyűjt. II, 0176.

³ Tört. Szemle, III (1914), 389.

⁴ Pauly-Wissowa, VIII, 2603.

ban megtámadják és megölik a Turfánban uralkodó Gan-čeu királyt.¹

Hogy Priskos és a kínai forrás tudósítása ugyanarra az eseményre vonatkozik, azt bizonyossá teszi a dátum egyezése és az a körülmény, hogy mindkét tudósítás szerint a keleti ellenségeiktől szorongatott avarok a megindító a leírt népeltolódásnak. De van még egy egyezés Priskos tudósítása és a kínai tudósítás között. A kínai tudósítás szerint az avarok Kínától északra laknak, tehát itt oly óriási népmegmozdulásról van szó, mely a Japáni- és a Sárga-tenger partvidékétől a Kaukázus vidékéig terjed. Priskos tudósításában pedig azt láttuk, hogy „[az avarokat] azok a népek kényszerítették kivándorlásra, melyek az Óceán partján laktak“. Az óceán messze volt ugyan Priskostól, de hiszen ő tudósítását világosan a saraguroknak, urogoknak és onoguroknak Bizáncba küldött követeitől vette, ezek pedig, mint érdekelt fél, jól ismerték az eseményeket. A Priskos tudósításában leírt események keleti határa tehát megegyezik a kínai tudósításban leírt eseményekével.

Ilyen módon körülbelül ismerjük a Priskos leírta események keleti és nyugati határát. Az is kivüláglik a kínai tudósításból, hogy a szabirok eredeti lakóhelye Turfán vidéke, mert az itt lakó népet támadják meg

¹ Deguignes, I: 2, 317, 344. l.; Bičurin, *Sobranie Svědenij*, I, 217 sk., III, 150–51. Bičurin az Északi Történet (Pei-ših) után így írja le az eseményeket:

458-ban a kínaiak nagy hadjáratot indítanak a žuan-žuanok ellen; 100.000 lovassal és 150.000 szekérrel vonul ki a császár és 1000 li távolságra viszik a zászlókat. Átmennek a sivatagon. A žuan-žuanok visszavonulnak északra s nem mernek visszamenni.

az avarok. Tovább menve, feltehetjük azt a kérdést: hova mentek a szabirok Kelet-Turkesztánból, miután az avarok őket onnan kiűzték? Erre azt kell felelnünk, hogy arra a vidékre, ahol a szabirok uralmának nyomai vannak, t. i. Nyugat-Szibériába, az Irtis vidékére. Egy Kelet-Turkesztánból kiűzött népnek ez természetes állomáshelye. Abu-l-ġāzī is beszél egy „ujgur“ néptörödéknél e vidékre való költözéséről.¹

Ha pedig a dolog így van, akkor az Irtis-vidék a bolgár-törökségnek, illetőleg a bolgár-törökség egy részének régi hazája, mert a szabirok innen űzik ki a saragurokat, urogokat és onogurokat, azaz a bolgárokat.

*

Természetesen nincsen kizárva, sőt egyenesen valószínűnek kell tartanunk, hogy bolgár néprészek már az onogur-ogur-saragur vándorlás előtt elkerültek európai területre. Attila birodalmában és seregében bizonyára voltak bolgárok.

Nem hiszem azonban, hogy Prokopiosnak az a tudósítása,² mely szerint az uturgur- és kuturgur-bolgárok már az V. század első felében a Maeotis környékén laktak, hiteles volna. Azért nem hiteles ez a tudósítás, mert az Uturgurról és Kuturgurról, e költött névadó testvérpárról s a csodaszarvasról szóló tudósítással kapcsolatban fordul elő.

*

A bolgár-törökség nyugat-szibériai hazájának egy

¹ Ed. Desmaisons, szöveg: 40, 41, fordítás: 41.

² BG. ed. Bonn, 475 skk., ed. Haury, 503—504.

másik bizonyítéka, hogy az Urál-folyónak a Kr. u. II. században bolgár neve van.¹

Az Urál-folyó mai nevét II. Katalin cárnő parancsára kapta; a folyó régi nevéhez t. i. a Pugacsev-féle lázadás emlékei fűződtek. Ez a régi név török eredetű, ma is használatban van s *Jajyk*-nak hangzik.²

A *jajyk* szó mint köz-szó is él a törökben 'ausgebreitet; Wasserfläche, Überschwemmung [alt.]', illetőleg [ujgur *jadyk*] 'Ausbreitung, Überfließen, Überschwemmung' értelemben. E névszó a *jaj*- 'ausbreiten' igéből származik; ez ige eredeti alakja *jad*-, mint az ujjurban látjuk,³ de már a türk feliratokban megvan *jaj*- alakban (pedig itt is *jad*- volna a szabályos megfelelő), szóközépi *j*-je tehát őstörök állapotokra megy vissza.⁴

Ez a név már Ptolemaiosnál, a II. században előfordul Δάϊς (genit. Δάϊκος) alakban. Ez alak szókezdő δ-je *j*-ből fejlődött török *dž* hangot képvisel, mint ahogyan az a szó, melyet a bolgár fejedelmi lajstrom *dilom*-nak ír, a török *jylan* > bolgár **džylam* 'kígyó' szó megfelelője⁵ s ahogyan mindjárt egy másik szóban is látni fogjuk, hogy a görög δ török [*j* >] *dž* hangot jelöl.

Ez a *dž* pedig, különösen tekintettel arra, hogy — mint az imént megállapítottuk — a bolgárság őshazája Nyugat-Szibéria, azt bizonyítja, hogy

¹ Vö. Tomaschek, Kritik d. ält. Nachr. II, 39.

² Radloff, Wb.; F. H. Müller, Der Ugrische Volksstamm I: 1, 38—39. l.

³ Radloff, Wb. III, 197.

⁴ A Radlofftól idevont *jas*- nem tartozik ide, vö. ⁵*jaz*-.

⁵ Kissé másképp Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 9. l.; Mikkola: JSFOu. XXX: 33, 11. l.

a Δάιχ- alak bolgár, a bolgárban ugyanis a szókezdő j- már igen korán *dž*-vé fejlődött.¹

A VI. században (568) Menandrosnál Δαίχ alakot látunk,² tehát ekkor még a régi bolgár alak él tovább, Konstantinos Porphyrogennetosnál már Γεήχ (olv. *Jejik*) alakot.³

Másképp magyarázandó a Menandrosnál feljegyzett δόχια szókezdő δ-je; ez a szó a türk *jog* 'Trauer, Leichenfeierlichkeit, Begräbnisceremonie', illetőleg e szó 3. sz. birtokos személyraggal ellátott *jogy* alakjának megfelelője. (Ed. Bonn, 403; Exc. de leg. 207.)

Ez nem bolgár alak, hanem nyugati türk területről feljegyzett szó, ahonnan a *jabyu* méltóságnevet is *d'žabyu* alakban jegyezték fel bizánci és mohamedán források. (Barthold, Otčet... 104. l. 2. j.; Enz. d. Isl. s. v. *Karluk*; Chavannes, Documents, 227—28.)

Hogy Ptolemaios szókezdő *d'ž*-je a *D'žajyk* névben szintén nyugati türk és nem bolgár hangfejlemény volna, az történeti okokból valószínűtlen: ekkoriban a Volgánál az ogur-bolgárok laknak. (L. 170. l.)

*

Az ogur- = bolgár-törökség urál-vidéki őshazájának emléke az *onogur* névből keletkezett *Jugria* név.⁴ E név elemzésénél — úgy látom — a következőket kell figyelembe venni.

1) Legrégibb az *Ugra* alak. Ez az *onogur* névből ugyanúgy keletkezett, mint a magyarok *ugri* neve,

¹ Másképp: Poppe: UngJb. VI, 102; Markwart, uo. IX, 82.

² Ed. Bonn, 301.

³ De adm. imp. 37. Ez speciálisan besenyő alak — *Jajyk* > *Jejik*.

⁴ Zsirai: NyK. XLVII. k. 2. és 3. f.

azzal az -a végzettel, melyet más hasonló nevekben is látunk. (*Merja, Muroma, Čeremisa, Udora.*)

2) A *Jugra* alak szókezdő *j*-je szabályos orosz fejlemény a régebbi *Ugra* alakból.

3) A zürjén *jögra, jogra* alak, melynek hagyományozása igen gyöngye, az orosz *Jugra* átvétele. Ha az Ob neve az oroszban (*Obj*) zürjén jövevényt szór, ¹ miért ne kerülhetett volna át Jugria nevének orosz alakja a zürjénbe? Az oroszok az Urálon túli hódításaik idején zürjén területen át, zürjén utakon és zürjén vezetőikkel mentek, írja Kannisto.²

A részleteket illetőleg Zsirai idézett értekezésére utalom az olvasót.

*

Kínai forrásokban is van nyoma a nyugatázsiai bolgárságnak.

Már Kr. születése előtt szerepel a kínai forrásokban egy *Ö-k'ut*³ vagy *Hö-k'ut*⁴ alakú népnév, melyet de Groot az *ujgur* névvel azonosít. Ez az azonosítás nem fogadható el. Az ujugrok minden valószínűség szerint csak később szerepelnek.⁵ Az is valószínű, hogy ha az *Ö-k'ut, Hö-k'ut* „ujgur“-nak volna magyarázandó, volna a kínai alakok között olyan változat is, mely az első szótagot *oi-* vagy *ui-*féle jelzéssel írná. Ilyen körülmények között az *Ö-k'ut, Hö-k'ut* az

¹ Kannisto: Ztschr. f. Ortsnamenforsch. III, 266.

² I. h. 267.

³ de Groot, Die Hunnen der vorchr. Zeit, 221.

⁴ de Groot, i. m. 76, 79, 210, 221, 227; *u-k'it*: Hirth, Über Wolga-Hunnen... 270. l. j.; *wou-kie* vagy *hou-kie*: Pelliot: JA. 1920: I, 138—39, j.

⁵ Vö. Marquart, Streitzüge, 497.

ogur népnévvel azonosítható. Ezzel a magyarázattal lényegében megegyezik Hirth magyarázata, ki *Ugir*-t vesz fel eredeti alakul, a nélkül, hogy az *ogur* népnévre gondolna.¹

A kínai forrásokból világosan kiderül, hogy ez a nép északnyugaton lakott, de Groot szerint² Kobdo, a Tarbagatai és Szemipalatinszk vidékén.³ Az *ö-k'ut* = *oguroktól* nyugati irányban lakott egy nép, melyet a kínai források *ting-ling*-nek neveznek, s mely — úgy látom — különös figyelmet érdemel.⁴

Egy Kr. u. III. századi kínai forrás szerint a *ting-ling*ek állattenyésztő nomádok, hadi erejük 60,000 ember, híres nyestprémet, továbbá fehér és kék *k'un-tsu*-prémet⁵ szállítanak.⁶

A *ting-ling*ek lakóhelye ez adat szerint csak oly vidékre tehető, hol a prémkereskedés, a prémvadászok-

¹ Ethn. XII, 243; KSz. II, 83.

² 221. l.

³ Vö. Ligeti Lajos térképét, KCsA. II. — Chavannes: T'oung Pao, 1905, 559 (Les pays d'Occident d'après le Wei lio): „Le royaume de *Hou-tö* [*Ö-k'ut*] est au Nord des *Ts'ong-ling*, au Nord-Ouest des *Wou-souen*, au Nord-Est du *K'ang-kiu*; il a plus de dix mille soldats d'élite; (les habitants) sont pasteurs et se déplacent à la suite de leurs troupeaux; (ce pays) produit d'excellents chevaux; il possède des martres“. Marquart, Komanen, 66; Donner: JSFOu. XL: 1, 33 sk.

⁴ Schlegel, MSFOu. III, 42 skk.; de Groot, i. m. 62, 221; Hirth: KSz. II, 82 skk. j.; Ethn. XII, 242—43, j.

⁵ de Groot; Chavannes: *kouen-tseu*; Hirth: *k'un-tsü*, KSz. II, 83; Ethn. XII, 243, j.

⁶ Chavannes, i. h. 560—61; de Groot, i. m. 62; Donner: JSFOu. XL: 1, 36—37. l.

kal való érintkezés lehetősége megvan, ahol a történeti időben más népek is foglalkoztak északi állatok prémjének a szállításával, tehát meglehetősen északra, az Irtis középső és alsó folyásának vidékére.

A *ting-ling* név maga alighanem foglalkozásukkal, a prémszállítással, illetőleg a török *tir, täjir* 'mókus' szóval függ össze; a mókus prémje gyakorisága miatt a legfontosabb prém¹; egy török *tirliğ* 'prémes (nép)' értelemben is vehető; Vö. lebed *tirniġ* (= **tirliğ*) 'reich an Eichhörnchen' = teleut *tirdū* (= **tirliū*), altaji *tirdū*, továbbá Klaproth következő adatát (Asia Polygl.² 169): „Die Öedh-Ostiaken, d. i. Zobel-Ostiaken, die sich auch *Deŭ* oder *Denka* nennen ...“²

Az említett kínai tudósításban előforduló *k'un-tsu*, (*kouen-tseu, k'un-tsi*) egy, a kínaiak előtt ismeretlen állat barbár nyelvi neve. Hogy melyik állaté, az nem lehet kétséges: kék és fehér prémje a sarki rókának van, tehát a *k'un-tsu* a sarki róka neve.

Tudva azt, hogy a kínai *nts* hangcsoport idegen *rs* hangcsoportot képviselhet (az *ārši* népnévet például a kínaiak *an-ts'ai*-nak írják át), arra gondolhatunk, hogy a *k'un-tsu* egy török-mongol *kyrsa* 'sarki

¹ Heinrich Lomer (Der Rauchwaren-Handel, Leipzig, 1864, 47) azt mondja, hogy Szibériában évente 6 millió mókusbőr kerül forgalomba, már nyúl csak két millió, s ezek után leggyakoribb prém a hölgymenyété, évi 350.000 darabbal.

² Máskép Hirth: KSz. II, 83, j.: *ting-ling* = *telengut*; Grumm-Grzimajlo, Zapadnaja Mongolija 10 skk. Karlgren szerint e név régi (VI. századi) olvasata *tieng-lieng*. Herrmann, Chin. Namenliste (Sven Hedin, Southern Tibet, VIII) 449.

róka' szó átírása. E szó megvan a mongolban, a jakutban, a teleutban¹ és a kara-kirgizben. A *kyrsa* a jakutban ma sarki rókát jelent, a többi nyelvben pusztai rókát. A szó alakpárja, mely több török nyelv-járásban megvan: *karsak* 'pusztai róka'.²

Tehát már Krisztus előtt 2—3 évszázaddal törökök laktak Nyugat-Szibériában, s az a körülmény, hogy ezek prémkereskedéssel foglalkoztak, erősen elválasztja őket a törökségnek másik, földműveléssel, kereskedelemmel és iparral nem foglalkozó ágától, a hun-féle törököktől, s a békés foglalkozásokat kedvelő bolgár csoportba tartozónak tünteti fel őket. Azon az alapon, hogy a ting-lingek prémkereskedéssel foglalkoznak, s hogy ugyanezt mondja Jordanes az onogur-bolgárokról, Hirth már régebben³ felvetette azt az eszmét, hogy a ting-lingek talán azonosak az onogurokkal.

A bolgárságra valóban rendkívül jellemző a prémkereskedés. Ibn Rusta pl. ezt írja a volgai bolgárokról: „Vagyonuk javarésze a menyétbőr; arany-, ezüst-neműjük nincs, hanem a pénz náluk a menyétbőr, egy ilyen bőr náluk *harmadfél* dirhemet ér”.⁴

Amennyiben a ting-ling név fent adott magyarázata helyes, más ting-ling töredékek⁵ erről a területről vándorolhattak ki.

*

¹ A *k'un-tsu-t* a teleut *kyrsa*-val egybevetette már Hirth: Ethn. XII, 243, j.; KSz. II, 83, j.

² A *kyrsa* tehát török eredetű; Böhtlingk, Jakutisch-Deutsches Wb. s. v. *kyrsa*.

³ KSz. II, 82—4, j.

⁴ MHK. 165; vö. Gardizī, uo. 166.

⁵ Chavannes, Documents, index; Grumm-Gržimajlo, i. h.

A bolgár-törökség nyugatszibériai hazájának másikkal bizonyítéka a szamojéd nyelv bolgár-török jövővényszavai, melyek természetesen abból a korból valók, mikor a szamojédok délebbre, körülbelül azon a területen laktak, ahol ma a vogulok és az osztjások laknak.¹

Ilyen szavak:

jurák-szamojéd *šu*, *šun* 'köldök' | Tawgy-szamojéd *kīγ* ua. ~ török *kin* ua.;

osztják-szam. *šan*, *šen* 'késtok' ~ török *kyn* '(kard-) hüvely';

osztják-szam. *šernak*, *sērbar* 'bemenni' ~ török *kir*-ua.;

Tawgy-szam. *ki* 'coboly' | osztják-szam. *sī*, *ši* ua. kamaszini-szam. *šili* ua. ~ török *kiš* ua.;

osztják-szam. *ke* 'tél' | kamaszini-szam. *khä* ua. ~ török *kyš* ua.;

jurák-szam. *jur* 'száz' | Tawgy-szam. *jir* ua. | jeni-szeji-szam. *jū* ua. ~ török *jüz* ua.;

jurák-szam. *juna* 'ló' | Tawgy-szam. *junta* ua. ~ török *jont* ua.;

jurák-szam. *jahā* 'iker' | Tawgy-szam. *jaka* ua. ~ török *iki* 'kettő';

jurák-szam. *pādāu* 'írni' | jeni-szeji-szam. *fādabo* ua. ~ török *biti*-ua.

E szavak közül a szamojéd *šili* (= **kili*) 'coboly' egy bolgár-török **kil* (= *kiš*), a szamojéd *ke* (= **kel*) 'tél' egy bolgár-török **kyl* (= *kyš*), a szamojéd *jur* 'száz' egy bolgár-török **jür* (= *jüz*) átvétele.

Igen érdekes, hogy a Kr. előtti törökség legnagyobb ágáról, a bolgár-török ting-lingeokról fel van jegyezve kínai forrásokban, hogy élt mellettük egy

¹ Kai Donner: JSFOu. XL: 1.

hótalpon járó nép. Ezek — ahogyan Donner¹ gondolja — bizonyára a szamojédok.

E feljegyzés némi történeti háttért is ad a bolgár-szamojéd érintkezésnek.

*

A bolgár-törökség műveltség tekintetében élesen elválik az első évezred törökségének többi részétől.

A hunoknál, türköknél, oguzoknál, besenyőknél s a többi nem-bolgár törökségnél is találunk ugyan ipart, kereskedelmet, földművelést, művelődésre való hajlamot, mely pl. az ujuguroknál virágzó műveltséget teremtett, de a törökség e részének főfoglalkozása a harc és az állattenyésztés volt.²

Viszont a bolgár-törökök katonailag is meg voltak ugyan szervezve, de inkább a békés foglalkozás felé hajlottak. Nem lehet most célunk, hogy a bolgár-török kultúráról részletes képet rajzoljunk, de lássuk legalább néhány vonását.

Legszembben tükröződik ez a kultúra a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban. Ezekből világosan látszik, hogy a bolgár-törökök intenzíven foglalkoztak állattenyésztéssel, föld-, kert- és szőlőműveléssel, iparral, halászáttal. Különös fontossága van annak, hogy a bolgár-török nyelv ilyen fogalmak nevét adta át a magyar nyelvnek, mint *ír*, *betű* és *szám*, melyeknek átadása csak úgy képzelhető, hogy egyúttal írni is ök tanították a magyarokat. A bolgárok erkölcsi fogalomkörének fejlett voltát mutatják *érdem*, *bűn*, *gyarló*, *bocsát*, 'szent' jelentésű *egy* (pl. *egy-ház*) szavunk.

¹ JSFOu. XL: 1, 37 skk.

² Vö. Köprülüüzädä, Türkiyä tārīhi, I. k. II. fejezet: Az iszlám előtti török műveltség.

E szavak a bolgár-török műveltség jellemzése szempontjából nem azért jelentősek, mert megvoltak a bolgár-törökben — hiszen megvannak a többi török nyelvjárásokban is — hanem azért, mert csoportokban, mint műveltségi hatás képviselői jöttek át a magyar nyelvbe.

Ibn Rusta¹ a volgai bolgárokat kereskedő, földmívelő, de a harchoz is értő népnek rajzolja. Tudósítása szerint a volgai bolgárok már 900 körül mohamedánok. Egészen más képet kapunk tehát róluk, mint a hunokról, türkökről, besenyőkről vagy más, ezekhez hasonló török népről. „Lakóhelyeiken mecsetjeik, iskoláik, müezzinjeik s papjaik vannak“, írja róluk Ibn Rusta.

Későbbi források, archeológiai leletek és a zürjén, a votják, a cseremis nyelv nagyszámú bolgár-török jövevényszava a volgai bolgárok műveltségének magas fokáról, földmívelésének, iparának és kereskedelmének fejlettségéről tanúskodnak.²

A volgai bolgárok archeológiai emlékeit kiváló keramika, érmek, ezüst-, bronz-, és aranytárgyak, záruk, balták, sarlók, zablák, kardok s egyébek jellemzik, mondja Tallgren az Ebert-féle Reallexikonban.³

A pontusvidéki bolgárok műveltségének sokatmondó emlékei a régi bolgár kánok idejéből maradt építészeti maradványok, továbbá feliratok és egyéb emlékek, mint a nagyszerű madarai lovas relief és felirata.

¹ MHK. 163 skk.

² A volgai bolgárok műveltségére vonatkozó adatokat újabban összeállította Poppe: Čuvaši i jich sosedi. Čebok-sary, 1927.

³ III, 356.

A bolgár-magyar érintkezés.

A finnugor népek őshazája — mint ezt már bevezetésünkben említettük — szinte általánosan elfogadott vélemény szerint Közép-Oroszország keleti részén volt.

Setälä¹ azt mondja, hogy a finnugorság őshazája valószínűleg a Volga középső folyásának vidékén keresendő. Ugyanezen a véleményen van Szinnyei,² Wiklund,³ nálunk Szinnyein kívül Gombocz.⁴ Keletibb vidékekre, az Urál-hegység európai és ázsiai oldalára helyezte a finnugor őshazát Paasonen egy régebbi tanulmányában⁵ s a Kaukázustól északra eső vidékeken gondolja a finnugor őshazát Munkácsi Bernát.⁶

Még inkább megégyeznek a vélemények abban, hogy a magyarság a finnugorság keleti ágához tartozott, s ez a keleti ág, az ugorok, a mai vogulok, osztjákok és magyarok ősei, legkorábban szakadtak el a finnugorságtól s keleti irányban terjeszkedtek.

E kelet felé való vonulás folytán azután az ugorok egy része, a magyarság, érintkezésbe került a bolgár-törökséggel, mely mint fentebb kimutattuk, az Urál-folyó vidékén s Nyugat-Szibériának ezzel határos területein lakott.

*

¹ Vö. Trócsányi: Ethn. XXVII, 199.

² Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft², 17.

³ Ebert, Reallexikon, III, 379.

⁴ Természettudományi Közlöny, 1925, 370, 372. „a Volga-könyök és Ural-hegység közt“.

⁵ Megjelent halála után, 1923-ban az Annales Universitatis Fennicae Aboensis, ser. B., tom. I. c. kiadványban.

⁶ KSz. VI, 185 skk.

Hogy a bolgár-törökség pontosabban hol és milyen körülmények között került a magyarsággal közelebbi összeköttetésbe, arról — adatok híján — nehéz valamit mondani.

Lehet, hogy a magyarok, mint régebbi idő óta Nyugat-Szibériában lakó nép, prémvadászai, prémszállítói voltak a bolgároknak, s ez érintkezésből később szoros politikai kapcsolat keletkezett; lehet, hogy a bolgárok a magyarok földjét meghódították, a népen uralkodtak, azt megszervezték s mint új törzset a bolgársághoz csatolták.

Nem tartom azonban valószínűnek, hogy a magyarok eredetileg bolgár-törökök volnának, kik bolgár nyelvüket nyugatszibériai finnugor prémvadászaik vagy szolgálók finnugor nyelvével cserélték fel. Ezt pedig azért nem tartom valószínűnek, mert az illető feltett bolgár-török törzs — ha átvette volna is a magyar nyelvet — nem vette volna át a „magyar“ nevet, hanem megtartotta volna régi bolgár-török törzsnevét, ahogyan a szláv nyelvet átvevő dunai bolgárok is megtartották „bolgár“ nevüket.

Gróf Zichy István szerint (MNyK. I:5) az ősmagyarság a Permi kormányzóság déli részén, az Urál-hegység európai és ázsiai oldalán lakott, s itt kezdődött az e terület szomszédságába jutott, nyugatszibériai törökséggel való érintkezése Krisztus születésének ideje körül. Szerinte a törökök a magyarságot leigázták, majd velük összeolvadtak. „Csak ilyen összeolvadásból magyarázható... a finnugor nyelvű honfoglaló magyarság kétségtelenül török etnikai megjelenése, műveltsége, társadalmi és hadi szervezete, mely azt képessé tette arra, hogy a népvándorlás küzdelmeiben részt vegyen és, mint nemzeti egység, fennmaradhasson“.

Végül hadd álljon itt, amit Wiklund mond a magyarság őshazájáról; különösen fontos ez a mi problémánk szempontjából¹:

„Az ősi szókincs azt mutatja, hogy a juh, ló és nyereg s tehát a juhtenyésztés is s a ló, mint lovaglásra használt állat, ismeretes volt már az ugor korban. Ugyanezt mondhatjuk a halászatról, amely — mint látszik — nagyon fontos és aránylag fejlett volt. Amint azután a magyarok a IX. században a történelemben megjelennek, az egykorú források harcias, rabló természetű, nomád lovasnépnek rajzolják őket, mely télen szorgalmasan halászik, s bizonyos, hogy már északi őshazájukban nomád lovasnéppé fejlődtek, különben — ha még idegen, török vezetés alatt is — alig tehették volna meg a hosszú útát a steppén keresztül a Kaukázusba. Ilyen életmódot nem lehet márról holnapra elsajátítani, ez feltétlenül hosszú tartózkodást tételez fel olyan steppén, melyet halban gazdag vizek szakítanak meg vagy amely ilyen vizekkel szomszédos. Ilyen vidékeket találunk a mai kirgizsteppe egész külső részén, hol a halászat — különösen az Urál völgyében és északon — főleg télen a lakosság egyik legfontosabb jövedelmi forrása. Ha az obi ugorok régi lakóhelyéből indulunk ki, melyet aránylag biztos és ismeretes pontnak tekinthetünk,² akkor a magyarok őshazáját körülbelül a Tobol, Isim, Irtis és Ob mellett elterülő, vízben gazdag steppevidékekre

¹ Ebert, Reallex. III. 377.

² Wiklund szerint (i. h. 376. l.) az osztjákok újabban vándoroltak mai lakóhelyükre, legalább is ennek északi részére; hogy ők is, mint a vogulok, régen az Urál nyugati oldalán laktak volna, az nincs bebizonyítva.

tehetjük, nem pedig, mint ezt gyakran teszik, a déli vagy éppenséggel a középső Urálba, hol általában hiányzanak a feltételek nomád lovasnép kialakulásához.“

*

A magyar-bolgár érintkezés a magyarságot erősen átalakította: a főleg zsákmányoló (nem termelő) életmódot folytató, halászó-vadászó magyarság megtanulta a földművelést, az állattenyésztést és még sok mást, amint ez a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiból kitűnik.¹ Azt természetesen nem tudjuk, hogy e műveltségi hatásból mennyi esik az uráli, mennyi a kaukázusi és mennyi a magyarországi magyar—bolgár érintkezésre. Szervezet tekintetében legfontosabb volt valószínűleg az uráli hatás, műveltségi tekintetben mindenesetre fontos a kaukázusi.

A magyarság ekkor vált törökös szervezetű néppé. Kétségtelenül nemzeti szervezeten élt már azelőtt is (a nemzeti szervezet részeinek megnevezéseit — had, nem, ág — nem vette át a törökből), de török hatás, törököktől való megszervezés által alakultak össze a magyarság részei jól összefogott, könnyen mozgó politikai és hadi egységekké.

A magyarság régebbi, török hatás előtti állapotát, hadi szervezetét és kulturális színvonalát azonban — ha meglehetősen nagy mértékben is — de mindenesetre csak bizonyos mértékben gondolom kezdetlegesebbnek az első török hatás utáni állapotnál. Semmi

¹ Gombocz, Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink, Budapest, 1908; Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki, 1912. MSFOu. XXX; Zichy István gróf: MNyK. I: 5: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.

esetre sem gondolom azt, hogy a magyarság az ugor (= vogul-osztják-magyar) őskorban a vogulok és osztjákok mai színvonalán lett volna. Ezek a népek az ősi állapotokhoz képest erősen hanyatlottak s erre döntő bizonyítéknak azt tartom, hogy míg ma a lovat inkább csak hallomásból és mondákból ismerik, ősi állapotukban lótenyésztő, lovas nép voltak. Világosan látszik ez a nyelvi adatokból: a *ló*, *másod-fü-ló*, *harmad-fü-ló*, a régi magyar *ló-fi* (= csikó), *lóra elleni* (= lóra ülni), *fő-ló* (= „prima“ ló), továbbá a *nyereg*, *ostor* szavak, illetve kifejezések megvannak a vogul és (illetőleg) az osztják nyelvben is.¹

Oly néppel, mely a mai vogulok és osztjákok színvonalán áll, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni.²

*

A magyarságot azután körülbelül a VI., VII., VIII. században — mint ezt alább részletesen tárgyalni fogjuk — a Kaukázusban találjuk, bolgár-török nép szomszédságában, hol más nevek mellett a bolgár **ongur* (< *onogur*) nevet is viseli. Minden valószínűség a mellett szól, hogy a magyarság az onogur-bolgár

¹ Munkácsi: KSz. VI, 197—98; Szinnyei, Die Herkunft der Ungarn², 31; Mészöly, Mióta lovas nép a magyar? Népünk és Nyelvünk I (1929), 206 skk.

² Annak az alapján, amit Zichy István gróf a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvében a török érintkezés előtti magyarság (= magyar-ugorok) műveltségéről írt (I: 5, 1—33. l.) s a fentebb elmondottak figyelembevételével a magyar-ugorokat főleg zsákmányoló (vadászó, halászó) életmódot folytató lovas-népnek gondolom, mely lényegében egészen más nép volt, mint a mai vogulok és osztjákok.

rokkal, mindenesetre a Priskos tudósításában szereplő bolgár népcsoporttal együtt, a négyszázhatvanas évek elején költözött nyugat-szibériai őshazájából a Kaukázus vidékére.

A magyar—bolgár érintkezés kezdetét a Kr. utáni első századokba tehetjük, de az sem lehetetlen, hogy az érintkezés csak az V. század felé kezdődött. Az érintkezést egészen az Árpád-korig szakadatlanak gondolom; különösen sokat mond a *besenyő* népnév, melyet a magyarság csak a IX. század második felében ismerhetett meg s mely a magyarban bolgár-török eredetű.¹

Még többet mond az a körülmény, hogy a honfoglaló magyarság a mai Magyarország földjén is talált bolgárokat,² s a fejedelmi családokban oly bolgár-török nyelvi személynéveket találunk (ilyenek: *Gyula, Karoldu, Sároltu, Gyécsa*), melyek arra engednek következtetni, hogy a bolgár-török nyelvet az illető fejedelmi családokban beszélték is.³

Úgy látom, hogy a bolgár-török nyelvi hatás a mai Magyarország területén is folytatódott.

Bizonyítja ezt a *vályú* szó. E szó őstörök alakja *oluk*.⁴ Dunai bolgár megfelelője **valuy* (vö. őstörök

¹ Gombocz: MNy. XII, 282. A magyarok Levediában ismerték meg a besenyőket, kik ekkor (889 előtt) a Volga és Jajyk mellett laktak. A magyaroktól keletre (tehát köztük és a besenyők közt) bolgárul beszélő „kazárok” laktak, mint ezt a magyaroktól keletre eső, a Don torlatától nem messze fekvő *Sarkel* vára neve bizonyítja.

² Melich: MNyK. I: 6 (A honfoglaláskori Magyarország), 15 skk.

³ MNy. XXIV, 150.

⁴ Esetleg *oyluk*.

űč ~ dunai bolgár več-) s e *valuy alak megfelelője a magyar vályu.¹

A hun—bolgár viszony.

A bolgárokkal azonosítani szokás a hunokat.

E vélemény főképviselője Zeuss Gáspár, aki „Die Deutschen und die Nachbarstämme“ c. művében² azt mondja, hogy „a bolgárok a keletre, a Pontus és a Maeotis mellé visszahúzódott hunok“.

Zeuss ezt az állítást részletesen bizonyítja. Bizonyítása a következő:

Ennodius, midőn Theoderichhez intézett dicsőítő beszédében a bolgárokat jellemzi, határozottan a hunokat juttatja eszünkbe.³ Athalarich a római szenátushoz intézett levelében ugyanazt a népet egyszer hunnak, egyszer bolgárnak nevezi. Prokopios sohasem használja a bolgár nevet, hanem mindig hunnak nevezi ezt a népet.

Körülbelül Zeuss véleményén van Tomaschek, aki a bolgárokról a következőket írja: „A *bulgaroi* összefoglaló elnevezése különféle hun törzseknek, melyek Attila halála után az Al-Dunánál, a Dnyepernél és a távolabbi keleti steppéken hátramaradtak s utánuk jövő belsőázsiai hordákkal erősödtek.“⁴

¹ Munkácsi: NyK. XVII, 99—100; XX, 473; KSz. VII, 253; Gombocz, MSFOu. XXX, 223. — Mészáros Gyula a *vejsze* szót baskir 'öjsök (< üjsük)-kel veti össze. Ethn. XXI, 7.

² 710. l.

³ „... Haec est natio, cujus ante te fuit omne quod voluit... quae prolixis temporibus solo bella consummavit excursu... His ante mundus pervius esse credebatur...“

⁴ Pauly-Wissowa, s. v. *Bulgaroi*.

A magyar őstörténeti kutatás általában szintén a hun—bolgár azonosság álláspontján van. Erre építi Gom-bocz azt az elméletét, hogy a magyar hun-monda lé-nyegében a kaukázusi magyar—bolgár, azaz magyar—hun érintkezésre megy vissza,¹ melyet Hóman Bálint úgy formulázott, hogy a magyarok a hun hagyományt, a hun származás tudatát, keletről hozták magukkal.²

Ugyancsak a hun-bolgár azonosság gondolatát fogadja el Zichy István gróf a magyarság kialakulá-sáról írott tanulmányában.

Ezzel szemben ennek az elméletnek alig van ellenzője. A külföldön nem ismerek nevesebb kutatót, aki ne vallaná.³

Dolgozatom következő részében azt akarom kifej-teni, hogy a hunok és a bolgárok azonosításában némi óvatossággal kell eljárunk. Egy időben kétségtelenül azonosak — már t. i. politikailag azonosak — a

¹ MNy. XVII, 15—21, A bolgárkérdés és a magyar húnmonda.

² MNy. XVII, 196.

³ Itthon Pauler Gyula szólalt fel ellene egy rövid megjegyzésben (MNTörtSztIstv. 120); ő a bolgárokat a volgai bolgárok hazájából származtatja, s hivatkozik Jordanesre, ki a hunokat a bolgároktól megkülönbözteti. Mivel e két ok közül egyik sem fogadható el: 1) a volgai bolgárok hazája nem őshazája a bolgárságnak; erre semmi bizonyítékunk sincs, ellenkezőleg, minden a mellett szól, hogy a volgai bolgárok délről költöztek északra, amint ezt bővebben (313—14. l.) látni fogjuk; 2) Jordanes megkülön-böztetése Zeuss bizonyítékaival szemben gyenge; külön-ben is nagyon óvatosaknak kell lennünk, mikor a török népnevekből etnikai következtetéseket vonunk (l. 17—18, 74—78. l.), ezért Pauler véleménye voltaképpen tárgytalan.

hunok a bolgárokkal, t. i. midőn a dunai hun birodalom bukása után a Pontus mellett megalakul az a birodalom, melyet a források hol hunnak, hol bolgárnak neveznek. Mint fentebb mondtam, e birodalom hun vezetés alatt jött létre, ezért „hun“ a neve, de népe többféle elemből alakult össze, ezért viseli a „*bulyar* = keverék“ nevet. (95—97. l.) E népelemek közt legjelentősebb volt a csuvasos nyelvet beszélő törökség, melyen a *bulyar* név rajta is maradt, míg a *hun* név lassanként eltűnt.

Eredetileg azonban a csuvasos nyelvet beszélő „bolgárság“ és a hun nyelvet beszélő „bolgárság“ nem azonos, mert a hunok nem csuvasos, hanem j-török nyelven beszéltek, mint a következőkben látni fogjuk.

A hunok és a bolgárok azonosításában már régebben mutatkozik némi óvatosság. Így Tomaszek fent idézett mondatában s különösen Gombocz említett dolgozatában; ebben oly megjegyzés olvasható, mely a hun és a bolgár nyelv különböző voltának lehetőségét nem zárja ki. Már pedig világos, hogy ha a hunok és a bolgárok nem ugyanazt a nyelvet beszélték, akkor ősi azonosságukról nem lehet szó. Tegyük fel hát a kérdést: milyen nyelven beszéltek a hunok.¹

*

A hunok régi lakóhelye a mongolok mai területe egészen a kínai fal vidékéig, hol a Kr. e. III. század végétől kezdve vannak róluk, főleg politikai történe-

¹ A kérdés történetéről tájékoztat K. Inostrancev Chunnu i Gunny (Hiung-nuk és hunok) c. művében; második kiadás: Leningrad, 1926. (Leningradskij Inst. Živ. Vost. Jaz. 13, Trudy Turkol. Seminarija I.). Vö. legújabbban: Grousset, Histoire de l' Extrême Orient, I. 206—7.

tükről, világos és meglehetősen részletes kínai feljegyzések. A hun történet első korszakának különösen kiemelkedő alakja Mao-tun király (Kr. e. 200 körül), ki a Japán-tengertől az Aral-tó vidékéig terjedő birodalmat alapított.

A hun elsősorban állattenyésztéssel és harccal foglalkozó nomád nép volt, éppen olyan, mint pl. a besenyők, a kunok vagy más hasonló török népek. Földet idegenekkel műveltettek, kereskedelemmel természetesen nem foglalkoztak, városaik nem voltak (legfeljebb állandó táborhelyeik); lovakat, marhákat és juhokat legeltettek, tevéik is voltak. Tejjel és ez állatok húásával táplálkoztak. Bőrruhába öltöztek és nemez-sátrakban laktak. Már a gyermekeket lovagolni, nyilazni tanították. Harcmódoruk azonos a törkök és a honfoglaló magyarok ismert harcmódorával; mindig lovon harcoltak. Történetük első korszakában különösen sokat szenvedett tőlük Kína.¹

Mao-tun birodalma nem maradt fenn sokáig eredeti hatalmában. A hunok folyton pusztították Kínát, s a kínai császároknak hosszú időn át az volt a főgondjuk, hogy ezeket a kellemetlen szomszédokat tönkretegyék. E törekvést siker koronázta: Kr. előtt 54-ben már annyira elveszti erejét a hun birodalom, hogy uralkodója, Ho-han-sie šan-jü (= tan-hu, mások szerint *šan-jü*, *šen-jü*² a hun királyok címe) meghódol Kínának. Ezzel egy időben egy másik hun király, Ho-han-sie pártütő testvére, Tši-tši šan-jü, a mai kirgizek földjén új, nyugati hun birodalmat alapít, ezt azonban

¹ Chavannes, Se-ma Ts'ien I. k. LXII skk.; Ligeti: KCSa. II, 14; Donner: JSFOu. XL: 1, 16 skk.

² Müller: Ostas. Ztschr. VIII 316.

a kínaiak Kr. e. 36-ban megdöntik s Tši-tšit megölik. Ettől fogva az ázsiai hun birodalom folytonosan gyengül.

A kínaiak által szorongatott hunok egy része nyugatra, Európára veti magát.¹ Kiessling a Pauly-Wissowa-féle Reálenciklopédiában a Hunni címszó alatt azt bizonyítja, hogy a klasszikus geográfusok tanúsága szerint Európában az első hunok Krisztus előtt égpár évtizeddel jelennek meg, s ezek az imént említett Tši-tši hun király népének maradványai voltak.²

Első világos nyomai a hunoknak Európában, Kelet-Oroszországban, Kr. u. 50—150 között mutatkoznak.³

A hunok igazi szereplése Európában a IV. század második felének közepén kezdődik. Néhány évtizeddel később Attila hatalmas hun birodalmat alapít, ez azonban hamarosan tönkremegy, a hozzátartozó népek önállókká lesznek, s maguk a hunok a Fekete-tenger vidékére vonulnak vissza.

*

A hunok nyelvének csak nehezen magyarázható gyér maradványai vannak, ezek is majdnem mind személynevek.

¹ A hiung-nuk és hunok (azaz az ázsiai és európai hunok) azonosságát bebizonyította Hirth. Irodalom: Inostrancev, Chunnu i Gunny, 124 skk.; Oberhummer, Die Türken und das Osmanische Reich, 24.

² Vö. Inostrancev, Chunnu i Gunny, 97—98.

³ L. Tomaschek, Kritik d. ält. Nachr. II, 39; Marquart, Chronologie, 76.

Az európai hun királyi család tagjainál gyakoriak a germán (gót) nevek.¹

Így germán eredetű a *Ruga* név, Attila egy nagybátyjának neve (∞ ófelnémet *Rugo*). A névnek van *Rugila* alakja is, mely az *-ila* (vö. *Vulfila*) kicsinyítő képzővel alakult.

Gót eredetű Attila egy rokonának, *Laudaricus*-nak neve (= gót **Lauda-reiks*).

Magának Attilának is gót neve van (gót *atta* 'atya' + *-ila* kicsinyítő képző).

Hogy a hunok nem germánok, azt jól tudjuk, s a gót nevek átvétel útján kerültek a hunokhoz.

De találunk a hun királyi családban nem-gót neveket is.

Attila egyik nagybátyjának a neve Priskos feljegyzése szerint $\Omega\eta\beta\acute{\alpha}\rho\tau\iota\omicron\varsigma$.² E névben az ω o-nak vagy a-nak, az η i-nek, a β b-nek vagy v-nek, az α a-nak vagy ä-nek, a ρ r-nek, a σ s-nek olvasható. A név tehát valahogyan így hangzott: *a(o)ib(v)a(ä)rs* (az *-ios* végzet természetesen elhagyandó). Ebből a betűcsoportból egy török nevet olvashatunk ki, ez: *Aj-bars* = 'Hold-párduc'. Az *Aj-bars* név megvan Houtsma török személynévjegyzékében, az *Ein türkisch-arabisches Glossar*-ban, s mind az *aj* 'hold', mind a *bars* 'párduc' szó gyakori török személynévben. Gombocz a következő *aj*-jal alkotott török személynéveket említi: *Aj* 'Hold', *Aj-taş* 'Hold-kő', *Aj-bäg* 'Hold-bég', *Aj-demür* 'Hold-vas'.³ Van azonkívül *Aj-dud* 'Hold-eper',⁴ *Aj-*

¹ L. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*.

² Ed. Bonn, 208; Exc. de leg. 146.

³ MNy. X, 40,337, 339.

⁴ R. Nagy László: NyK. XLVI, 129.

tegin 'Hold-herceg' (Zambaur, Manuel, index.)¹ A *bars* 'párduc' szót találjuk a következő török tulajdonnevekben: *Bars*, *Tai-bars* 'Csikó-párduc', *Böri-bars* 'Farkas-párduc', *Bars-togan* 'Párduc-sólyom', *Küč-bars* 'Erőpárduc',² *Kara-bars* 'Fekete-párduc', *Oğul-bars* 'Fiúpárduc'.³

Attila atyjának neve Priskos Rhetornál Μουδι-ουχος, Jordanesnél *Mundzucus* alakban maradt meg.⁴ E név olvasata *Mundžuk*, eredeti jelentése 'Gyöngy, Üveggyöngy'.⁵

¹ Az ωη-t máskép, de aligha helyesen, magyarázza Vámbéry, A magyarok eredete, 47 és Bang: KSz. XVII, 112—14. Vámbéry: *oi* 'erdő, völgy', tehát talán 'erdei párduc' [megjegyzem, hogy az *oi* szónak 'erdő' jelentése nincsen]; Bang: *oi* 'szürke', *oibars* 'hiúz'; e magyarázatoknak az a hibája, hogy az ωη-ban a *bars*-hoz illő jelzót keresnek, holott nem ezt kell keresni, hanem olyan szót, mely török névben gyakori, illetve amely a *bars*-szal együtt másutt is előfordul török személynévben; az o = ω betű *a* olvasásához vö. besenyő χαροβόν, χαραβόν = *k'arabai*, KCsA. I, 223.

² Gombocz, Árpádkori török személyn. 5.

³ KCsA. II, 135.

⁴ Schönfeld, Wörterbuch d. altgerm. Pers.- u. Völkernamen, 278.

⁵ Vámbéry, A magyarok eredete, 47. *Munčuk* 'Glasperlen' (Kāšgarī-Brockelmann), csag. oszm. *mundžuk* = *bundžuk* (Sāmī: *bondžuk*) 'Glasperlen, kleine Muscheln, falsche Perlen', dagesztáni (Budagov) *mundžak* 'drágakő', krími *bunčuk* 'die Muscheln, Kügelchen oder Perlen, die man am Halse der Pferde befestigt', szárt, krími *munčak*, toboli *muncak* 'Perle, Glasperle, eine Halskette aus Perlen', teleut *mončok* 'Perle, grosse Glasperlen'. (Vö. kir. *monšak* = *moinšak* 'rote Perlen', kara-kir. *moinčo* ua. [sor *monša* 'grosse Glasperlen']; továbbá Gombocz-Melich, EtSz. s. v. *boncsok*.

A *Mundžuk* 'Gyöngy' névvel egy jelentéstani kategóriába tartozó török nevek: csuvas *Enžej*, *Enžibej*, vö. csuv. *ən.ǯǯə* 'gyöngy'. A Houtsma kiadta török-arab glossarium arab szövegének 30. lapján van egy török *Jündžü* 'Gyöngy' személynév is. (Rásonyi Nagy László közlése.) Hirth kínai forrás alapján a következő türk nevet közli: *Jünčü Bilgä kayan*.¹

E nevet germánnak is magyarázták, de e magyarázatok erősen hypothetikus jellegűek.²

Török nevet visel Attila három fia: Ilek, Irnek és Dengizik.

Ilek neve Jordanesnél (50) *Ellac* alakban fordul elő.

Ez alak egy görög **Ηλλακ*-alak átírása; az eredeti görög alak *Iläk*-nek olvasandó s egyezik a baskir *Iläk* *إلاک* személynévvel, mely az ujjgur *ilig* 'fejedelem' szóval függ össze.³

Irnek nevénél a következő adatokat kell figyelembe vennünk: Priskos⁴: *Ἡρνάχ*, Jordanes (50): *Hernac*.

A latin alak egy görög **Ἡρνάκ* alaknak betűszerinti átírása, a görög alak pedig szabályosan *Irnäk*-nek olvasható.

¹ Nachworte, 82, j.

² Schönfeld, i. h.: „zum ersten Glied vgl. *Anne-mondus*, über *dz* statt *di* vgl. *Burgundiones* ∞ *Burgund-zones*. Das zweite Glied gehört eher zu *-vechus*... als zu got. *juk* 'Joch'...“ — Werle: Ztschr. für Deutsche Wortforschung, Beiheft zum XII. Band, 1910, a *Munderichus*, *Mundo* germán nevekkkel veti össze.

³ A baskir *Iläk* nevet l. Mészáros, *Magna Hungaria*, 98. Kuun Géza gr., *Relationes*, II, 4; MHK. 213, j.

⁴ Ed. Bonn, 161; Exc. de leg. 588 [145].

Irnekkal azonos a bolgár fejedelmi lajstrom második uralkodója: *Irnik*.¹

Irnik ~ *Irnök* a török *är, ir* 'férfi' szó *-nik* ~ *-nök* kicsinyítő képzővel ellátott alakja.² Mint Gombocz idézett cikkéből kitűnik, az *är, ir*-nek a törökben több diminutív származéka van; mind az alapszó, mind a származékok gyakran szerepelnek személynevekben. Ilyen származékok: *ärän, irän* 'hős', *ärkäk* 'hím', *ärkädž* 'bak', teleut stb. *irik* 'bárány' (vö. mongol *irge* 'mouton châtré'); személynevekben: *Ärän-uhug, Alp-är, Är, Är-taş, Ir-khan*. E Gombocz felsorolta nevekhez még hozzátehetjük az *Irkäi* és *Irčük* személyneveket, melyek az *ir* szónak éppolyan diminutív származékai, mint az *Irnik*.³

Hogy Irnek és Ilek nevében a görög *α-t e*-nek olvassuk, arra több eset feljogosít bennünket.

A *Bärk-jaruk* nevet Anna Komnena Παργιαρούχ alakban írja. (Gombocz: MNy. XII, 282.)

A török *küärči* 'kék' szót Konstantinos Porphyrogenetosnál *κουαρτζι* alakban találjuk (KCSA. I, 220), a magyar *Etelküzü*-t *Ατελκούζου* ~ *Ετέλ και Κουζού* alakban (l. Gombocz-Melich, EtSz.: *Atelküzü*), a bolgár *elem* 'első' szót a fejedelmi lajstromban *alem* alakban (Mikkola: JSFOu. XXX: 33, 15. l.) *Esperix* bolgár fejedelem nevét bizánci forrásokban (pl. Theophanes Chronographiájában) *Ἀσπαρούχ* alakban. (Mikkola: JSFOu. XXX: 33, 7. l.; vö. még Marquart, Streifzüge, 529), az ó-magyar *Jeney* törzsnevet Konstantinosnál *Γενάχ* alakban (MHK. 125), a magyar *Kér* és *Keszi* törzsneveket ugyanazon helyen *Καρή* és *Κασή* alakban.

¹ JSFOu. XXX: 33; Nagy Géza: Ethn. V, 93

² Gombocz: MNy. XXII, 10 skk.

³ Radloff, Uig. Sprachdenkmäler, ed. Malov, index.; uo. *irkäk* 'hím'.

Attila egy másik fiának neve Priskosnál Δεργίζιχ, *Dergizix*.¹ Ez a *Dergizix* név a török (Codex Cumanicus) *tergizix* 'déli szél' szó megfelelője, mely a *teriz*, *deriz* 'tenger' szó származéka.² *Dirgiz* vagy *Tängiz* 'Tenger' török tulajdonnév Houtsma török névjegyzékében egymagában is,³ összetételekben is⁴ előfordul. A régi magyarban van *Tengurdi* személynév.⁵

Valószínűbb azonban, hogy *dergizik* a hun nyelvben nem 'tenger'-t, hanem, mint a kunban, 'tengerről jövő szelet, déli szelet, meleg szelet' jelentett. 'Szel' jelentésű török tulajdonneveink szintén vannak. Egy középpásziai török herceg neve *Jäl-tegin* 'Szel-herceg',⁶ Aleppó egyik kormányzójának neve 1209–10-ben *Jäl-boya* (an-Nāširi), azaz 'Szel-bika', egy másik aleppói kormányzóé 1345/46-ban szintén *Jäl-boya*.⁷ 1443/4-

¹ Exc. de leg., ed. de Boor, 588. Változatai: a Chronicon Paschaleban Διγίζιχ (-ζίχος, -ζίριχος, ed. Bonn, 598; l. Moravesik Gyula kéziratban levő bizánci onomastikonját), Jordanesnél *Dintzic* (53), Marcellinus Comesnél (MGH. Auct. Ant. XI, 190) *Dinzic* (-is: gen.) Ezek, ha hagyományozásuk helyes, egy hangtanilag szabályos **Dirzix* alakból magyarázandók. Az eredeti alakot kétségkívül Priskos őrizte meg.

² Schott, Alt. Stud. 3. füzet, 143. l.; Tomaschek, Kritik d. ält. Nachr. I, 759. ³ 29. l.

⁴ 34. l.: *Aj-dirgiz* 'Hold-tenger', *Il-dirgiz* 'Ország-tenger', *Kün-dirgiz* 'Nap-tenger'.

⁵ Jakubovich: MNy. XX, 12.

⁶ Chavannes, Documents, 198; Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber, 272. l. 2. j.

⁷ Zambaur, Manuel, 34; Ibn Ijāsna, a hanyatló mameluk birodalom legjelentősebb krónikásának (*1448) Bedā'i, c. történeti művében 11 *Jäl-boya* szerepel. Rásonyi Nagy László adata.

ben egy egyiptomi főudvarmester neve *Jäl-hodža* azaz 'Szél-úr'.¹

Hülegü egyik leányunokájának *Jäl-turmys* 'A-szél-elállott' a neve.² Dzsudzsi Sejbán nevű fiának egy unokája s egy dédunokája: *Jäl-timür* 'Szél-vas'.³ Ide tartoznak még a mai törökségből a csuvas *Sildimer* és a kirgiz *Jelmogus* nevek.⁴

A török *jäl* 'szél' tehát mind a régi, mind a mai törökségben közönséges alkotórésze személyneveknek s így jelentéstani tekintetben a Dengizik név fenti magyarázatának mi sem áll útjában.

A szókezdő *d* ma főleg az oszmánliban s ennek legközelebbi rokonaiban jelentkezik (*däyiz*, *däniz*), de hogy ez a *d*- igen régi, bizonyítja a baskir, melyben *dırkez* alakot látunk.⁵

De nemcsak Attila családjában találunk a hunoknál török neveket.

Egy előkelő hunnak a neve Priskosnál⁶ *Αταξάμ*, egy másiké 'Εσάμ.⁷ E két név végzete, mint már Vámbéry⁸ észrevette, a *kam* 'samán' szó; az első név első része az *ata* 'atya' szó, a másodiké az *eš* 'társ,

¹ Weil, Gesch. d. Abbasiden, II, 238. Rásonyi Nagy László.

² Hammer, G. d. Ilch. II, 23; Howorth III, 379. Rásonyi Nagy László.

³ Howorth, II, 979; Hammer, G. d. Gold. Horde, Tafel. Rásonyi Nagy László.

⁴ Magnickij, Čuv. jaz. imena, 77; Radloff, Proben, V, 554. Rásonyi Nagy László.

⁵ Katarinskij.

⁶ Ed. de Boor, 122.

⁷ Uo. 131.

⁸ A magyarok eredete 40, 43.

barát'. E két név jelentésbeli összefüggése világos. *Ata-kam* 'Atya-samán', *Eš-kam* 'Barát-samán', s a *kam* 'samán' előtti *ata* és *eš* a samán iránti tisztelet kifejezései. Vámbéry az i. h. említi a *Baba-aχond* 'Apatahitó', *Dajy-mollah* 'Bácsi-mollah' török neveket.¹ Az *Ata-kam*-hoz hasonló összetétel az *ata-beg* cím s a *baba* 'apa' szó különösen mint dervisnevek elő- vagy utórése igen gyakori a törököknél. Egyébként a *kam* szó önmagában is, mint összetétel első vagy második része is előfordul személynévben az altaji tatároknál és az urjanchájoknál: *Kam*, *Palamön Kam*,² *Kam-püdügüi-taidži*.³ Vö. még a *Kam-saučy* nevet.⁴

A hun nyelv maradványa az *ἀκατιροι* népnév.⁵ Ez hun nyelven való megnevezése egy eredetileg nem hun, valószínűleg nem is török, hanem esetleg finnugor népnek, mely valahol a Fekete-tengertől északra lakott. A név olvasata: *agač iri*, jelentése törökül 'erdei ember', 'erdei nép'. Az *agač* szó általában 'fát' jelent, de az altaji nyelvjárásban (itt *agaš* az alakja) 'erdőt' is.⁶ Az *agač eri* 'erdei nép' népnév megvan a

¹ „*Dajimolla* 'Onkel Molla'... mehr ein Ehrentitel, ... nur in Chiva gebräuchlich“, *Das Türkenvolk*, 359. l. 1. j.

² Katanov, *Alfav. Ukaz. II. Balamon-kam*: Potanin, *Očerki, II, jegyzetek*: 56. l. 104. j.

³ Urj., Radloff, *Proben, IX*, 164; Rásonyi Nagy László közlése. ⁴ 104. l.

⁵ τοῖς Ἀκατίροις Οὐννοῖς, Priskos, ed. de Boor, 586; 588; τῶν Ἀκατίρων (ἀκατζίρων, κατζίρων), u. o. 130; 136; 139). Jordanes (*Getica*, cap. 5, ed. Mommsen 63): gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat. *Agaziri* Rav.

⁶ Gramm. alt. jaz., Szótár, 140.

Houtsमतól kiadott XIII. századi arab Glossariumban,¹ továbbá Rašideddīnnél,² mindkét helyen a jelentés pontos megadásával. Ugyanilyen népnév a török *Jyš-kiši* 'erdei ember, erdei tatár' név.³

*

Most áttérhetünk az ázsiai hunok, vagy ahogyan a kínaiak nevezik őket, a hiung-nuk nyelvmaradványainak vizsgálatára. Kínai feljegyzésekben számos hun köz-szó és tulajdonnév maradt reánk, de ezek magyarázatát túlnyomó részben — legalább egyelőre — lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a kínai feljegyzések az idegen szokat és neveket rendkívüli módon megváltoztatják.

Mindazáltal van egy pár adatunk, melynek valomása nem igen vonható kétségbe.

A Ts'ien Han šu 94a fejezetében található a következő feljegyzés: A hunok uralkodójukat, a *tanhu* (*šan-jü*)-t, *t'ing-li kő-t'ő tan-hu*-nak nevezik.⁴ Hun nyelven az ég = *t'ing-li*, fiú = *kő-t'ő*; a *tan-hu* eredeti jelentése 'szélesség, nagyság'.⁵ Tehát a hunok ural-

¹ ۳. fent, 49.

² Radloff, Kud. Bil. I. k. XXI. l.

³ Radloff, Phonetik, XXVII. l.

Hammer, Gesch. der Gold. Horde, 16; Marquart, Streifzüge 40, 41 és ugyanott jegyz.; F. W. K. Müller, Zwei Pfahlinschriften, 34; v. Le Coq, Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde, 2. l. (kny. a MSOSpr. XXII. kötetéből); Gombocz: MNy. XXII, 11.

⁴ *ng* = *y*, vö. de Groot, IX. l.

⁵ de Groot, Die Hunnen der vorehr. Zeit, 53—54; de Groot olvasatainak értékéről: Pelliot: JA. 1920: I, 151 skk.

kodójuknak olyanféle címet adtak, amilyeneket a későbbi törökségben is találunk s melyeket F. W. K. Müller tárgyalt az *Ostasiatische Zeitschrift* VIII. kötetében.

A hun kifejezés első szavát határozottan fel lehet ismerni; ez a *t'ing-li* = török *tayri*, *tayry*, mongol *tegri*, *tenggheri*,¹ *teyr(i)*, *teygr*² 'ég, isten' szó, mely tehát nem mond ellent annak a tanulságnak, melyet az európai hun nevek vizsgálatából merítettünk, hogy t. i. a hunok nyelve török.

A kifejezés másik szava a *kö-t'ö* 'fiú' a következő török szavakkal tartozik össze: ujjur *ko(u)t(d)* 'Geschlecht, Gattung, Art' *ko(u)t(d)u* ua., boszniai *koduk* 'Eselsfüllen', oszm. csag. *kuduk* 'das Junge eines Pferdes oder Esels'.³

Egy kínai hadvezérről, aki Kr. e. 103-ban a hunok fogságába került, majd több évi fogság után hazájába visszatért, ezt írják kínai források: ⁴ „Később *vu-ku*-bűvöléssel foglalkozott s ezért rokonságával együtt kivégezték.“ Ez a *vu-ku*-bűvölés többször is előfordul aztán a kínai tudósításokban. A szó nem kínai, hanem hun, azaz török eredetű. Török alakja *bügü*, jelentése 'bűvölés, varázslás, mágia', 'varázsló'.⁵

*

¹ Kowalewski.

² Rudnev, Materialy.

³ Másképp Schott, Über das Altaï'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht, 1849, 10; Alt. Studien III. füz., 146; F. W. K. Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 316.

⁴ de Groot, 162. (Ši ki, 111. fej.; Ts'ien Han šu, 55. fej.)

⁵ Az ó-török kultúra egyik legfontosabb fogalomköréhez tartozik ez a szó, mely a magyarban két szó-

S most menjünk tovább, vizsgáljuk meg a *hun* népnévet, mert esetleg ezzel is közelebb fogunk jutni a hunok etnikumának meghatározásához.

E név a kínai forrásokban *hiung-nu* < **χung-nu*, a nyugatiakban *Oῡννοι*, *Oῡνοι* és *Hunni* alakban fordul elő.¹

Ezek az alakok egy eredeti *hun* névre utalnak, mely a hunoknak saját, maguk-használta neve. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a hunokat Ázsiában is, Európában is ezzel a névvel nevezték. Ki van zárva az a lehetőség, hogy a nyugatiak e nevet ázsiai nem-hun népektől tanulták volna. A név forrása tehát maga a hun nép, amely magát e névvel nevezte. A többi európai nyelvekbe e név főleg a gótok közvetítésével jutott.

A *hun* névhez tartoznak a következő népnevek:

1) A „fehér hunok“ neve (Indiában): *Hūṇa*.²

2) A *kun* népnév; ³ a *kun* név először Al-Bērūnī-nál ⁴ fordul elő.⁵ Bizonyára e népnév származéka

ban is megvan: a *bűvölni* ige alapszavában (*bűbáj*) és a *bölcs* szóban, melynek 'varázsló' az eredeti jelentése. Gyér avar nyelvmaradványaink közt is nyoma van ennek a szónak a Βοοκολαβῆ 'μάγος' szóban (Teoph. Sim. I. 8, vö. Gombocz: MNy. XII, 102; Vámbéry, A magyarok eredete, 41). Ehhez a fogalomkörhöz tartozik a magyarban a szintén török eredetű *báj* és *boszorkány* szó.

¹ A kínai alakok valószínűleg Karlgren olvasatai, vö. Charpentier: ZDMG. LXXI, 355, 347; a görög alakokat l. Moravcsik Gyula kéziratban levő bizánci onomastikonjában.

² Marquart, Komanen, 70—71; Procopios BP. I, 3.

³ Vámbéry, A magyarok eredete, 43.

⁴ † 1048—49 körül.

⁵ Marquart, Komanen, 38 skk.; Pelliot: JA. 1920: I, 136.

a *kuman* (-*man* képzővel, **kunman* > **kumman* > *kuman* alakokon keresztül vagy *kum* alakból -*an* képzővel).

Az első szótag magánhangzója *u*: Foy: MSOSpr. III. Abt. II, 180.

A *kuman* névre vonatkozó régi orosz adatok a következők (Kossányi Béla közlése):

a) mint népnév:

A Повѣсть временныхъ лѣтъ néven ismert krónikából: A Laurentius-féle kéziratban: a 6604. (1096.) évnél: „... Кумани, рекше Половци...” Полное собрание русских летописей. Том I., Вып. 1., Изд. II., Ленинград 1926. 234. hasáb. Ugyanezen krónikának Ipatius-féle kéziratában a „Кумани, рекше” szavak hiányoznak; ugyanazon kiadvány Том II., Вып. 1., Изд. III., Петроград. 1923. 218. hasáb. A Pověsti-nek legfiatalabb, a XVI. század második feléből származó ú. n. patriarchai vagy Nikon-féle kéziratában, amely ezen krónikának meglehetősen megváltoztatott, itt-ott eltorzított szövegét adja, fordul elő az alábbi értelmetlen rész: „О князи... Осколдѣ. Родѣ же нарицаемѣи Руси, иже и Кумани, живяху въ Эксинопонтѣ...” (Oskold... fejedelemről. A rusnak nevezett nemzetségek, akik kumanok is, Eksinoponton laktak...) Полное собрание русских летописей, Томъ 9. С. Петербургъ. 1862. 13. l.

Az ú. n. suzdali krónikából: Лѣтопись по Лаврентіевскому списку. Изд. III. Археограф. Коммиссія. Санктпетербургъ. 1897. A Laurentius-féle kéziratban: a 6693. (1185.) évnél: „... Кумани, рекше Половци...” I. h. 376. l.; a 6731. (1223.) évnél: 1) „... сыны Измаиловы, Куманы...”, 2) „... проидоша со ти Таурмени всю страну Куманьску, и придоша близъ Руси...” I. h. 424. lap. Ugyanez az ú. n. akadémiai kéziratban: a 6731. (1223.) évnél: 1) „... сыны Измаиловы, Куманы...” 2) „... Татари... И преидоша всю страну Куманьску и приидоша близъ Руси...” I. h. 478. l.

Az ú. n. Ipatius-féle kéziratban fennmaradt kievei (1111—1200), valamint halics-volhyniai évkönyvek (1201—

1292) a „Kumani“ népnevet nem használják, kivéve — amint látszik — az 1292-ik évet. Ebből az évből, mely az ú. n. halics-volhyniai évkönyvek utolsó éve, Hodinka (Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, 452) az általa használt orosz kiadás (Полное собрание русских летописей, Томъ II/2. Изд. II. С. Петербургъ. 1908.) alapján egy olyan szövegrészt közöl, amelyet a Budapesten meglévő régebbi kiadásokban nem találtam és amely a következőképpen hangzik: „1292. Того жъ року короля Венгерского Кумане albo Половцы въ Волохахъ оубили именемъ Володислава . . .“

b) mint személynév:

Az ú. n. Pověsti-ben: 1) 6604. (1096.) év: az Ipatius-féle kéziratban: „ . . . и вѣда Мьстиславъ стагъ Володимеръ Половчину именемъ Куману . . .“ Полн. собр. русских летописей. Т. II. Вып. 1. Изд. III. Петроград 1923. 227. hasáb; ugyanez a Laurentius-féle kéziratban a következőképpen: „ . . . и вдасть Метиславъ стагъ Володимеръ Половчину имени Кунуи . . .“ Полн. собр. русских летописей. Т. I. Вып. 1. Изд. II. Ленинград 1926. 239. hasáb. 2) 6611. (1103.) év: a polovecekkal folytatott harcok elbeszélése kapcsán a Laurentius-féle kéziratban: „ . . . и оубиша ту в полу князи · к · (annyi mint 20) Оурусобу. Кчия. Аръсланапуки. Танопу. Кумана. Асупа. Куртка. Ченегрепу. Сурьбар . . .“ Полн. собр. русских летописей. Т. I. Вып. 1. Изд. II. Ленинград. 1926. 279. hasáb. Az Ipatius-féle kéziratban e mondatban a következő nevek fordulnak elő: Оурусобу. Кочия. Яро-сланоу. Китаноу. Кунама (így!) Асупа. Курътыка. Ченегрепа. Сурьбаръ . . . Полн. собр. русских летописей. Том. II. Вып. 1. Изд. III. Петроград. 1923. 252. hasáb.

Biz á n c i a d a t o k (Moravcsik Gyula közlése):

Κομάνοι (esetleg Κομάνοι): Michael Attaleiates, ed. Bonn, 301 [= Johannes Skylitzes, ed. Bonn [= Kedrenos II], 741]; Johannes Skylitzes, ed. Bonn [= Kedrenos II] 743; Georgios Pakuranios-féle typikon (a. 1083), Vizantijskij Vremennik, Priloženie k XI. tomu 14, 55; Zonaras, ed. Bonn III, 744, [= Michael Glykas, ed.

Bonn. 621]; Theophylaktos, Migne: Patrologia Graeca 126, c. 337_B; Anna Komnena, ed. Reifferscheid I, 234 stb.; egy kódex egyik bejegyzésében (a. 1247) = Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων VII, (1910) 130—276. Nro 558β. Niketas Akominatos, ed. Bonn, 561, 691, 692, skk. [= Ephraim, ed. Bonn, 248, 267 skk.]; Niketas Akominatos egy beszédében = Sathas: Bibliotheca Graeca medii aevi I, 80; Georgios Pachymeres, ed. Bonn, I, 175, 318, II, 265; Manuel Philes, Carmina, ed. Miller, II, 249; Nikephoros Gregoras, ed. Bonn, I, 36, 111, 112, 115, 296; Johannes Kantakuzenos, ed. Bonn, I, 18, 35, 175, 259; Dukas, ed. Bonn, 339.

Κουμάνοι ∞ Κουμᾶνοι ∞ Κούμανοι: Moreai Chronika, ed. Schmitt, 70, 72 sk. 76, 78, 82, 240, 246, 268, 324, 420, 588; Oracula Leonis, Legrand, Collection de Monuments N. S. V, 31; Threnos, Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire, I, 190.

A név alakja a latin emlékekben általában *Cumanus* (Gyárfás, A jász-kúnok története, II, 393 skk.; III, 459 skk.). Ritkábban (de elég gyakran) *Comanus* (i. m. II, 404, 405, 432 skk. III, 462, 467, 472 skk.). A Codex Cumanicusban (ed. Kuun, 1): *comanicum*. Rubruquisnál és Plano Carpininél: *Com(m)an-* (l. Marquart, Komanen, index).

Kis-Ázsiában öt قومان [*Kuman*] nevű község van.¹

3) *Kum*. Ezen a néven nevezték a XVIII. században kihalt arinok, a jéniszeji-osztjakok rokonai, egy északra szorult indokínai nép, a törököket.²

4) A Volga deltájánál élő török *kundur* nép neve, melyet Vámbéry következtetett ki e népnél.

¹ H. Nihāl és Aḥmād Nādzī: Türkijāt Mādzmūʿasy, II, 245, 258.

² Klaproth, Asia Polyglotta², 169, 222; Ramstedt: JSFOu. XXIV: 2, 1—2. l.; Donner: JSFOu. XXXVII: 1.

kundrovi, kundrovski orosz végzettel ellátott orosz névből.¹

E négy nép közül a fehér hunok nem törökök; hozzájuk a *hun* népnév csak politikai kapcsolat folytán kerülhetett. A másik három nép török. Mármost tekintetbe véve azt, hogy a *hun* a hunoknak saját nevük, hogy a hun nyelvmaradványok a törökből fejthetők meg, továbbá, hogy a *hun* (\in *kun* stb.) nevet viselő népek törökök, a *hun* név eredetét a törökségben kell keresnünk.

A név eredeti szókezdő hangja *k*, s a szókezdő *h* ebből fejlődött, mint ez a törökben más szavakban is megtörtént.

A török szókezdő *k* több esetben *χ*-vá, *h*-vá fejlődött. A csuvasban mélyhangú magánhangzók előtt, a jakutban *a* és *o* előtt *χ*-vá változott a szókezdő *k*. A régi arab és görög írású feljegyzésekben gyakran találjuk a török szókezdő *k*-t خ-*val*, illetőleg *χ*-*val* jeölölve (pl. خزر, *χαζαρ*-), mely bizonyára *k'*, *kχ* vagy *χ* kiejtést tükröztet vissza. A *kan* 'kán' szó a tarancsiban, csagatájban, keletturkesztániban, oszmánliban *χan*-nak hangzik s hangzott már a régi korban is, mint *Barsχan* (*Barsyan*?) város neve² bizonyítja. Ugyancsak *χan* alakban találjuk a *kan* szót Kāsġarīnál.³

Sőt megtörtént az is, hogy a *k*- *h*-vá fejlődött: az oszmánli *hangi* 'melyik?' krími *handā* 'hol?', 'hová?' (s egyéb e névmástöbblől való származékok),

¹ Das Türkenvolk, 552. A *-dur* végzetről: l. 58—59. l. E magyarázatot azonban még nem látom egészen bizonyosnak. A volgai kalmükök a kundurokat *kundro-mangyt*-nak nevezik. Potanin, Očerki, II; jegyzetek: 59. l. 124. j.

² Kāsġarī-Brockelmann, 241.

³ I. m. 239.

az azerbajdzsáni *hamu* 'mind' régebbi *kangi*, *kanda*, illetőleg *kamu* alakra mennek vissza. A fent említett *kan* szónak a származéka az oszmánli خانم *hanym* 'úrnő' szó is, melyben a *k*- *h*-vá változott.¹

Megtörtént e változás intervokalikus helyzetben is. A *tak*- 'hozzáfüggeszteni' ige gerundiuma a *taky* 'és, is' szó, mely az oszmánliban *daha*, *dahy*-vá fejlődött.

A kun nyelvben szintén van *k* > *χ* (*h*?) változás. A kun találósmesékben² a *jok* 'nincs' szó *joh*, az *ok* 'nyíl' *oh*, a *sokup* 'dugva' *sohup*, a *koz* 'dió' *hoz*, a *kamyš* 'nád' *hamiš*, a *kajyš* 'szij' *hajiš* alakban fordul elő.

Nem szabályos hangváltozás ez, de megléte egyes gyakran használt szavakban kétségtelen.

A *hun* ∞ *kun* név tehát a török hangtörténeti fejlődés alapján jól érthető alakpár.

De megmagyarázható a török hangtörténet alapján a *kum* és *huy*[-*nu*] alakok *m*-je és *γ*-je is. Radloff hangtana 289. szakaszában a következőket olvassuk:³ „Leggyakrabban találkozunk a nazálisok közti változással (*γ* ∞ *n* ∞ *m*). Íme néhány példa: szojs. *kadyγ* 'nyírfa' ∞ jak. *χatijγ* ∞ abakáni *kazyγ* ∞ kazáni *kajôn* ∞ csuv. *χurôn*; kir. *ölöγ* 'fű' ∞ kaz. *ülän*, *üläm*; alt. *jüγ* 'gyapjú' ∞ kaz. *jön*, [*jön*] ∞ tel.

¹ E szó eredeti jelentése tehát „kánom“, „fejedelem“; ugyanilyen a középázsiai *bikim*, *begim* 'úrnő' a *big* ∞ *beg* 'bég, úr' szóból, eredetileg „uram“; vö. az ujgur női nevek végén levő *täγgrim* 'istenem' szót. Ez az *-m* természetesen nem foemininum-képző, ahogyan Sāmī bej (Kāmūs-i türki s. v. خانم) tanítja, hanem 1. sz. birtokos személyrag.

² CC. fol. 60^r és 60^v; ZDMG. LXVII, 577 skk.

³ Wechsel sonorer Consonanten cím alatt.

jüm ∞ csuv. *śm* ∞ *śem*; kir. *t̃y* 'mókus' ∞ abak. *t̃n*; alt. *tārān* 'mély' ∞ jak. *diriy* stb.¹

Miután tehát látjuk, hogy a *hun* < *kun* népnév minden valószínűség szerint török eredetű s hogy különféle alakjai a török hangtörvények alapján megfejtethők, tegyük fel a kérdést: milyen köz-szóból származik ez a név?

A következőből:² türk, ujb., szag. *kün* 'nép' ∞ mongol *kūmun*³ 'ember'. A szó eredeti jelentése 'ember'; az arab-török *adam* 'ember' szó a vogulban 'nép'-et is jelent, tehát ugyanezt a jelentésváltozást mutatja.

A török *kün* magashangú alak ugyanolyan mint a baskir *bülün* 'jávorszarvas' (∞ magy. *bölény*) a csagatáj *bulan*, kazáni *belan*, kojbal, urjanchaj *pulan* 'szarvas' alak mellett. Az ilyenféle hangrendi átcsapás a törökségben gyakori. Ilyenek még: jakut *oyus* 'ökör' ∞ j-török *öküz*; oszmánli *taşry* 'isten' ∞ más nyelvjárásokban *täşry*; altaji, teleut *kün* 'szellem, lélek, kívánság' ∞ altaji, teleut, lebed *kün* 'kívánság' stb.

A török *kün* 'nép' ∞ mongol *kūm[un]* 'ember' szónak az urálaltaji nyelvcsalád többi ágaiban is megvannak a megfelelői — mint erről bevezetésünkben is megemlékeztünk.⁴

¹ Vö. Ramstedt: NyK. XLII, 229 skk.

² Vö. Nagy Géza: Ethn. I, 151; Inostrancev, Chunnui Gunny, 117—118.

³ Alakváltozatai: *xün*, *xuŋ*, *xun*, *kun*, *xūmün*, Rudnev, Materialy, 150; Ramstedt: NyK. XLII, 234.

⁴ Ide tartoznak: finnugor: magy. *hím* 'masculus; Männchen'; vog. *xum* 'ember, férfi'; zürj. *komi* 'zürjén'; votj. *kum*: *sara-kum* 'zürjén' (Setälä: JSFOu. XXX: 5, 88, 103. l.) ∞ szamojéd: *kum*, *kume*, *kup*, *kop* 'ember'. (Setälä, i. h.)

Setälä¹ lehetőnek gondolja, hogy a latin *homo*, gót *guma* (vö. német *Bräutigam*) 'ember' stb. ez urálaltaji szócsaláddal összetartozik.

Hogy a *hun* népnév eredeti jelentése 'ember', az jól megérthető. Vannak más, ilyen jelentésű népnévek is. Ilyen a fent idézett zürjén *komi*, mely eredetileg 'ember'-t, a zürjéneknél 'zürjén'-t jelent.² A cseremiszek *mari* 'férj, férfiú, ember'-nek nevezik magukat. A lappok egyik neve *almoťś* = *almač* 'ember'.³

A tunguzoknak nincs közös nemzeti nevük; a Szibériában élő tunguzok nagyobb része „boyé“, „boya“ vagy „byé“-nek, azaz „emberek“-nek nevezi magát.⁴

„Die westlichen Samojeden nennen sich selbst *Njenez* [*n'enele*, *nienece*] oder *Neneč*, d. i. 'Leute', oder *Chasowo* [*hāsawa*] d. i. 'Menschen', olvassuk Klaprothnál.⁵

Az indokínai eredetű jéniszeji-osztjakok *di*-nek, azaz 'emberek'-nek nevezik magukat.⁶

A hunokkal rokon vagy a hunokhoz közelálló népeknél tehát az 'ember' jelentésű nevek igen gyakoriak.⁷

*

A hun személynevekből s a *hun* név történetének vizsgálatából e szerint az derül ki, hogy a hunok

¹ JSFOu. XXX: 5, 88. l.

² Setälä: JSFOu. XXX: 5, 88. l. és Nachtrag 103—104. l.

³ MNy. XVI, 137.

⁴ Klaproth, Mém. I. 453.

⁵ Asia Polygl.² 139.

⁶ Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija, 10. l. 2. j.

⁷ Setälä: JSFOu. XLIII, 5 skk.; Nagy Géza: Ethn. I, 151.

törökök. Hunokon természetesen a hun birodalmak magvát, megszervezőit értjük s kizárjuk azokat az eredetileg nem-hun népeket, melyeket a hunok meghódítottak s melyek gyakran a *hun* nevet is felvették.

*

Az is világosan látszik a fentiekből, hogy a hun nyelvmaradványok a bolgár-török nyelvet jellemző újításokat nem mutatják.

Ami a legfontosabb, a *z* a hun nyelvben megmaradt, bizonyság erre a *Dergizix* név.

A bolgár nyelvnek egy másik jellemző sajátsága, hogy a szókezdő *j*-t igen korán *dž*-vé változtatta. A hun nyelv ezzel szemben megőrizte az eredeti *j*-t, mint ezt a török *jabyu* méltóságnévnek a kínaiaknál *hiép-hő* átírásban fennmaradt hun alakja bizonyítja.¹

A szóvégi *k*-t a hun nyelv szintén megőrizte. Ezt bizonyítja az *Irnäk* tulajdonnév.

Végül nem hagyhatjuk el a kínaiaknál fennmaradt hun *t'ing-li*, azaz *tärgri* 'ég, isten' szó bizonyosságának megemlítését sem. Ennek a szónak a jakutban és a csuvasban mélyhangú vokalizmusa van,² ennél fogva a bolgárban mélyhangú lehetett. Ellenben a hun nyelvben minden valószínűség szerint magashangú volt a szó, mint ma is általában a *j*-török nyelvjáráásokban (*täryi* stb.; az oszmánliban *taury*).

Mindezek a bizonyságok kétségtelenné teszik, hogy a hun nyelv és a bolgár nyelv — a ma ismert maradványok szerint — a törökségnek két különböző

¹ de Groot, Die Hunnen der vorchr. Zeit, 116; Hirth, Nachworte, 47: „*hi-hóu*, cantonesisch: *yap-hau*“.

² Jak. *taýara*, csuv. *türä*, l. NyK XLIII., Jakut hangtan, 12. §.

nyelvjárása, tehát a hunok és a bolgárok azonosságáról oly értelemben, mint ezt Zeuss tette, t. i. hogy a bolgárok a Pontus vidékére visszavonult hunok, nem lehet beszélni.

*

Hogy a hunok nem-bolgár nyelvet beszéltek, hanem egy régebbi formáját annak a nyelvnek, melyet a VIII. századi türk feliratokban látunk, azt bizonyítják kínai feljegyzések is, melyek arról szólnak, hogy a türkök a hunok utódai.

Különösen érdekes és sokatmondó, hogy Kül-tegin feliratának kínai szövegében megemlékezés történik Ho-han-sie (Hö-han-ša) és egy másik hun šan-jünek (Kr. e. 71-ben, illetőleg Kr. u. 55-ben) a kínai udvarnál tett látogatásáról, s a felirat e šan-jüket Kül-tegin népe őseinek tünteti fel.¹

* * *

A hun-magyar kapcsolatról „A magyarság és a kaukázusvidéki török törzs-szövetségek“ c. fejezetben lesz szó.

¹ L. Stanislas Julien: JA. VIe série, tome III, 1864, 326; Chavannes, Se-ma Ts'ien I. k. LXV sk.; ua., Documents, 16, 38, 133—34 és 134. l. 1. j.; Schlegel, MSFOu. III, 10 skk.; vö. Radloff, Alttürk. Inschr. 167; Kiessling: Pauly-Wissowa, s. v. Hunni 2611—12.

III. FEJEZET.

A magyarság és a kaukázusvidéki török törzs-szövetségek.

A magyarság kaukázusvidéki hazájának emlékei.

A magyarok a Krisztus utáni első évezred második felében, körülbelül 465-től 800-ig az Azov-tengertől keletre eső területen, a Kubán alsó folyása és a Kercsi-szoros vidékén laktak.

Bár erre vonatkozólag kétségtelen hitelű történeti feljegyzésünk nincsen, annyi körülmény szól többkevesebb világossággal e tétel mellett, hogy kétségbe vonni lehetetlen.

*

A magyarság IX. századi lakóhelyeiről Konstantinos Porphyrogennetos és mohamedán írók, Ibn Rusta (900 körül), Gardizī (1050 körül), Al Bakri (1080 körül) tudósítanak bennünket.

Ez utóbbiak történeti értékesítését erősen akadályozza két körülmény, t. i. az, hogy íróik különböző korokból való forrásokat összekevernek, továbbá, hogy a neveket gyakran felismerhetetlenül eltorzítva közlik. Teljessé teszi azután a zavart az írónak — sokszor tökéletes — kritikátlansága.

Ez egymással erősen egyező három mohamedán forrást a 914-ben szereplő Džajhānī bocharai minisz-

terre szokás visszavezetni, ki egy Kitāb al masālik v-al mamālik (Az utak és országok könyve) c. művet írt, mely elveszett. Annak a feltevésnek, hogy az említett három forrás Džajhānira megy vissza, az az alapja, hogy a leírásokban Džajhānira jellemző helymeghatározások vannak (Džajhānī művéről ugyanis bizonyos általános jellemzés maradt reánk), továbbá, hogy az Oxus leírásában Al Bakrī Džajhānīt nevezi meg forrásul s ugyanez az Oxus-leírás megvan Ibn Rustánál is. (Következésképp a többi egyező részek is Džajhānira mennek vissza.)¹ Džajhānī forrása pedig az északi népek leírásában állítólag egy Muslim ben abū Muslim al Džarmī nevű író lett volna, kiről körülbelül csak annyit tudunk, hogy a IX. század első felében élt, ismerte a Kaukázustól északra lakó népeket s írt róluk.²

*

Kiindulásul vegyük a legmegbízhatóbb forrást, Konstantinos Porphyrogenetost.

Konstantinos (és Regino, l. 153. l. 2. j.) szerint 889-ben űzik ki a besenyők a magyarokat Levediából.³

Levedia fekvése — úgy látom — nem kétséges. Konstantinos azt mondja,⁴ hogy a besenyők elfoglalták a magyarok levediai hazáját s a 37. fejezetben leírja a besenyők új földjének határait. A nyolc besenyő törzs közül négy a Dnyepertől keletre, az úzok,

¹ Kuun Géza gr., MHK. 139 skk., Marquart, Streifzüge, 26. Kunik-Rosen, Izv. Al-Bekri, 9—10.

² Harkavy, Skazanija musul'manskich pisatelej o slavjanach i russkich. Pbg., 1870, 29 skk., 286; Marquart, Streifzüge, XXVIII skk., 28 sk.

³ Pauler, MNTörtSztIstv. 132, 143.

⁴ 37. és 38. fejez.

kazárok, alánok és Cherson felé lakik, négy a Dnyeperen innen, Bulgária, Magyarország és az oroszok felé. Ez az egész terület természetesen nem azonos Levediával. Le kell számítani belőle Etelközt, a magyarság későbbi hazáját, illetőleg a Dnyepertől nyugatra eső területet. A besenyők levediai országának keleti határát a 37. fejezetben nem mondja meg egészen világosan Konstantinos, de megmondja a 42. fejezetben, hol ezt olvassuk¹: „... Patzinakia ... egész Sarkelig, a kazárok váráig terjed“. A besenyők országának s Levediának keleti határa tehát a Don.²

Most vegyük figyelembe a következőket: 833-ban a kazárok felépítik Sarkelt³ a Don mellett, a torko-

¹ MHK. 131.

² Regino szerint „gens Ungarium“ — 889-ben — „a Sythicis regnis et a paludibus quas Thanais sua refusione in inmensum porrigit, egressa est... Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecenaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est...“ (MHK. 320—21.)

³ Sarkelről l. Pauler, MNTörtSztIstv. 136. l. 34. j. Pauler bizonyítása után Sarkel fekvését illetőleg kétségünk nem lehet. A besenyők ellen Sarkelt a kazárok nem építhették, mert a besenyők ekkor még a Volga-Urál vidékén laknak. A szlávok ellen sem, mert ezek még ekkor nem voltak veszedelmes ellenségek. Különösen figyelembe veendő, hogy Ibn Rusta — mint mindig látni fogjuk — azt mondja, hogy a kazárok erődítéssel védekeztek a magyarok ellen. Hogy egy várnak nomád népek elleni harcokban is lehet fontos szerepe — tehát hogy volt értelme annak, hogy a kazárok a magyarok ellen várral védekeztek —, arra nézve vö. Distra szerepét a bolgár-magyar háborúban. (MHK. 107, Georgios Monachos.)

lattól nem messze, kétségtelenül a magyarok ellen, kik ekkor már a Donon innen vannak, mert 839-ben az Al-Dunánál harcolnak.¹ A magyarok tehát minden valószínűség szerint a 830 körüli években vagy a 830 előtti évtizedekben jelentek meg a Pontus és a Maeotis északi partján, a Don és Dnyeper között, Levediában, s itt 889-ig maradtak.

*

A levediai házra vonatkozik Ibn Rusta egységes és világos leírása a magyarokról.²

Kiveendő az első mondat: „A besenyők országa és az eszki³-bolgárok országa közt fekszik a magyarok határai közül az első határ [= van a magyarok egyik területe].“ Ez a mondat a baskiriai magyarokra vonatkozik.⁴

Hogy a magyarság zöme Ibn Rusta szerint hol lakott, az világosan megállapítható.

„Országuk kiterjedt. Egyik határukat a Fekete-tenger alkotja. Ebbe a tengerbe két folyam szakad, ezek közül az egyik nagyobb a Džajhūn-nál [= az Amu-Darjánál] s lakóhelyeik e két folyó között vannak“. Tehát a Fekete-tenger partján vagyunk, egy

¹ Pauler, MNTörtSztIstv. 14. 862-ben pusztítanak először a magyarok nyugaton; Annales Sithiensis (Bertiniani), MHK. 301.

² MHK. 167 skk., Chwolson, Izvēstija... Ibn Dasta, 25 skk., BGA. VII, 142.

³ Theophanes Chronographiájában szerepel egy Ἀσκήλ = *Eskil* nevű türk fejedelem (ed. Bonn, 370, ed. de Boor, 239), kinek neve e népnévvel egyeztethető. Vö. Marquart, *Ērānšahr*, 51, j.

⁴ Részletesen l. 299 skk.

hatalmas, az Oxushoz hasonlítható folyó mellett, a Don, a Dnyeper vagy a Duna mellett.

„Mondják, hogy a kazárok régebben, félvén a magyaroktól és más az ő földjükkal szomszédos népektől, magukat körülsáncolták“, írja egy másik helyen Ibn Rusta. A magyarok keleti határa e szerint a Kazár-birodalom felé van, keleti határfolyójuk tehát a Don.

Nyugati határfolyójuk a Dnyeper. Ezt a szláv szomszédság és a szláv rabszolgákkal való kereskedelem teszi valószínűvé. „Az összes velük szomszédos szláv fajú népek felett uralkodnak s őket termékekből álló nehéz adókkal terhelik. Ezeket, ha egyszer hatalmukba kerítették, rabszolgáiknak tekintik... A szlávokat meg-megtámadják s foglyokat szerezve tőlük, e foglyokkal a tengerparton a Bizánci-birodalom egyik kikötőhelyére mennek, mely Kerh-nek mondatik... Amidőn a magyarok rabszolgáikkal Kerh elé érkeznek, a bizánciak eléjük jönnek s vásárt csinálnak velők. A magyarok rabszolgáikat nekik átadják s cserébe bizánci aranyszöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat kapnak“. Ez előadásból az derül ki, hogy a magyarság szóbanforgó birodalma a Kiev-vidéki, Dnyeper-melléki, esetleg a Bug alsó folyásánál lakó szlávok területe felé nyúlt el.¹

*

Ibn Rusta előadásában van még egy adat, melynek megmagyarázása kíváncsú volna, t. i. az, hogy a [levediai] magyarok Kerh كرخ nevű bizánci kikötőben adják el szláv foglyaikat.

¹ Tračevskij, Russkaja Istorija², I, első térkép.

E *Kerh* helynevet négyféleképpen magyarázzák. *Kerč*-nek gondolta Kuun Géza gróf, a كرخ (*krh*) alakot a pont más elhelyezésével كرج (*krdž*)-re javítva.¹

A szó alakja szempontjából e magyarázat nem volna egészen elfogadhatatlan, de lehetetlen tárgyi szempontból. Ha a magyarok ez időben a Kubán vidékén laktak volna is — ami, mint láttuk, lehetetlen —, rabszolgáikat eladni biztosan nem mentek volna át a tengeren, hanem eladták volna őket az innenső partvidéken levő [Phanogoria =] Tamatarcha = Tammanban. Erre már Marquart rámutatott,² ki *Krh*-et azonosítja Tamatarchával, illetőleg e város állítólagos *Samkarš* nevével, ez azonban elfogadhatatlan.

Marquart magyarázata a második kísérlet a név megfejtésére.

Egy harmadik módon magyarázták a *Krh* alakot Chwolson és Pauler. Szerintük az ókorban alapított *Karkináról* volna szó,³ a Dnyeper torkolatvidékétől délkeletre, a mai Kirkinicki- (Karkinai-) öböl északi részén.⁴ A Dnyeper felsőbb vidékeiről jövő levediai magyaroknak ez a kikötő a foglyok eladására valóban kiválóan alkalmas lett volna. Tárgyi szempontból tehát e magyarázat jó, csak az a baj, hogy Karkinának *Kerx* alakját kimutatni nem tudjuk.

A negyedik magyarázat Zichy István grófé; szorinte „a *Karkh* névben *Kherson* város neve —

¹ MHK. 169.

² Streifzüge, 162 skk., 506 sk.

³ Herodotos: *Karkinitis*, I. ed. Macan, I, 72; Rawlinson, Herodotus, III, 50.

⁴ Chwolson, *Izvēstija... Ibn Dasta*, 121; Pauler, *MNTörtSztIstv.* 16.

vagy annak egy „barbár“ alakja lappang“. ¹ E magyarázat, bár filológiai alapja nincs, nem valószínűtlen.

Megkísérlek egy ötödik magyarázatot.

Először megjegyzem, hogy a كخ betűcsoport *Gerχ*-nek is olvasható.

A Dnyepertől keletre, illetőleg a Dnyeper mellett szerepel Herodotosnál és Stephanos Byzantiosnál egy *Gerrh(os)* név, mely egy folyónak és egy vidéknek a neve. ²

Lehetséges, hogy a *Gerh* nevű bizánci kikötő a *Gerrh*-vidék nevével függ össze. A név mint folyónév és mint egy vidék neve körülbelül ezer éven át, Herodotostól Stephanos Byzantiosig (Kr. u. VI. sz.) megvolt, meg lehetett tehát még a IX. században is, s akár mint folyónév, akár mint vidék neve könnyen válhatott (pl. a folyó torkolatánál levő) kisebb város, vagy kikötő nevévé.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az arab *rh* a görögben *ρχ*-nak s nem *ρρ* (= *rrh*?) -nek felelne meg.

Az is tekintetbe veendő, hogy a mohamedán geográfusok *Kerχ* nevű helyeket ismertek s epontusi kikötő nevének reprodukálásánál ez befolyásolhatta őket. *Kerχ* volt a neve például Bagdad legforgalmasabb (kereskedő) negyedének. Egy másik *Kerχ*-ről beszél Marquart. ³

*

¹ MNyK. I : 5, 82. 1.

² L. Kiessling, Pauly-Wissowa, s. v. *Gerrhos* : 1. folyó a skythák földjén = Moločnaja ; 2. skytha χωρος a Bor. mellett, állítólag 40 napi út távolságra [ez természetesen téves] a torkolattól felfelé, Herod. IV. 53, 56 ; τόπος και ποταμός προσεχής τῷ Βορυσθένει, Steph. Byz. ; 1. még Vasmer, Untersuchungen... I. Die Iranier in Südrussland, 68—69.

³ „Oberhalb von Susa bei den Ruinen von Īwān-i Kerχ“ Ērānšahr, 145.

Konstantinos és Ibn Rusta tehát a magyarok levediai hazáját írják le, hol — mint mondtuk — a magyarok a IX. század elejétől 889-ig tartózkodtak.

Ibn Rusta leírásához még megjegyzem, hogy ebben semmi tévedés, semmi félreértés nincsen, ez a magyar őstörténet egyik legvilágosabb forrása. Csak egy sajátos dolog van benne, t. i. az, hogy a szláv foglyokról szóló rész két helyen egy-egy oda nem illő beszúrással meg van szakítva. Egyszer azzal, hogy „a magyarok tűzimádók“, egyszer meg a kazár erősítésekről szóló mondatnál. (Az előbbi beszúrással ugyanígy van Gardizinnál.) Ez azonban a tudósítás értékéből nem von le semmit, egyszerűen az író, a másoló vagy a — mindenesetre közelkorú — interpoláló figyelmetlenségének következménye.

Ibn Rustát tehát a magyar őstörténet három fő keleti forrása (Ibn Rusta, Gardizī, Al Bakrī) közül történeti érték tekintetében ki kell emelnünk, s tudósítását alapul véve kell a másik kettőt bírálnunk s nem megfordítva. Ez természetes is; Ibn Rusta általában megbízható író, kortársa a levediai magyarságnak: tudósításának hitelében általában sincs okunk kétkedni. Ezzel szemben Gardizī meglehetősen hanyag író, Al Bakrī Spanyolországban élt, s mindkettő több mint százötven évvel a magyaroknak Levediából való elköltözése után.

*

Ibn Rustának a magyarokról szóló leírása, illetőleg esetleg ennek elveszett eredetije 889 előtt készült. Ez világos abból, hogy a leírás Levediára vonatkozik, itt pedig a magyarok 889-ig laktak.

Másik korhatározó adat az Ibn Rusta-féle tudósítás keletkezése kérdésében az, hogy a baskiriai magyarok

mögött, illetőleg a kazároktól északkeletre Ibn Rusta szerint a besenyők laknak, míg Al Balhī szerint az oguzok, Gardizī szerint a kimekek. Tudjuk, hogy a besenyők volga-urál-vidéki hazájukat 889-ben vették el, amikor is az oguzok kerültek a helyükbe. Ibn Rustának a magyarokra vonatkozó tudósítása tehát e szerint is 889 előtről való.

Egyébként — úgy látom — nem lehet megmondani, hogy pontosabban milyen időből való a tudósítás. Annyi bizonyos, hogy Ibn Rustánál és Al Bakrīnál a IX. század elejére vonatkozó (827 előtti) tudósítások is találhatók,¹ de ezt az időpontot összes tudósításaikra vonatkoztatni semmi esetre sem lehet.

*

Már ezek alapján világosnak látom Gardizīnak és Al Bakrīnak Ibn Rustához való viszonyát (melynek tisztázása a szóbanforgó probléma megvilágítása szempontjából elsőrangú fontosságú).

De még világosabban szól a fenti megállapítás mellett az a tény, hogy a három tudósítás első mondata csak Ibn Rustánál van helyesen, értelmesen közölve, a másik kettőnél értelmetlenül — mégpedig lényegében egyformán — meg van rövidítve.

Ibn Rusta: „A besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszkilek országa közt van a magyarok első határa (= területe).“ A Magna Hungáriáról szóló fejezetben² látni fogjuk, hogy ez a mondat a pontusi magyarságtól egészen külön, sőt messze eső basziriai magyarokra vonatkozik.

¹ Marquart, Streifzüge, 29.

² 299 skk.

E hely Al Bakrínál így hangzik: „Ezek [t. i. az egész magyarság!] a besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszkilek (*eškil*) országa között laknak“.

Gardizínál: „A bolgárok [sic] területe és az eszkil terület között, mely szintén *Bulgār*-hoz tartozik, van a magyarok határa.“

Gardizī és Al Bakrī tehát, illetőleg az ő ismeretlen ősforrásuk, átdolgozza, illetve kivonatolja az Ibn Rusta-féle szöveget.

*

A mohamedán források és Konstantinos Porphyrogennetos adatai alapján tehát megállapítottuk, hogy a magyarság 800—830 tájától 889-ig a Don és a Dnyeper között lakott.

Ha mármost tovább vizsgáljuk a keleti forrásokat, kiderül, hogy a magyarság e területre a Kubán vidékéről költözött.

*

Az Ibn Rusta-féle tudósítás — mint láttuk — még két régi forrásban maradt reánk, Gardizínál és Al Bakrínál. Gardizī meglehetősen híven közli az Ibn Rusta-féle szöveget, Al Bakrī erősen megrövidítve.¹

Az Ibn Rusta-féle szövegen kívül van e két tudósításban egy betoldás, mely Al Bakrínál világos és érthető, Gardizínál ellenben az érthetetlenségig el van torzítva.

Al Bakrī idevonatkozó szövegrésze így hangzik²:

„[A magyarok] országának egyik határa a rúmiak országával határos; a másik, a sivataggal szomszédos határunk mellett hegység terül el, amelyen n nevű nép lakik; van sok lovuk, lábas jószáguk és

¹ A szövegeket egymással szembehelyezve adja Zichy István gróf, Akad. Értes. 434. szám, (1926) kny. 4—8. l.

² MHK. 195.

szántóföldjük; e hegység alsó részén, a tengerpart mellett *avγūnh* nevű nép lakik, ezek keresztyének és az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban levő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország. Ez a hegység addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér, és a kazárok földjével szomszédos.“

Nem lehet kétséges, hogy itt a Kubán alsó folyásának vidékéről van szó. Az *avγūnh* اوغونه népnév Ibn Rustánál a kazárok leírásában ¹ *لوز* *lūyaz* alakban szerepel;² a név olvasata, amint ezt Marquart ³ megállapította, *avγaz* اوغز, tehát itt a Kaukázus gerincétől és a Don-Kubán-vidéktől délre, a tenger mellékén lakó *a b c h á z o k* ról van szó. A másik népnév, az *اسن*, tehát . . . *n*, mely a tudósításban szerepel, a pont elhagyásával *اس*-nak, azaz *as*-nak olvasandó,⁴ ez az alánok régi neve.

Ami azt a mondatot illeti, hogy a magyarok földje a Bizánci-birodalommal határos, ezt csak Krimben lehet elképzelni.⁵ A kazárok és a magyarok uralma áttért Krim egy részére is: adataink vannak erre a VI. század elejéről,⁶ a 700 körüli időből;⁷

¹ MHK. 152.

² Marquart, Streifzüge, 173 skk.; itt *لوز* *lūyar*.

³ I. h.

⁴ MHK. 196; Marquart, Streifzüge, 31, 164, 495.

⁵ Zichy István gróf: Akad. Értes., 1926, Levedia és Etelköz, kny. 9. l.: „Ez nyilván a Krim-félszigetre és ennek görög lakosságú városaira vonatkozik . . .“

⁶ L. 165 skk.

⁷ Theophanes, Chron. ed. Bonn, 578—79; de Boor, 378—79; vö. még Marquart, Streifzüge, 162, 164.

XIII. századi források Kazáriának nevezik Krimet.¹ Bizánci és olasz források még a XIV—XV. században is gyakran nevezik Krimet Χαζαρία-nak, illetve Ghazariá-nak.²

Ebben az Al Bakri-féle interpolációban tehát a magyaroknak olyan hazájáról van szó, mely Krim, a Kaukázus, az alánok és abcházok szomszédságában, a Kubán alsó folyásának vidékén terült el. Hogy honnan való eredetileg ez a tudósítás, azt nem tudjuk. Hogy össze van olvasztva a levediai hazáról szóló tudósítással, azon nem csodálkozhatunk: a leírás írott forrásokból készült kompiláció.

*

Ugyanazon a helyen, hol az Ibn Rusta-féle szöveg Al Bakrinál található átvételében a most tárgyalt interpoláció kezdődik — mint erre már céloztunk — Gardizínál is kezdődik egy interpoláció, mely következőképp hangzik: ³

„És annak a folyamnak [a partján], mely tőlük balkézre esik, a szlávok felé, van egy nép, mely a görögök közül való és keresztyén, ezeket *nndr*-eknek nevezik. Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek. Ami ezt a két folyót illeti [melyek között a magyarok laknak], az egyiket Itülnek, a másikat Dübának ⁴ nevezik. Amikor a magyarok a folyam

¹ Marco Polo, Rubruquis [c. I. és XIV], Plano Carpini [c. IV], Roger Bacon; vö. Ethn. XIV, 252—53; d'Ohsson, Des peuples du Caucase, 200; Zichy István gróf: Akad. Értes. 1926, Levedia és Etelköz, kny. 2. l.

² Moravcsik Gyula közlése.

³ MHK. 169 sk.; Barthold, Otčet . . . , 98, 121—22.

⁴ Melich: MNy. XXIV, 84 skk.

partján tartózkodnak, szemtől-szembe látják a nndzeket [így]. A nndzek felett a folyam partján egy magas hegy emelkedik, víz foly ezen hegy oldalán és ezen hegy mögött egy keresztyén nép lakik, melyet *mrdāt*-nak neveznek s ezek és a nndzek közt tíznapi járóföld terjed. Ez nagyszámú nép, s ruházatjuk az arabokéhoz hasonlít, turbánszerű fővegből, ingből és mellvértből [áll]. Vetésük van, szőlőik is vannak. Földjükön víz foly, csatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rúmiakénál nagyobb. Külön nemzeti-ségűek. Leginkább az arabokkal kereskednek. Az a folyó, amely a magyaroktól jobbra esik, a szláv területen van s onnan a kazárok tartományába foly, s ez a másik folyamnál nagyobb.“

Bármennyire különbözik is Gardizinak ez az interpolációja az Al Bakriétól, fel kell tennünk a kérdést, vajjon a két szövegrész eredetileg azonos-e vagy nem. Zichy István gróf szerint a két hely „(erős eltérések dacára) . . . kétségtelenül közös eredetre mutat“¹, s ez volt a véleménye Kuun Géza grófnak is.² Én is úgy látom, hogy határozottan azonos eredetűek. Ezt bizonyítja, hogy mindkettő ugyanarra a helyre van beszűrve s hogy mindkettőben szerepel egy a magyarokkal szomszédos, hegy mögött lakó keresztyén nép. Ezek — mint Al Bakri szövege világosan mutatja — az abcházok, kik a Kaukázus főgerincétől délre laktak s kiket már Justinianus császár a keresztyén vallásra térített.

E szerint tehát az Ibn Rusta-féle szövegbe, mely a levediai haza leírását tar-

¹ Levedia és Etelköz, 8.

² MHK. 196.

talmazta, egy ismeretlen szerző beszúrta a magyarok egy másik, régebbi, kubán-vidéki hazájának valami elveszett régi forrásból való leírását. Ezt a beszúrást Al Bakrī meglehetősen híven megőrizte (valószínűleg szokása szerint kivonatolta), Gardīzī — vagy az ő forrása — pedig talán más források és maga szerezte ismeretek felhasználásával teljesen eltorzította.¹

*

Gardīzī és Al Bakrī között tehát Ibn Rustával szemben ez az interpoláció is közös.

Foglaljuk össze most Gardīzī és Al Bakrī azon közös sajátságait, melyek őket Ibn Rustától elválasztják.

1) Az első mondat közös elferdítése.

2) A közös helyen kezdődő s eredetileg azonos tartalmú interpoláció.

Világos tehát, — amint már ezt részben megállapítottuk — hogy az Ibn Rusta-féle szöveget valaki átdolgozta, s ez átdolgozást vették alapul Gardīzī és Al Bakrī. Ez az ismeretlen átdolgozás vette tehát át eredetileg egy ismeretlen forrásból a magyarok kaukázusi hazájáról szóló tudósítást.

*

¹ Annyi legalább is kétségtelen, hogy Gardīzī e szövegrészének magyarázataát illetőleg sem a magyar, sem a külföldi kutatók nem tudtak semmi eredményt elérni. Ami a két népvétet illeti, a *nndr(z)*-t és a *mrdāt*-ot, lehet, hogy Gardīzī előtt volt két ehhez hasonló népnév, de az is bizonyos, hogy aki hanyag írású arabbetűs szöveget többet olvasott, az nem fogja tagadni annak a lehetőségét, hogy a *nndr* az *ās*, a *mrdāt* pedig az *avγāz* elírása:

اوغاز = مردات — آس = نندر

Az Ibn Rusta- és Gardīzī-féle szöveg későbbi megőrzőit l. Thúry: Századok, 1896, 778 skk.; Janicssek: Századok, 1929: Új mondatfoszlányok a nomád magyar népről. Ezeknek általában nincs önálló értékük.

*

Al Bakrī tudósításában feltűnik, hogy Ibn Rustánál és Gardīzīnál (MHK. 152—53) hasonló módon van leírva a kazárok földje. Ibn Rusta: „A kazárok földje tágas tartomány; egyik oldalát egy nagy hegység határolja, s innen jutnak el a hegy lejtőjén a túlás és lügaz nép területére, s ez a hegység egész Tifliszig terjed“. Gardīzī: „A kazárok földje tágas tartomány. Egy nagy hegység húzódik déli határán, s [ezen] hegységtől egész Tifliszig lefelé vezet [az út]“.

Mivel azonban a hely, mint láttuk, Gardīzī és Al Bakrī közös, ismeretlen ősforrására megy vissza, Al Bakrī eljárását legfeljebb stiláris módosításnak tekinthetjük.

S hitelesnek kell elfogadnunk a kaukázusvidéki hazáról szóló tudósítást a következők miatt is.

*

A kimmeriai Boszporus vidékén, tehát a Kubán alsó folyása közvetlen szomszédságában bukkan fel először a történelemben a *magyar* népnév is, egy másik magyarnak látszó névvel kapcsolatban.

A történetet, melyben e két név előfordul, két bizánci forrás, Malalas és Theophanes nyomán így foglalja össze Moravcsik Gyula:¹

„Ugyanabban az évben — ... tehát Justinianos uralkodásának első évében (527/28.) — a Bosporos közelében lakó hunok királya, Gordas szövetkezett a császárral. Konstantinápolyba jött s megkeresztelkedett.

¹ MNy. XXIII, 266—67:

A császár maga tartotta keresztvíz alá a barbár fejedelmet, gazdagon megajándékozva bocsátotta vissza hazájába, s rábízta a római birtokok és Bosporos városának őrizetét... Ugyanakkor a császár római helyőrséget és egy tribunust küldött oda, hogy azok a várost a hunok ellen megoltalmazzák és az adót behajtsák. A városban ugyanis élénk kereskedelem folyt a rómaiak és hunok között. Gordas király hazatérvén a Bosporos közelében levő földjére, elmesélte testvérének a történeteket, a bizánci császár jóindulatát és ott hagyván őt hun segítséggel [Bosporosban M. Gy.] eltávozott. A keresztyénné lett király azután összetörette és beolvasztatta azokat az arany és ezüst bálványokat, melyeket a hunok tiszteltek. Ezeket aztán Bosporos városában becserélték bizánci pénzre. A papok azonban felbőszültek ezen, összeesküdtek a király testvérével, felkeresték Gordast és megölték s helyette testvérét, Mugerist tették meg fejedelmükké. Minthogy pedig az összeesküvők féltek, hogy a bosporosi bizánciak Gordasért bosszút fognak állni, titkon belopóztak a városba, s Dalmatios tribunust és az őrséget lemeszárolták. Amikor a császár tudomást szerzett a dologról, büntető expedíciót küldött a hunok ellen. Vezetését az úgynevezett fekete-tengeri szorosok comesére, Ruphinos patricius fiára, Johannesre bízta, aki a feketetengeri bejáró ázsiai partján levő Hieronban székelt. A haderő egy részét, melyben gót segédcsapatok is voltak, a Fekete-tengeren át hajók szállították, egy másik része pedig Godilas és Baduarios strategosok vezetésével Odyssopolisból szárazföldi úton indult el. A hunok pedig meghallván ezt, eltűntek; Bosporos városában nyugalom lett, s a bizánciak tovább uralkodtak rajta.

[Bosporos városa a mai Kercs, Gordas és Mugeris

tehát ennek a vidékén uralkodtak, vagy Krim keleti felén, vagy — ami sokkal valószínűbb — a Kubán torkolatvidékén. Ez világos ebből a kétszer előforduló helyből: „a Bosporos közelében [lakó hunok, levő föld].“

A két szóbanforgó király közül tehát az egyiket *Μοῦγερης-nek, a másikat Γορδῶς-nak hívták.¹

Az első név *Mogyeri*-nek hangzott s azonos a magyar népnévvel, melyet a IX. századból is első szótagbeli *o* (*u*) vokálissal jegyzett fel egy arab forrás.²

E királyban nem lehet a magyarság névadó őseit látnunk; már csak azért sem, mert a magyar népnév, illetőleg e név alaprésze — mint látni fogjuk — még a magyar-vogul-osztják ősi közösség korába megy vissza. De nem keletkezhetett a magyar népnév e király nevéből azért sem, mert a régi törökségben — s a magyarság ez időben török műveltségű — nem keletkezett népnév személynévből.³ Ellenben azt láttuk, hogy gyakran lesz a népnévből személynév s különösen gyakran használják a népneveket személynévül a fejedelmi család tagjai.⁴ Ilyen személynévvel van itt is dolgunk: *Mogyeri* a magyar nép fejedelme, esetleg egy olyan törzs-szövetség fejedelme, melybe a Magyar törzs is beletartozott.

De mintha magyar név volna *Mogyeri* testvére-nek, Γορδῶς-nak a neve is.⁵

E nevet *Ogurda*-nak olvasom s az *ogur* népnév-

¹ E két név alakváltozatait l. Moravcsik Gyula: MNy. XXIII, 263.

² **Mogyeri*; l. MNy. XXV, 8—9.

³ L. 59 skk.

⁴ L. 82—84. l.

⁵ Lényegtelen alakváltozatok: Moravcsik: MNy. XXIII, 263.

ből magyarázom, mely névhez a magyar *-da* (?) becéző képző járult.

Ami a szókezdő *o* eltűnését illeti, ez egészen szabályos.

Omurtag bolgár fejedelem neve feliratokban *Ομουρτάγ*-féle, a Fuldai Évkönyvekben *Omortag* alakban szerepel s Theophanes Continuatusnál és Zonarasnál *Μορτάγων* alakot látunk.¹

Az arab *Abū Ba(e)kr*, név bizánci forrásokban *Ἀβουβάχαρ* és *Βουβάχαρ*-féle alakokban fordul elő.²

481-ben, a bolgárokról szóló első tudósításban szerepel egy *Libertem* nevű bolgár-hun vezér. E név a török *Alyp Erdem* 'Hős-érem' névvel azonos s kétségkívül bizánci úton jutott a latin nyelvű forrásba.³ (A *Libertem* alak azonban nem kétségtelen hitelű; egy kéziratban *libertatem* van s ez jobban beleillik a szövegbe. Vogel, a szöveg kiadója, ezt fogadja el s nem a *Libertem*-et. Moravcsik Gyula közlése.)

Az *ἀγαθίνοι* = *agač eri* 'erdei nép' népnév *Κατζίνοι*, *Κοτζήν*-változatokban is előfordul.⁴

A türk hatalom megalapítójának T'u-mennek öccse az *I(e)štāmi kagan* nevet viselte.⁵ E nevet Theophylaktos Simokattes *Στεμβισχάγαν* alakban jegyezte fel.⁶

¹ Fehér: KSz. XIX, 94. l. és 214. j.; Izv. Konst. X. (1905), 190—93, különösen: 193; Einhard, MGH. SS. I. 212; Genesisios, ed. Bonn, 41; Theoph. Continuatus, ed. Bonn, 64; Zonaras, ed. Bonn, III, 344.

² Fehér: KSz. XIX, 94. l. és 215. j.

³ Magni Felicis Ennodi Paneg. dict. Theodorico, MGH. Auct. Ant. VII, 205.

⁴ Moravcsik: MNy. XXIII, 269.

⁵ Thomsen: MSFOu. XXXVII, 17.

⁶ Ed. de Boor, 257.

Az *Itil* folyónevet Theophylaktos Simokattesnél Tl alakban találjuk.¹

Uzun Hasan nevének Ζουχασάνης alakja is van bizánci forrásokban.²

Ezek a példák tehát azt mutatják, hogy idegen nevek szókezdő magánhangzója a görög átírásban elmaradhat.

Az *ogur* népnév *u*-jának *o*-val való átírása szintén nem okoz nehézséget; Theophylaktos Simokattesnél e népnévet ὀῦρ alakban találjuk.³

Az *Ogurda* név végén látható *-da* magyar becéző-képző, a *-di* képzőnek a képzővel bővült alakja lehet. Ez van például a *Várda* helynévben, mely a *vár* szóból van képezve.⁴ Ez, illetőleg ennek egy változata van a *Liünti*, *Levente* név *Leventa* változatában,⁵ az *Obbada* (ma *Abda*) helynévben, mely a török *oba* 'apa' szóból ered.⁶ Más példák: *Tümürte* személynév 1138-ból (vö. tör. *timür* 'vas');⁷ *Boyta* ∞ *Voyta* kun (ka-

¹ Ed. de Boor, 258.

² Phrantzes, ed. Bonn, 449; Laonikos, ed. Darkó, II, 249.

³ Ed. de Boor, 258, 259.

⁴ Gombocz: MNy. XXII, 10.

⁵ Pais: MNy. XVII, 159.

⁶ Csánki, Magyarország. tört. földr. III, 543. Jakubovich Emil és Pais Dezső közlése. Vö. *Tonuz-oba* és *Abád* hn.

Ez a *-da* képző igen sajátosságos, de — talán — nem lehetetlen. Annyi bizonyos, hogy a *-d* képző nagyon régi (*bašgird*, *szavard*), s amennyiben a magyar *-a* kicsinyítő képző nem *ai*-ból való (Gombocz, Magyar történeti nyelvtan, III. Alaktan, 186, 190. l.), lehetett már igen régi korban egy *-da* (o: *dá*) képzőbokr.

⁷ Mon. Strig. I, 95. (Pais Dezső közlése.)

bar) vezér neve Anonymusnál (vö. tör. *baj* 'gazdag, vezér'). A mohamedán forrásokban feljegyzett *künda(e?)* méltóságnév a *kündü*-ből alakult *-a(e)* képzővel; a *-tü*, *-dü* végű diminutívumokhoz éppígy járulhatott az *-a*; vö. 295. l. 6. j.

Jelentéstani szempontból az *Ogurda* név a *Mogyeri* párja; az imént mondtuk, hogy fejedelmi családokban kedveltek a nép- vagy törzsnévből képezett nevek s azt is tudjuk, hogy testvérek, egymáshoz közel álló emberek nevei gyakran tartoznak ugyanazon jelentéstani kategóriába.¹

Később is gyakoriak a népnévből képzett magyar nevek.

Pais Dezső² a magyarban többek közt a következő, népnévből lett személyneveket sorolja fel: *Besèneu*, *Besenudi* (*Besenyő*, *Besenyőd*), *Bulgar*, *Caliz*, (*Kálisz*, egy régi török népnév; megvan a *-d*, *-t* képzővel is *Coluzti* alakban), *Kun*, *Kuna*, *Uza*, *Uzd* (az *úz*, *oguz* népnévből), *Scicul*, *Scerecin*, *Tatar*, *Mogurdi* (*Magyar* a *-d* képzővel).

Az *ogur* népnév bolgár-török.³ Maguk az ogur-bolgárok 570 körül a Volga torkolatvidékén, a folyó jobb partján laktak.⁴ Hogy az ogur nép valamely részének volt-e ekkoriban valami kapcsolata a magyarokkal, azt nem tudjuk, de lehetségesnek kell tartanunk. Azt is meg kell azonban gondolni, hogy az *ogur* 'törzs, nép' szó több bolgár nép nevében is előfordul,⁵

¹ L. 288—89. l.

² MNy. XVIII, 100.

³ L. 90—91. l.

⁴ Marquart szerint a Volga és Kuma között, Streifzüge, 504; Menandros, Fragm. 21, 55. l. Vö. itt 107. l.

⁵ L. 90—91. l.

így nem szükséges feltétlenül a volgavidéki ogurokra gondolni.

E két magyar nevű király, Ogurda és Mogyeri bizonyára a magyarságon vagy a magyarsággal kapcsolatos, a magyarság vezetése alatt álló törzs-szövetségen uralkodott. Ogurda és Mogyeri népének „hun” neve e népnek egyik, valósággal élő neve.

A VI. század elején tehát a magyarság „hun” néven a kimmeriai Boszporus közelében, a Kubán torokatvidékén szerepel.

*

Nem tartozik a témánkhoz, de nem mulaszthatjuk el, hogy fel ne hívjuk a figyelmet az Ogurda és Mogyeri történetében rejlő más, érdekes történeti és művelődéstörténeti tanulságokra.

*

Hogy a magyarok ezen a területen, az alánok (= mai oszétek) szomszédságában valóban hosszabb ideig laktak, azt kétségtelenül bizonyítják a nyelvünkben levő alán jövevényszavak is, melyek — valószínűleg egy ma már meg nem levő oszét nyelvjárásból — az első évezred második felének körülbelül a közepéről valók.

Munkácsi, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, I, 1901; Hannes Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen, 1925, vö. Gaál László: MNy. XXII, 56 skk. és G. Schmidt: FUF. XVIII, Anzeiger, 84 skk. Az alánok és oszétek azonosságára vonatkozó irodalmat ismerteti Munkácsi: Ethn. XV, 4 sk.; KSz. V, 311—12; Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland (Leipzig, 1923), 27. sk.

Miller Vszevolod oszét tanulmányaiból¹ tudjuk, hogy az alánok hazája régen nagyobb területet foglalt el, mint mai utódaiké, az oszétéké: nyugaton egészen a Kubán forrásvidékéig terjedt. Itt, mondjuk a Kubán felső folyásának vidékén volt valószínűleg a magyarok és az alánok érintkezési területe.

*

Említettük már, hogy a finnugor eredetű magyarságot egy bolgár-török nép tette törökös szervezetűvé s emelte magasabb kulturális színvonalra.

A bolgártörök-magyar érintkezés minden valószínűség szerint még a magyarság legősibb, urálvidéki hazájának tájékán megkezdődött. Bolgár-török jövevényszavaink egy jelentékeny csoportja azonban, bizonyos állat- és növénynevek, mint *tok*, *sőreg*, *borz*, *gőrény*, *ürge*, *gődény*, *túzok*, *alma*, *körte*, *kökény*, *som*, *kőrís*, *szőlő* (*bor*, *seprő*, *szűr*) arra engednek következtetni, hogy a bolgártörök-magyar érintkezés jó része a bolgárságnak egy délibb hazájában folyt le.² E délibb hazát olyan területen kell keresnünk, hol magyarokról is, bolgárokról is van tudomásunk: Kaukázia északnyugati vidékén, a Kubán mellett.

Ezen a vidéken nevezetes szerepet játszottak a bolgárok, mint ezt egy másik helyen nemsokára részletesebben látni fogjuk.

*

A kaukázusi haza, az alán és bolgár szomszédság emlékét a magyar hagyomány is megőrizte: Kézai

¹ Osetinskie Etjudy, III. kötet; Munkácsi: Ethn. XV, 5 sk.; KSz. V, 310 skk.

² Zichy István gróf: MNyK. I: 5, 63—64. l.

első könyve első fejezetének negyedik szakaszában azt olvassuk, hogy *Belar* fiainak feleségeit s velük együtt *Dula* alán fejedelem két leányát Hunor és Magyar elrabolta s nőül vette.¹

Ez a monda a kubánvidéki magyar-bolgár, illetve magyar-alán érintkezés emlékét őrzi.

Dula, az alán király neve, jól ismert oszét név: *Dūla*; előfordul már mint szarmata tulajdonnév felíratban: ² Δούλας.³

Belar (*Belár*) azonos a *Bulyar* népnévvel, melynek y nélküli alakja élt a magyarban: Anonymus a volgai Bolgáriát „terra Bular“-nak nevezi.⁴ Ez az alak nem a magyarban keletkezett. Megvan Plano Carpininál, Abu-l-tidānál (*Biler*), kínai forrásokban (*Bular*, *Bulär*).⁵

¹ Vö. Képes Kr. MHK. 491.

² Vasmer, Untersuchungen . . . I, 38.

³ Nem tartozik ide az arab *tuḷās* népnév, sem a bolgár *Dulo* nemzetségnév, mely a török *jula* megfelelője. Christensen, Textes ossètes, 6; Gaál: MNy. XXII, 59. Hogy régi történeti nevek az oszéteknél ma is élnek, arra vannak más példáink is: ma is használatos női név az oszéteknél egy 1033-ban szereplő alán származású királyné neve: *Alda* (ma *Alda*, *Aldi*). Munkácsi: KSz. V, 311; vö. Vasmer, Untersuchungen . . . I, 31.: *Αλδης, szarmata (= alán) név egy pantikapaioni (Kercs) felíratban; azonos az említett *Aldi* névvel. Szarmata *Αβραγος egy olbiai felíratban = oszét *Abreg* ma is használatos személynév; Vasmer, i. m. 30. l. — Schüemann: UngJb. V, 296. l. 3. j.

⁴ Pais, Magyar Anonymus, 109.

⁵ Gombocz-Melich, EtSz. s. v. *Bular*; Poppe, Čuvaši i jich sosedí, 5. l. 2. j. s az e helyeken idézett irodalom.

A *Bělár* alak egy magyar **Bolár* szabályos változata.¹

Lehetetlen feltenni, hogy Kézai említett helyének az őstörténeti kutatás eredményeivel való feltűnő egyezése véletlen volna.

Hogy Hunornak a fenti mondában való szereplése szintén történeti körülményekre megy vissza, az a magyar-hun kapcsolatokból (216—20. l.) s a kubánvidéki magyarság „hun” nevéből következik.

*

Nincs rá semmi adatunk, de az elmondottak alapján az következik, hogy a magyarság itt került először érintkezésbe germánokkal, t. i. a kimmeriai Boszporus vidékén lakó tetraxita gótokkal. Ugyanitt kétségkívül erős érintkezés volt a magyarok és a bizánciak között is.

* * *

A szóbanforgó területen, tehát az alsó Kubántól délre és különösen északra elterülő síkságon az ötödik század második felétől fogva különféle török népeket találunk.

Itt laknak először is bolgár törzsek *onogur*, *uturgur*, *bolgár* néven. Hogy ezek mely időponttól fogva laknak itt, nem lehet tudni; összefüggésük, alakulásaik története sem világos. Az onogurok 461—65 között költöznek a Kaukázus vidékére,² de hogy

¹ Vö. Szabó Károly Kézai-fordítása, 8. l. 3. j.; Thüry József: Századok, 1896, 796; Munkácsi: KSz. V, 304—305; Marquart, Streifzüge, 154; Gombocz, MSFOu. XXX, 203; Hóman, A magyar hún-hagyomány és hún-monda, 82 skk. Egyéb irodalom Grexánál: A Csaba-monda és a székely hun-hagyomány, 14 skk.

² L. 98 skk.

mindjárt a Kubán-vidékre költöztek volna, arról nincs tudósításunk. Viszont azonban más területen sem emlegetik őket. A VI. század elején már valószínűleg itt laktak.¹ Itt laktak azután az uturgurok,² kiket a VI. század közepétől fogva emlegetnek. Ugyanezek a népek, esetleg más politikai alakulatban, szerepelnek itt bolgár néven is. Erre a főbizonyosság Chorenei Mózesnek egy fontos helye:³ „Ebből [a Kóραξ hegységből] jön egy folyó, név szerint Psychros, mely határt alkot Bosporos és Zik'un területe között, melyben Nikop's városka van. Ettől északra van a T'urk'k' s Bul'ark' nép, melyek az ottani folyókról vannak elnevezve: Kup'i Bul'ar, Duč'i Bulkar, Ol'xontor Blkar a bevándorló, Č'dar Bolkar“. Az úgynevezett Zacharias Rhetornál (VI. sz.) találjuk a kaukázusi népek jegyzékében a *Burgar-t*.⁴

Erre a vidékre, a Maeotis és Kubán környékére eső területre teszi Nagy-Bolgáriát vagy Ős-Bolgáriát a bolgárok őstörténetéről szóló, Theophanesnél és Nikephoros patriarchánál fennmaradt, először 700 körül leírt bolgár őstörténeti hagyomány is.⁵

Az uturgurok mellett, tőlük délkeletre, mindenestre részint még a Kubán-vidéken laktak a szabi-rok;⁶ ezek ideköltözésének ideje szintén ismeretlen, 500—560 között szerepelnek ezen a vidéken.

¹ L. 179. 1. ² L. 87. 1.

³ Ed. Soukry, 25., 1. Marquart, Streifzüge 57.

⁴ Marquart, Streifzüge, 356.

⁵ Theophanes, ed. Bonn, 544 skk., ed. de Boor 356 skk. Nikephoros Patriarcha, ed. Bonn, 38—39, ed. de Boor, 33 sk.; Gombocz: MNy. XVII, 15—16. Moravcsik, Az onogurok történetéhez: MNy. XXVI, a cikk II. része.

⁶ L. 186. 1.

A VI. század második felében a türkök foglalják el e területet;¹ a türk birodalom keleteurópai része *kazár* nevet visel, mely néven később önálló birodalom keletkezik, melybe a Kubán-vidék továbbra is beletartozik.

Ha mármost a magyarság régi neveit figyelembe vesszük, azt a sajátosságos jelenséget látjuk, hogy a magyarság csaknem mindazoknak a népeknek a nevét viseli, amelyek az V. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak. (Meg kell jegyeznünk, hogy Kubán-vidéken egy nagyobb területet értünk, mely északra, a síkság felé, esetleg egész a Don torkolatvidékéig terjedt.) Az onogurok neve maradt meg a magyarság Οὐγγροι nevében, a szabirok nevének emléke a σάβαροι név és a Kubán-vidéken uralkodó türkök nevét őrizte meg a magyarok *türk* neve. Az *onogur*-Οὐγγροι nevet a déloroszországi szlávok őrizték meg; ezek adták tovább a nyugati népeknek, s a magyarságnál magánál rég feledésbe ment, — amennyiben egyáltalában valaha használatban volt. A használatból — magyaroknál és idegeneknél egyformán — még a honfoglalás előtt kiment név a σάβαροι, melyre a magyarok a IX. században még emlékeztek. A magyaroknál csak régebben volt használatos, de az idegen népeknél még élt a IX. században a magyarok *türk* neve.

Hangsúlyozva, hogy e neveket elsősorban a török népnevek elterjedésének és fennmaradásának törvényei² szerint kell magyaráznunk, az a véleményem, hogy a magyarok négy neve, az Οὐγγροι, a σάβαροι, a

¹ L. 199—200. l.

² L. 74 skk.

türk és a magyar négy politikai korszak emléke: az Ὀγγροι azé a korszaké, midőn a magyarság az onogurok törzsszövetségébe tartozott, a σάβαροι a szabir törzsszövetségbe való tartozás emlékét őrzi, a türk név a türkök birodalmához való kapcsolás folytán jutott a magyarokhoz, a magyar név pedig abban a korszakban jutott jelentőségre, midőn a Magyar törzs (régbebi és újabb függelékeivel együtt) maga állt egy politikailag független törzs-szövetség élére s maga adott nevet egy törzs-szövetségnek.

*

Természetesen nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy a magyarság e nevek közül egyikhez vagy másikhoz egyszerűen szomszédság vagy más hasonló körülmény folytán jutott, de hogy mindegyiket így kellene magyaráznunk, az lehetetlen. Ezt világossá fogja tenni a részletesebb tárgyalás.

Mindenesetre tévedés volna, ha a magyarokat *onogur*, *szavard* és *türk* nevük miatt egyszerűen azonosítanánk az onogurokkal, szabirokkal vagy türkökkel, bár az azonosság — különösen az onogurokkal — nincsen kizárva, az meg éppen több mint valószínű, hogy *onogur*, *szabir* és *türk* néven a történelemben a magyarok oly esetekben is szerepelnek, midőn ezt bizonyítani nem tudjuk.

*

Az is világos, hogy a magyarság VI—IX. századi politikai történetének e nevek csak esetlegesen fennmaradt emlékei. A VI. század elején például, Gordas és Mogyeri korában — úgy látszik — a magyarság önálló s a hun nevet viseli.¹ 550 körül alig-

¹ L. 165 skk.

hanem az uturgur törzs-szövetséggel volt közelebbi kapcsolatban.

Az, ami fennmaradt, sokat mond, de csak nagyon nagy vonásokban ad képet egy igen bonyolult folyamatról.

*

A következőkben sorra veszem ezeket a török népeket, melyekhez a honfoglalás előtti magyarságnak valami köze van, igyekszem róluk legalább valami vázlatos képet rajzolni s próbálom megfejtetni, melyik hogyan kerülhetett összeköttetésbe a magyarsággal.

Onogurok.

A magyaroknak Ογγροι: *Ungar* neve, mint mondtuk, az onogur-bolgárok nevéből származik.

*

Az onogurok történetéről voltaképpen nem sokat tudunk.

Marquart¹ említ egy *Honagur* nevű hunt, ki egy örmény forrásban² a IV. században szerepel. Nincs kizárva, hogy ez a név az *onogur* népnévvel függ össze. A hunok, kik ebben az időben a Volgától keletre laktak, bizonyára valamilyen viszonyban voltak az onogurokkal.

A történelemben először 461 és 465 között jelennek meg az onogurok, Priskos fent tárgyalt tudósításában, midőn két más bolgár néppel, a saragurokkal és ogurokkal együtt elhagyják nyugat-szibériai hazá-

¹ Streifzüge, 44. 1. 2. j.; vö. Manandian, Beitr. zur alban. Gesch. 34.

² Moses K'ajankatvac'i II, 1.

jukat s megjelennek Kelet-Európa azon területén, mely a Bizánci-birodalom érdekkörébe tartozott. (Hogy hol, azt nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy követeket küldöttek Bizáncba.)

Itt hosszú ideig nem hallunk róluk semmit, míg aztán a VI. század közepe táján Agathias bizánci író arról tudósít bennünket, hogy Kolchisban egy vár és környéke Ὀνόγουρις nevet visel s e név az onogurok egy régebbi vereségének emléke.¹

E szerint az onoguroknak nyoma van 461—550 között a Fekete-tenger keleti partvidékén, a Kaukázus gerincétől délre eső területen.

A VI. század második felének elejéről említi az onogurokat (*On(u)gur*) mint kaukázusvidéki nomád népet az ú. n. Zacharias Rhetornál fennmaradt szír krónika.²

Említi az onogurokat a VI. századra vonatkozólag Theophylaktos Simokattes is,³ a barszilokkal és szabi-rokkal, szóval észak-kaukázusi népekkel együtt, továbbá Menandros, az 558-i események kapcsán, mikor az avarok leverik a szabirokat s más helyen.⁴

Jordanes⁵ a VI. sz. közepén szól a „hunugur“-ok-ról, mint a Pontus vidékén lakó népről. Megemlíti, hogy prémkereskedéssel foglalkoznak.⁶

¹ Ed. Bonn, 146; HGM. II, 243.

² Marquart, Streifzüge, 355—56; Chavannes, Documents, 250. l. 4. j.; Brooks, Hist. ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, 144.

³ Οὐννογοῦροι, ed. de Boor, 258.

⁴ Exc. de leg. 443; 206.

⁵ 5. c. ed. Mommsen, 63.

⁶ Jordanes e tudósításáról fel lehet tenni, hogy régebbi forrásból való s nem a kaukázusi, hanem az urál-melléki onogur hazára vonatkozik.

A 700 körül író Ravennai Geográfus¹ a Maeotis és Kubán vidékén említi a patria Onogoria-t.²

Ez a forrás azt mondja, hogy a szóbanforgó adatot (a IV. századi) Libaniosból meríti, tehát e szerint az onogurok a IV. században már a Kubán és a Don között laktak volna. Ezt az állítást azonban nem lehet komolyan venni.

Schnetz-nél olvassuk (Arch. f. Slav. Phil. XL, 159.): „Nicht wenige Gelehrte sind der Ansicht, dass Ravennas für sein geographisches Werk nur eine Quelle benutzt hat und dass die vielen uns unbekannten Gewährsmänner oder Werke, auf die er sich beruft, nur erdichtet seien.“

Funaioli, a Pauly-Wissowa-féle Reálenciklopédiában ezt mondja erre vonatkozólag (s. v. *Ravennas Geographus*, 308. hasáb): „... Lassen wir aber die völlig unbekannten und betrachten die wohlbekannten, nicht christlichen Autoren Porphyrius, Iamblichus u. a. ..., so finden wir nirgendwo eine sichere Spur ihrer von Ravennas angeblich gebrauchten Werke. Ptolemaios allein macht hier eine Ausnahme...“ (A patria Onogoria előtti részben a Ravennas éppen Iamblichusra hivatkozik.)

Még élesebben ír Foerster és Münscher (Pauly-Wiss. s. v. *Libanios*, 2542. hasáb): „Nachleben des Libanios und gelehrte Beschäftigung mit ihm..... Aber auch gedacht wird seiner in der römischen Literatur nur, wo diese von der griechischen direkt abhängig ist.... oder wo es Schwindelliteratur ist, wie Geogr. Rav. IV 2—10 = frg. 94....“.

A Ravennai Geográfus adata tehát egy közelkorú, VI. vagy VII. századi forrásból való.

VII. századi viszonyokra utal az a bizánci püspökségi jegyzék, mely az onogurokat is említi: Ἐπαρχία Γοτθίας... εἰς τὸν Ὀνογόρων...³

¹ IV, 2. Ed. Pinder-Parthey, 170—71.

² Schnetz: Arch. f. Slav. Phil. XL, 157 skk.

³ Moravesik: MNy. XXIII, 267.

Ezekén kívül még egy fontos adatunk van az onogurokra vonatkozólag. Ez Agathon diakonustól származik, ki a moesiaai bolgárokat 713-i eseményekkel kapcsolatban... τῶν Οὐνογοόρων Βουλγάρων... néven említi. A moesiaai bolgárok tehát eredetük szerint onogurok (vagy *onogundur*-ok, l. 59. l.).¹

*

A török *onogur* 'tíz nyíl', 'tíz törzs' névből — mivel a törökben *o* hang rendszeren csak az első szótagban van — **onugur* s ebből megint szabályosan **orgur* alak keletkezett. Ez az **orgur* alak az őszlávban *ogr*-ra fejlődött (a második szótagbeli *u* kiesésére vö. török *abar* 'avar' ∼ szláv *obr*-). E szláv alakból fejlődött a görög Οὐγγροι, a latin *Ungri* s a többi európai alakok; a németben szabályosan *ungar* alakot nyert a szó, francia területen pedig szókezdő *h*-t kapott (*hungarus*, *hongrois*). Természetesen a jelzett őszláv alakból fejlődtek az egyes szláv alakok (kivéve az orosz *venger*-t, mely az oroszban lengyel jövevényszó; az oroszban a szó alakja *ugr*-).²

*

Az onogurokkal minden valószínűség szerint szoros kapcsolatban kell képzelnünk az ősi magyarságot, s azt kell gondolnunk, hogy ez az a nép, mellyel

¹ Moravcsik Gyula: MNy. XXVI, Az onogurok történetéhez.

² Darkó, Népnevek, 7 skk.; Hóman: Tört. Szemle VI: A magyar nép neve a középkori latinságban; MNy. XIV, 64 skk.; Németh: KCsA. I, 148 skk.; Melich: Arch. f. Slav. Phil. XXXVIII, 244 skk.; Mezger: UngJb. II, 226; Czebe: Nyr. LVI, 47 skk.; Eckhardt: MNy. XXV, 9 skk.

együtt — helyesebben: melynek kötelékében — az Urál vidékéről elköltözött.

Ez utóbbi állítást a két nép nevének egyezésén kívül több körülmény látszik bizonyítani.

1) A magyarok körülbelül 800-ig a Don és a Kubán között vannak s 700 körül a Ravennai Geográfus a Don és a Kubán vidékén jelzi az onogurok hazáját.

2) Az onogurok híres prémkereskedők. A magyar nyelv bolgár-török eredetű szavai között pedig a prémiparnak világos nyomai vannak. A bolgár-török eredetű magyar *szűcs* szónak eredetileg „varró” a jelentése;¹ *ködmen* szavunk a magyarban bőrből készült ruhadarabot jelent, a törökben csak ‘felöltőt’;² a magyar *szírony* török megfelelője csak ‘szíjjat’ jelent.³ E szavak ‘Kürschner’, ‘Pelzjacke’, ‘színes, díszül is szolgáló bőrsáv’ jelentése a prémiparral és -kereskedelemmel foglalkozó onogur-bolgárok nyelvében keletkezhetett s innen kerülhetett a magyarba.

3) Hogy a magyarság életmódjában a halászatnak nagyobb szerepe volt, mint az egykorú török népekében, az következtethető a finnugor eredetből s Ibn Rusta leírásából, mely kiemeli, hogy a magyaroknak téli foglalkozása a halászat.⁴ A Ravennai Geográfus pedig a patria Onogoria leírásában kiemeli, hogy e terület lakóinak bőven van hala a szomszédos vidékekről.⁵ Ebben szintén a magyarok és onogurok kapcsolatának van nyoma.⁶

¹ Gombocz, MSFOu. XXX, 126.

² Gombocz: MNy. XII, 1.

³ Gombocz, MSFOu. XXX, 123—24.

⁴ MHK. 168, 169.

⁵ Schnetz: Arch. f. Slav. Phil. XL, 158.

⁶ Marquart, Streifzüge, 44.

Szabirok.

Konstantinos Porphyrogennetos a De administando imperio 38. fejezetében többek közt ezeket mondja a magyarokról: „Abban az időben [t. i. a levediai korszakban] nem hitták őket turkoknak, hanem Σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak, valami okból“. „Háború támadván a turkok és a... besenyők közt, a turkok tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le, és ezeket mai napig a turkok régi nevén Σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak nevezik“.

A magyaroknak itt található *szavardi* neve — amint ezt már a régebbi irodalom is megállapította, s amint bizonyítani fogjuk — a török *sabir* népnévből származik.

*

A szabirokat Priskosnak egy fentebb részletesen tárgyalt tudósításában látjuk először megjelenni¹ azzal az alkalommal, midőn 461 és 465 között kiűzik ősi nyugatszibériai lakóhelyeikről az onogurokat, saragurokat és ogurokat, azaz a bolgárokat.

Hogy a Közép-Ázsiából jövő szabirok Nyugat-Szibériában hol telepedtek meg, illetőleg, hogy hatalmi és kulturális szférájuk mennyire terjedt, arra nézve nagyon tanulságos Patkanov cikke az Ethnographia XI., illetőleg a Keleti Szemle I. kötetében.² Patkanov megállapítja, hogy a *T'āpar*, *Šabar*, *Šaber*, *Šoper*, *Saber* név, mely az osztják nyelv hangtörvényei szerint egy régi *Sabar* (*Saber*, *S'abar*, *Sapar*)

¹ de Boor, Exc. de leg. 586. l. 7. skk. sorok.

² A szabirok nemzetisége. Über das Volk der Sabiren. Vö. még Munkácsi: Ethn. V, 11 skk.

alakra megy vissza, többször előforduló földrajzi név a Tobolszki kormányzóságban, így elsősorban az alsó Irtis vidékén, s az osztják népköltészeti hagyományban is szerepel. Mindez szerinte amellet szól, hogy ez a név északnyugati Szibéria egykori lakóinak neve volt, s hogy az osztjások és a vogulok ezzel a néppel közelebbi érintkezésben voltak. Az osztják hagyomány nagy tisztelettel és alázattal szól a szabirokról, mint magasabb rendű fajról.

Nyugaton, a turinszki kerületben, a vogulok főhelyén is többször találjuk a *szabir* szót mint földrajzi nevet. Érdekes, hogy itt a mai vogulok *sâpër*-nek nevezik az oroszokat, tehát régi uraik nevét átvitték mai uraikra.¹ Több nyoma van e névnek északon, a berjozovi kerületben is. Ezek alapján Patkanov a szabirok területét az Obi-öböl, az Urál-hegység, a Tura folyó és az isimi kerület határa között, esetleg a déli határt még lejjebb gondolja.² Megjegyzendő még, hogy a *szabir* név megfelelői a voguloknál és az északi osztjásoknál több kifejezésben előfordulnak, mint bizonyos fajtát jelentő jelzők. Végül, mint különösen fontos dolgot, meg kell említenünk Patkanov cikkéből, hogy a tobolszki kerület déli részén lakó tatárok *sybyr*, *syvyr* névvel jelzik az ország őslakóit s nekik tulajdonítanak csaknem minden fennmaradt régiséget.

A mai tatár *sybyr* a *sabyr* névből keletkezett, *a > y* hangváltozással, mely a törökben meglehetősen gyakori.³

¹ Munkácsi: Ethn. XX, 127.

² KSz. I, 267.

³ Altaji *kaja* 'szikla' ~ kirgiz *kyja* | altaji *jalaras* 'meztelen' ~ urjanchaj *jylaras* | oszm. *jaryl* ~ *jyryl*

Tovább menve, abban sem lehet kételkedni, hogy Szibéria neve ezzel a névvel függ össze,¹ bár történeti adataink a névre csak a mongol korszakkal kezdődnek.

A mongol korszakban mohamedán forrásokban, pl. Rašideddinnél, *Sibir* (*Ibir-Sibir*) a neve egy területnek Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén.²

A XIV. században alakult nyugat-szibériai tatár birodalom székhelyévé a XVI. század elején *Sybyr* (más néven *Isker*) nevű város lesz.³

Wiklund az Ebert-féle Reallexikonban⁴ így foglalja össze idevonatkozó ismereteinket: „Úgy látszik, hogy különösen nagy hatással voltak az osztjakokra a szabirok, kik valószínűleg az első, Nyugat-Szibériába vándorló törökök közé tartoztak; központjuk Tobolszk körül az Irtisnél volt, hol később *Szibir*, a róluk nevezett tatár birodalom keletkezett.“

‘széthasadni’ | csag. *kak* ‘száraz’ ~ oszm. *kyk* | szag. *karlayas* ‘fecske’ ~ oszm. *kyrlarçyč* | oszm. *tapa* ~ *typa* ‘dugó’ | kir. *tartyl-* ~ *tyrtyl-* ‘összehúzódni’ | csag. *tarmaš-* ‘felkúszni’ ~ oszm. *tyrmaš-* | ujugur *taš* ‘külső’ ~ csag. *tiš* | oszm. *davar* ‘jóság’ ~ kazáni *tyvar* | csag. stb. *tart-* ‘húzni’ ~ urjanchaj *tyrt-* | ujugur stb. *tap-* ‘találni’ ~ urjanchaj *typ-* | csag. stb. *tara-* ‘fésülni’ ~ urjanchaj *tyra-* | oszm. stb. *jat-* ‘feküdni’ ~ urjanchaj *čyt-* stb. (Munkácsi: KSz. V, 154, Katanov után) | kojbal *karba* ‘halenyv’ ~ szagáj stb. *kyrba* ‘enyv’ (Marquart: KSz. X, 11; Németh: NyK. XLIII, 287–89.) | török *sygyr* ‘tehén’, eredetileg ‘fejt’ a *say-* ‘fejni’ igéből.

¹ Vö. Markwart: UngJb. IV, 273.

² L. Barthold: Enz. d. Islam, s. v.; Markwart: UngJb. IV, 273.

³ Kannisto: FUF. XVII, 212.

⁴ III, 376.

Mindezeket csupán azért mondtam el ilyen részletesen, mivel ezzel is világossá kívántam tenni, hogy a szabirok valaha Nyugat-Szibériában, Tobolszk környékén laktak. Ide, mint láttuk, 461 és 465 között költöztek.¹

A szabirok (illetőleg valószínűleg csak egy részük) nem sok idő, talán egy félszázad mulva, Marquart² szerint valószínűleg 515 előtt, valószínűleg ugyanazon az úton mint a bolgárok, szintén levonulnak a Kaukázus vidékére, ahol 558-ig, az avaroktól szenvedett vereség idejéig visznek jelentős szerepet.³

A Kaukázus vidékén eleinte talán a Volga felé eső részeken laktak,⁴ később nyugaton, a Kubán vidékén találjuk őket.⁵

Itteni, körülbelül félszáz éves történetükről egyes harcokon kívül mást nem igen tudunk. Harcolnak „a hunokkal“, a Bizánci-birodalommal és a perzsákkal, részint szövetségben velük, részint ellenük.⁶

Számukat nem igen tudjuk. Malalas⁷ szerint Boaszabir királynőnek 100.000 katonája volt, de bizonyos, hogy számuk a törzs-szövetségükbe tartozó népek száma szerint ingadozott.

¹ Vö. még: Munkácsi, Vogul Népkölt. Gyűjt. II, 0171 skk.

² Streifzüge, XXIII. l. 1. j.

³ Menandros, ed. de Boor, 443.

⁴ Marquart, Streifzüge, 58.

⁵ Prokopios BP. II. 29, ed. Bonn, 288; ed. Haury, I, 292; Dieterich, Byz. Quellen, I, 53; Carl Wolff, Histor. Atlas, No. 1; Fehér: KSz. XIX, 46 skk., 70.

⁶ Fehér: KSz. XIX, 46—48; Herzfeld: Der Islam, XI, 118—19.

⁷ XVIII, ed. Bonn 430—31.

Főfoglalkozásuk a háború. Hadi kulturájuk fejlett; kiválóan értettek hadi gépek készítéséhez.¹

*

A szabirok etnikai hovatartozásáról több elmélet van.

A hun-bolgár népekhez sorolja, tehát törököknek tartja a szabirot Zeuss,² a hunokkal rokon népnek Schafarik;³ szlávoknak tartja őket Florinszkij,⁴ mongoloknak Munkácsi,⁵ finnugoroknak, a magyarok, vogulok, osztjások közeli rokonainak Patkanov⁶ és egyenesen magyaroknak Fehér Géza.⁷

Ez elméletek közül meggyőző érveléssel megalapozva egyik sincs; Zeussé sem, amelyik igaznak bizonyul. Ő bizonyos sokatmondó, de az etnikai hovatartozás kérdésében nem feltétlenül döntő momentumokra alapítja véleményét. Ilyen momentumok: a) a történeti források a szabirot hunoknak nevezik; b) a szabirok hunok, bolgárok társaságában jelennek meg; c) karakterüket ismerve, leginkább törököknek gondolhatjuk őket.

Zeussnak azonban kétségtelenül igaza van, amint ez a szabir nyelvmaradványok vizsgálatából is kitűnik.

*

¹ Prokopios, BG. IV, 11, 14; ed. Bonn, 510—11, 528; ed. Haury, II, 538 skk., 558—59; Fehér: KSz. XIX, 50—51.

² Die Deutschen und die Nachbarstämme, 711—712, 722.

³ Slav. Altertumsk. I, 331 sk.

⁴ L. Patkanov: KSz. I, 268.

⁵ Ethn. VI, 138.

⁶ KSz. I, 268 skk.

⁷ KSz. XIX.

Lássuk először a nevüket.

Nevük, a *szabir*, nem idegen név; maguk használták, mint a nyugatszibériai, tehát régi lakóhelyükön található *Šabar* stb. helynevek bizonyítják.

E népnév alakjai a következők. A VI. századból való szír Anonymusnál *sab(i)r* alakot találunk,¹ bizánci íróknál *σαβιροι* (*σαβειροι*) alakot, mely valószínűleg *savir*-nak (esetleg *sabir*-nak) olvasandó; Jordanesnél: *saviri*-t,² örmény forrásban *savir*-t,³ Mas'ūdínál *سابير* = *s(a)bir*-t.⁴ A vogulban és az osztjákban található alakok Patkanov szerint egy régi **sab(p)ar* (**saber*), *s'abar*, *soper*-féle alakra mutatnak.⁵ A szír forrásban, Mas'ūdínál és a szibériai területen tehát egy török **sabyr* ∞ *sabar* alak mutatkozik. míg a többiekben: *savyr*. Itt tehát török *b* \rightarrow *v* változással van dolgunk, mint például a *teve* szóban. Ennek régi török alakja **täbä*, ebből fejlődött a bolgár-török **tävä*, s ennek a megfelelője a magyar szó.

Mivel itt minden valószínűség szerint török névről van szó, megkísérelhetjük e név eredetének megállapítását.

Katanov török tulajdonnév-jegyzékében⁶ találunk egy török személynevet, mely *Sabar*-nak vagy *Sabyr*-nak hangzik (*Ai-Sabar* és *Kün-Sabar*, *Ai-Sabyr* és *Kün-Sabyr*; *aj* 'hold', *kün* 'nap'). Ez a név azonos a mi népnévünkkel.

¹ Marquart, Streifzüge, 356. Vö. 105. l. 2. j.

² C. 5.

³ Marquart, Streifzüge, 58.

⁴ Kitāb at tanbih, ed. de Goeje, BGA. VIII, 83; Kuun Géza gróf: KSz. II, 265.

⁵ KSz. I, 266.

⁶ Alfav. ukaz. II, 67.

De mi ez a *sabar* \sim *sabyr*? Mint az alakja mutatja, -r képzős nomen verbale, amilyen az oszmánliban a *jatar* \sim *jatyr*, *brakar* \sim *brakyr*, *kylar* \sim *kylyr*, *dejer* \sim *dejür*: a *jat*- 'feküdni', *brak*- 'hagyni', *kyl*- 'tenni', *dej*- 'elérni' igékből.¹

Ezeknek megfelelőleg a *sabar* \sim *sabyr* alapszava nem lehet más, mint a kirgiz, kun, kazáni, oszmánli *sap*- ige, amelynek jelentése 'az útról letérni, eltévedni, tévelyegni, valamivel felhagyni, megörülni'. Eredeti alakja tehát *sapar*, ebből fejlődött a *sabar*, ugyanúgy, ahogyan az oszmánliban ugyanezen ige egy másik származékából a **sapyk* alakból *sabyk* ('eltévedt') fejlődött.²

A név szabályos hangtani fejlődése a törökben a következő: *sapyr* \sim *sapar* $>$ *sabyr* \sim *sabar* $>$ *savyr* \sim *savar*.

A *sabar* \sim *sabyr* eredeti jelentése e szerint 'az útról letérő, eltévedő, tévelygő, bolyongó'. A jelentésből azonnal világos, hogy a név magyarázatában jó nyomon járunk, mivel e név a török népnévek egy sajátságos csoportjába tartozik, abba a csoportba, melyet a 'költöző, kóborló, vándor, eltévedt' jelentésű török népnévek alkotnak.³

A *szabir* népnév tehát, melynek 'eltévedő, bo-

¹ Vö. Deny, Grammaire de la langue turque, § 615.

² A *p* $>$ *b* $>$ *v* fejlődésre más példák: oszm. *kap*- 'megragadni' \sim *kavra*-ua; ujj. csag. kaz. stb. *tap*- 'finden, erhalten, erwerben' \sim ujj. alt. stb. *tabar* 'Waare, Besitz' \sim ujj. oszm. csag. *tavar* 'Waare, Habe; die Haustiere, das Vieh, hauptsächlich die Schafe'. A *tap*- 'tisztelni' igéből származik a *tabyač* népnév, melynek *tauyač* alakja is élt. (Thomsen, MSFOu. V, 139.)

³ L. 36—37. l.

lyongó' jelentése 'a középázsiai hazából való kívándorlásra vonatkozik, török eredetű népnév, s mivel a szabiroknak saját nevük, a szabirok török voltát bizonyítja.

*

De maradtak ránk a szabiroktól más nyelvi emlékek is, t. i. személynevek.

Legszebb ezek között egy királynőnek a neve: Βωαρής. Ez a szabir királynő arról nevezetes, hogy 527/8-ban Justinianos császárral szövetséget köt a perzsák ellen. Nevének változatait Moravcsik Gyula gyűjtötte össze és adta ki a Szinnyei-Emlékkönyvben.¹

E név elemzésével egy régi török fejedelemsnői név bontakozik ki előttünk.

Először is le kell választanunk a szóvégi s-et, mely görög nominativusi végzet, mint ahogyan görög nominativusi -s van a *Jajyk* ~ *D'žajyk* szónak, az Urál folyó nevének, Ptolemaiosnál feljegyzett Δάϊς (genitivusa Δάϊκος) alakjában.²

Marad tehát *Boarik*. E név két részre osztandó; második része világosan a török *aryk* 'tisza, szép, erőnyes' szó, mely török nőnevekben második részként gyakran szerepel.

Így Katanov tulajdonnév-jegyzékében találjuk a következő női neveket: *Entäi Aryg*, *Töy Azyn Aryg*, *Tüzümir Aryg*, *Üjäv Aryg*, *U'jäv Aryg*. Ujgur női név az *Aryg täygrim*; ³ Katanovnál az *Aryg* maga is megvan mint női név.

A név előrésze: *bo* egyenlő az oszmánli *boy* 'parancsnok, úr, vezér' szóval (a magyar régiségben

¹ MNy. XXIII, 262.

² Tomasehek, Kritik d. ält. Nachr. II, 39.

³ Müller, Zwei Pfahlinschr. 11.

Mikes *baş-boy* 'fő-vezető' címéből ismeretes). Ez kétségkívül régi török szó, és semmi köze sincs a szláv *bog* 'isten' szóhoz, ahogyan a szótárak állítják. A szóvégi, illetőleg magánhangzóközi *γ* eltűnésén, különösen névben, nem csodálkozhatunk.

A *Bo-Aryk* név tehát török, s azt jelenti, hogy 'Erényes-vezér'; eszerintpárja a *Kanaryγ* névnek, mely a minuszinszki tatároknál fordul elő, s annyit jelent, hogy 'tisztá, erényes, szép vezér, erényes fejedelem'.¹ Hasouló név a szabir-kori, kaukáziai *Akkayan* név, egy fejedelemnő neve, melynek jelentése 'Fehér-fejedelem'.²

Fennmaradt Boaryk férjének neve is, aki még 520 körül meghalt. Nevének alakváltozatait Moravcsik említett cikkében láthatjuk: a név eredeti alakja Βαλάχ. Ez megint török név; a *malak* szó az oszmánliban 'bivalyborjú'-t jelent, s a török *bala* 'gyermek' szó származéka. Tudjuk, hogy állatnevek s állatok kicsinyeinek a nevei a törökben gyakran szerepelnek személynevekül. Ilyenek: *Taj* 'Csikó';³ *Taj-bäg*;⁴ *It-balla* 'Kutyafia';⁵ *It-küüdžük* 'Kis-kutya', Özbeg leánya;⁶ *Čodžuk-böri* 'Fia-farkas';⁷ *Kulun* 'Kis-csikó', *Čabaga* 'Nagy-csikó'.⁸

¹ Radloff, Proben, II, 220; Wb. s. v. *kan*.

² Rásonyi Nagy László megfejtése; Ménandros, Exc. de leg., ed. de Boor, 204: της... Ἀρκάρας...

³ R. Nagy L.: NyK. XLVI, 127.

⁴ Radloff, Uig. Sprachdenkm. ed. Malov 67. darab.

⁵ Karakirgiz; Almássy: KSz. II, 118.

⁶ Ibn Baťūta, Defréremery, II, 383, 389, 396. Rásonyi Nagy László közlése.

⁷ Houtsma jegyzékében.

⁸ Kacsinc; Katanov, Otčet o počzdkě... v Minusinskij okrug, Uč. Zap. Kaz. Univ. 1897, 93.

A *bala* alapszó van meg a *Bala-ħan* személy-névben.¹

Harmadik, világosan megfejtethető szabir név az Ὑλιςρ.² Első része a török (ujgur stb.) *ilig* 'fejedelem' szó, második része a török *er* 'férfi'. Az *Iliger* név jelentése tehát 'Fejedelem-férfi'; jelentéstani magyarázatot hozzáfűzni felesleges.³

A szabirok tehát e nevek tanúsága szerint is törökök.

*

Arra a kérdésre, hogy vajjon a törökségnek nem a bolgár ágához tartoznak-e a szabirok, határozottan nem-mel felelhetünk. Világos ez először is abból a körülményből, hogy a szabirok a régi törökség keleti területéről valók. Azonkívül, mint látni fogjuk, a szabirok azonosak a kazárokkal.

*

Ezek után visszatérhetünk a magyarok σάβαροι nevének megfejtésére. E név, mint mondtuk, azonos a *savir* népnévvel.

Hogy a magyarság egy török nép nevét viseli, abban semmi sajátságos nincsen, hiszen a magyarság másik két régi neve, az *on(o)gur* és a *türk* eredetileg szintén török népnév.

A szabirok és a magyarok kapcsolata történeti ismereteink szerint kétségtelen. Hogy a magyarság — valószínűleg a IX. század elejéig — a Don és a Kubán között lakott, azt fent láttuk, s hogy a sza-

¹ Barthold, Turkestan (orosz kiadás), 444. Rásonyi Nagy László közlése.

² Agathias, III. 17.

³ Vö. Gombocz: MNy. XXII, 11—12.

birok ugyanezen a területen laktak, azt Prokopios világosan megmondja.

Hangtanilag, illetőleg alaktanilag a *savir* és *σάβρις* megfelelése kifogástalan. A *σάβρις* szabályosan *szavárdi*-nak olvasandó, s ebben a *-d* az *apród*, *szád* szavainkban ma is meglevő képző, melyet a régi magyar nyelv igen gyakran használt. Ez van például *Árpád* nevében vagy az Ó-magyar Mária-siralom *urodum* 'uracskám' és *fiodum* 'fiacskám' szavaiban. Különösen régi magyar neveken gyakori. (*Páld*, *Istvánd*, *Péterd*, *Tivánd* stb.)¹

Népnév végén a magyar régiségben más esetben is látunk kicsinyítő képzőt: ilyenek a *Kozárom*, *Bolgárom*, *Kozárd*² helynevek, s ilyen, amint ezt más helyen³ bővebben kifejtem, a baskiriai magyarok *bašgird* neve.

A második szótag *a*-ja vagy a török *sabar* > *savar* alakból magyarázandó (erről az alakpárról fent szoltam), vagy a török *sabyr* > *savyr* alakból olyanformán, mint *sajt*, *gyalom*, *kanyaró* szavaink első szótagbeli *a*-ja, mely török *y*-nak felel meg,⁴ továbbá *Alap* és *Altabarsz* személyneveink második s *Gyalán* személynevünk első szótagbeli *a*-ja, melyek szintén török *y*-val állanak szemben.⁵

Türkök.

A VI. század közepén került uralomra az a nép, mely a török népek között a leghatalmasabb volt s melytől a törökség nevét is kapta.

¹ Melich: MNy X, 151; *Numuolohod* = *Nemvalód*, Melich: MNy. XIII, 52.

² Melich: MNy. XXI, 126.

³ 309 skk.

⁴ Gombocz: MSFOu. XXX, 151.

⁵ Gombocz, Árpádkori török személyneveink, index.

Ez a nép a *türk*.

A türk birodalom voltaképpen két részből állott. (Figyelmen kívül hagyva természetesen más, korszakok szerint több-kevesebb függetlenséggel bíró birodalomrészeket.) Az egyik résznek, az északi vagy keleti türkök birodalmának középpontja a Bajkál-tótól délnyugatra, a Changaj-hegység és az Orchon-folyó vidékén volt. A másik résznek, a nyugati türk birodalomnak, a középázsiai nagy hegységeken, az Altajon, Tien-sánon innen, a Balkas-tótól délre eső területeken volt a középpontja.

A főhatalom a keleti türkök uralkodójának, a kagánnak a kezében volt, de a nyugati türkök uralkodója, a jabgu, sokszor teljesen függetlenül uralkodott.

E kettősség már a türkök legrégibb korszakában megvan. A birodalom alapítója *T'u-men* (nevét csak kínai forrásból ismerjük), ki 552-ben verte le északi Közép-Ázsia akkori urait, az ázsiai avarokat. Testvére, *Ištemi*, a nyugati türkökön uralkodott, meglehetősen önállóan.

T'u-men 552-ben halt meg; fia és második utódja *Mu-han*, ki 553-tól 572-ig uralkodott, *Ištemi*vel (meghalt 575/76-ban) együtt óriási hódításokat tett, mely hódítások *T'u-men* harmadik fia, *Mu-han* utódja, *T'o-po* alatt is folytatódtak. A birodalom keleti határa a mai Mandzsuriánál volt, nyugaton a Bizánci-birodalom krími részeinél. E hódítások egyik legnevezetesebb momentuma volt az *Oxus* vidékén (s ettől délre és keletre nagy területen) uralkodó, hatalmas heftthalíták leverése 563 és 567 között.

Ištemi fia és utódja, *Tardu*, *T'o-po* halála (581) után teljesen függetleníti magát a keleti türk birodalomtól. A két részre bomlott birodalom nem tud a

kínai erőnek és ravaszságnak ellenállni: 630-ban a keleti türkök kínai fennhatóság alá kerülnek s 659-ben a nyugati türkök is.

680-82 körül a régi dinasztia egy tagjának, Elteriš kagánnak (= Kutlug) sikerül a keleti türkök régi függetlenségét és hatalmát visszaállítani. Ezzel egy időben a nyugati türkök is visszaszerzik függetlenségüket.

Elteriš után Kapan kagán (= Me-č'üe) uralkodik (691?—716), majd Bilgä kagán, ki 734-ben hal meg s utána mintegy tíz évre, 745-ben, az ujgurok végkép megdöntik a türk birodalmat.¹

*

Arab (perzsa) és bizánci források türköknek nevezik vagy mondják a magyarokat.

Ezeket megelőzőleg azonban van még egy nem teljes bizonyosságú adatunk a magyarság *türk* nevére. Chorenei Mózes egy adata ez, amely a magyar őstörténet szempontjából egyébként is elsőrangú jelentőségű, s amelyet egy más helyen (175. l.) fordításban idézünk. Chorenei Mózes a VII. században kibővített V. századi forrás s a szóbanforgó tudósítás Marquart szerint a VI. századból való.² Azt mondja ez a tudósítás, hogy a zichek területétől északra, tehát az Alsó-Kubán környékén — ahol, mint láttuk, a magyarság kaukázusi hazája volt — türkök és bolgárok laknak. Mivel pedig itt a türk név kazárookra nem vonatkozhatik

¹ Thomsen: ZDMG. NF. III, 121 skk.; Chavannes, Documents. 219 skk.; Thomsen, MSFOu. V. 57 skk.; u. o. 57: irodalom; Jakinf [Bičurin], Sobranie svědění o narodach obitavšich v Srednej Aziji v drevnija vremena. 3 časti. Pbg. 1851.

² Streifzüge, 58; Ērānšahr, 6.

(a kazárokat alább külön nevükön nevezi a forrás), a türkökön itt minden valószínűség szerint magyarok értendők.

A magyarok türk neve e szerint először egy VI—VII. századi örmény tudósításban található.¹

Mohamedán írónál, Ibn Rusta, Gardīzī, Al Bakrī közös szövegrészeiben található a magyarok türk voltáról szóló első világos említés. Ez Ibn Rustánál a következő alakban maradt meg: „A magyarok türk fajbeliek.“² Gardīzinél³ ugyanígy, bár erős szövegromlással.

Al Balhī—Iṣṭahṛī—Ibn Haukal a baszdirtokról (= magyarokról) szólva megemlítik: „Ezek és a besenyők törökök.“⁴

Ibn Faḍlān (921/22) több helyen török fajúnak mondja a baskiriai magyarokat,⁵ Mas'ūdī a pontusvidékieket.⁶

Több arab forrás egyenesen *türk* néven említi a magyarokat.

Így egy régi, 850 előtti tudósítás, mely Al Bakrī-nál és a tévesen Mas'ūdīnak tulajdonított Kitāb al 'a-džā'ib c. műben őrződött meg. E tudósítás, mely szerint⁷ még a dunai bolgárok (*burdžān*) pogányok, azt mondja, hogy a dunai bolgárok harcban állnak a bi-

¹ Marquart, Streifzüge, 57 skk.

² MHK. 167. ³ I. h.

⁴ Chwolson, Izvēstija ... Ibn Dasta, 105; MHK. 240.

⁵ MHK. 199.

⁶ Murūdž, ed. Paris, I, 262: „la mer des Bulgares, des Russes, des Bedjna, des Bedjenek et des Badjghourd, dont les trois derniers sont des races turques, est la même que la mer Nitas“.

⁷ Al Bakrī: Kunik-Rosen, Izvēstija Al Bekri, 45, 65.

zánciakkal, szlávokkal, kazárokkal és türkökkel. Ezek a türkök csak a magyarok lehetnek.¹

Említettük, hogy Mas'ūdī türk-fajúnak mondja a magyarokat; majd arról szól, hogy a türkök Konstantinápolytól Spanyolországig kalandoznak — itt a *türk* név csak a magyarokra vonatkozhatik.² Egy másik helyen Prágáról beszélve azt mondja, hogy „e szláv királyhoz [= országhoz] legközelebb a türkök [= magyarok] országa van.”³

Azután türknek nevezi a magyarokat Ibráhīm ben Ja'kūb, a X. század második felének az elején.⁴ Ez a tudósítás is a szlávokkal van összefüggésben; arról van szó t. i., hogy a Prágától Krakkóiig terjedő szláv ország határos a magyarok (= *etrāk*, a *türk* arab többese) országával.

Muṭahhar ibn Ṭāhir al Makdisī a X. század közepén írt történeti művében⁵ azt mondja, hogy a türkök Andalus ellen viseltek portyázó hadjáratot s hogy az ottani arabok a portyázók közül néhányat elfogtak, de senki nyelvüket megérteni nem volt képes. Ezek a türkök is magyarok.⁶

¹ Marquart, Streifzüge 29—30, 204—205; Al Bakri, i. h.; L'abrége des merveilles, oeuvre attribué à Maçoudi, trad. par Carra de Vaux, 123.

² Mas'ūdī, Murūdž, ed. Paris, II, 58—64; d'Ohsson, Des peuples du Caucase, 259; Marquart, Streifzüge, 60 skk.

³ Mas'ūdī e fejezetét javítva közli Marquart: Streifzüge 96 skk.; a szóban levő helyet l. 100. és 102., továbbá 144. l.

⁴ Tudósítása Al Bakrínál: Kunik-Rosen, Izvēstija Al Bekri, 35, 49; Marquart, Streifzüge, 192.

⁵ Ed. Huart, IV, 65.

⁶ Kmoskó Mihály közlése.

A bizánci források közül először Bölcs Leó császár (886—912) nevezi türknek a magyarokat taktikai művének XVIII. fejezetében,¹ majd fia, Konstantinos Porphyrogennetos s utánuk a bizánci írók egész sora.²

Két alkalommal turknak nevezi a magyarokat egy nyugati író, a Bizáncban járt Liudprand is.³

*

Hogyan jutottak hozzá a magyarok a *türk* névhez?

E kérdés vizsgálatánál először is ki kell zárnunk az első pillantásra legtermészetesebbnek látszó véleményt.

E vélemény az, hogy a pontusi magyarság török fajú, török nyelvű. A fajról nem beszélhetünk, ez a tudomány mai állása mellett történeti kérdéseknél megfoghatatlan dolog, a nyelvre vonatkozólag pedig kétségtelen, hogy a pontusi magyarság általában mai finnugor nyelvét beszélte. Kétségtelenné teszik ezt az *Ügyek*, *Álmos*, *Levedi* nevek (l. 280—81. l.), a finnugor nyelvünket beszélő baskiriai magyaroknak a pontusi magyarokkal való összetartozása (l. 299 skk.), — ha ugyan egyáltalában szükséges ez egészen világos dologban bizonyítékokat felhozni.

Az azonban kétségtelen, hogy a magyaroknak élt a *türk* neve. Élt vagy maguknál a magyaroknál, vagy a szomszédos népeknél. Ezt világosan bizonyítják a következő körülmények:

¹ Vári, MHK. 3; a szövegben: 32., 33. l. és passim.

² Darkó, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál, 4, 33 skk., Leóra nézve: 34.

³ Antapodosis, II. könyv, 4. és 26. c.

1) A név megvan három, egymástól független forráscsoportban: az örményben, az arab-perzsában és a bizánciban, az arab-perzsában különösen sok és sokféle forrásban.

2) Konstantinos Porphyrogenetosnál¹ a következő mondatot olvassuk: „Abban az időben [t. i. Levedi idejében] nem hitták őket [t. i. a magyarokat] turkoknak, hanem σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak, valami okból“. A 38. fejezet egy másik helyén² meg ez van: „[A turkok] egyik rész[e] keletnek ment lakni... és ezeket mai napig a turkok régi nevén σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak nevezik“. Ezeknek a mondatoknak nincs értelme, ha a magyaroknak irodalmi neve Bizáncban a *türk*.

*

Theophanes Byzantios VI. századi írónál azt az értesítést találjuk, hogy [568 táján] a Dontól keletre türkök vannak;³ tovább azt mondja, hogy ezeket a türköket régebben massagetáknak nevezték, s a perzsák őket saját nyelvükön Κερμιχίωνας φασι: kermichionoknak nevezik.⁴

A Zemarchos (569) és Valentinus (576)-féle követéségek tudósításaiból arról értesülünk, hogy a Kaukázustól északra fekvő területek a VI. század második felében türk uralom alatt voltak.

¹ De adm. imp. 38. fej., MHK. 119—120.

² MHK. 121.

³ Ed. Bonn, 484; HGM. I, 446.

⁴ Nincs megokolva, hogy e tudósítást az avarokra vonatkoztassuk. Vö. Chavannes, Documents, 231 skk.; Dieterich, Byzant. Quellen, II, 137; Marquart, Ērānšahr, 50. l. 5. j.

Türk fennhatóság alatt, türk vezetőséggel és türk haderő hozzájárulásával jött tehát létre 560–70 körül a kazárok birodalma, kik még 627-ben is a türk birodalomhoz tartoznak (l. 205. l.).

Ennek azután természetes következménye, hogy a kazárok a türk nevet is viselik. Ezzel a névvel nevezik őket a kazár név mellett görög, arab és szír források.¹ Egy kínai forrás, a T'ang chou a kazárokat (a VIII. század közepére vonatkozólag) *tou-kiue ho-sa* = *türk-kazar-nak* nevezi.²

E név a VIII. század után — úgy látszik — nem igen volt használatos, kiszorította a *kazar* név.

Hangsúlyozzuk tehát, hogy a *türk* név a türk hódítás következtében került a kazárokhoz s e név eredetének minden más magyarázata lehetetlen.

A türk hódítás és a kazárokkal való kapcsolat következtében szállott azután a türk név a magyarokra.³

Sőt többé-kevésbé világos történeti nyomai is mutatkoznak annak, hogy a magyarok közelebbi viszonyba kerültek a türkökkel. Menandros⁴ 576-ból — a Valentinos-féle követségről szóló tudósításban — azt mondja, hogy a türkök az unigurokat [= onogurokat] leigázták. Ha a magyarok valóban kapcsolatban vannak az onogurokkal — ami nagyon valószínű —, akkor azt kell gondolnunk, hogy ez az adat a magyaroknak a türk birodalomba való bekapcsolására

¹ d'Ohsson, Des peuples du Caucase, 201; Marquart, Streifzüge, 304; Kmoskó: KCsA. I, 359–60.

² Chavannes, Documents, 145, 170.

³ Nagy Géza: Ethn. XIX, 69.

⁴ Ed. de Boor, 206.

vonatkozik. Hogy egyébként a magyarok, mint a Kaukázus északi vidékén lakó nép, 600 körül beletartoztak a türk birodalomba, az kétségtelen. A fenti tudósítás már csak azért is vonatkoztatható a magyarokra, mert e tudósításban az onogurokkal együtt — mint meghódított népek — csak az alánok szerepelnek. A magyarok és az alánok kapcsolata pedig ez időtájt kétségtelen.

Másik valószínű történeti nyoma a magyar-türk kapcsolatnak abban a tudósításban van, amely szerint a türkök 576-ban elfoglalták a krími Bosporos várost.¹ Erre a helyre a türkök csak a magyarság kubánvidéki hazáján át juthattak, azaz ezt előzőleg kétségtelenül meghódították. Láttuk, hogy Gordas és Mogyeri, tehát a VI. századi, kubánvidéki magyarság, szoros kapcsolatban volt Bosporos városával.²

Hogy a türk név a magyarokra a türk hódítás és a türk-kazár-magyar kapcsolat révén szállt, azt bizonyítja Nikolaos Mystikos bizánci patriarkának egy 924—25-ből való levele is, mely egy helyen „türk“, egy helyen „nyugati türk“ névvel jelöli a magyarokat.³ A „nyugati“ jelző azt tételezteti fel velünk, hogy a pátriárka egy „keleti“ türk népről is tud, mely nem lehet más mint a kazár. Viszont Theophanes (megh. 817) a kazárokat nevezi „keleti türk“-öknek.⁴ Ez a

¹ Menandros, ed. Bonn, 404, Exc. de leg. 208; Marquart, Streifzüge, 504; Darkó, Népnevek, 49.

² 165 skk.

³ Migne, Patrol. Gr. CXI. k. 151. és 153. l.; Moravcsik: KCsA. I, 156—57.

⁴ Ed. Bonn, 485.

kifejezés egy „nyugati türk“ népre enged következtetni s ez nem lehet más mint a magyar.¹

Ezeket az adatokat szépen egészíti ki a következő, mely egy 1105-ig terjedő bizánci krónikában fordul elő: „... οὐγγρία· ἣν καὶ ἐσπέριον τουρκίαν καλοῦσι (= ... Magyarországé, melyet nyugati Turkiának is neveznek)“.²

*

A magyarokra tehát a türk hódítással szállt a *türk* név. Hagyománya fennmaradhatott és erősödhetett több okból.

Először azért, mert a nép valószínűleg — a türk hódítás korában feltétlenül — türk vezetés alatt állott. A meghódított népeket a török kagánok családtagjaik közt osztják szét³ s ezekkel együtt természetesen nagyobb számú kíséret és katonaság is megy a meghódított néphez.

Ez is volt a magyarságnál a türk kultúra befolyása is (mely sok tekintetben egyezett s keveredett a bolgárral), amint ezt a magyarság harcmódorának fennmaradt leírásai s a türk (székely) írás ismerete bizonyítja. Az is kétségtelen, hogy a türk nyelvet a magyarok közt sokan beszélték, sőt hogy a bolgár nyelven kívül ez volt az egyetlen elterjedt idegen nyelv a magyarságnál.

A honfoglaló magyarságnak tehát életmódját, műveltségét és államszervezetét tekintve török jellege volt.

¹ Darkó, Népnevek, 44; vö. Czebe: KCsA. I, 306—310.

² Cod. Vatic. gr. 1889. fol. 32^r. Moravcsik Gyula közlése.

³ Chavannes, Documents, 147; Köprülüüzādä, Türkiyä tārīhi, I, 164, 175.

Lényegesen hozzájárultak e törökös jelleg kialakulásához a csatlakozott nagyszámú kisebb és nagyobb török néprészek. (Ezek közül a nagyobbakat a magyar törzsrendszer tárgyalásánál fogjuk látni; a kisebbek csatlakozásának nincs nyoma, de kétségtelen, hogy ilyenek is nagy számmal olvadtak be a magyarságba.)

A dolog lényege azonban az, hogy a török népevek — így a türk is — nem nyelvi vagy néprajzi, hanem politikai összetartozás szerint terjednek át más népekre, mint ezt az általános részben bizonyítottuk.

Kazárok.

A kazárok első nyomaira a történelemben — mint már említettük¹ — a szabirok eltűnése (558) utáni korszakban a Kaukázus északi vidékén bukkanunk. I. Chosrau Anōšarvān alatt (531 és 578 között) már harcolnak a kazárok a perzsák ellen,² s 586-ban már ismeretes a kazárok neve a Római-birodalomban.³

A kazárok eredetére Mas;ūdīnak egy adata s a szabir népnév megfejtése vet világot.

Tudjuk, hogy a szabirok egy része talán a VI. század elején vagy még az V. században, irtisvidéki hazájából tovább vándorolt a Kaukázus felett elterülő vidékekre. 558-ban letűnnek s nemsokára ezután a türkök fennhatósága alatt megalakul a Kazár-birodalom.⁴ A szabirok és a kazárok viszonyára vonatko-

¹ 176. l.

² Nöldeke, *Gesch. d. Perser und Araber*, 166.

³ Marquart: *WZKM.* XII, 198—99; *Streifzüge*, 46.

⁴ Marquart, *Streifzüge*, 58 és 46.

zólág Mas;ūdi¹ azt mondja, hogy a kazárokat törökül szabi-roknak, perzsául *ħazar*-oknak nevezik.² Ebből azt következtethetjük, hogy a *kazar* a szabir népnek egy másik neve. Tomaschek ezt ki is mondotta, ilyenformán:³ a szabi-rok később kazár néven jelennek meg.⁴

Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a *sabir* népnév jelentése valóban azonos a *kazar* név jelentésével,⁵ akkor Mas;ūdi adatának helyes volta nyilvánvalóvá válik, s a szabir-kazár azonosságot is valószínűnek kell gondolnunk.⁶

E szerint a Kazár-birodalom lényegében a Kaukázus felett lakó bolgárokból s az ezekre rátelepedett szabi-rokból alakult. Később, a türk hódítás idején, jött még hozzá némi, de valószínűleg igen kevés türk elem.⁷

¹ Kitāb at tanbih, ed. de Goeje, 83. (BGA. VIII.)

² L. 188. l. 4. j.

³ Pauly-Wissowa, s. v. Bulgaroi, 1041. hasáb.

⁴ Vö. még Kuun Géza gróf: KSz. II, 265. l. 3. j.; Maçoudi, Le livre de l'avertissement, trad. Carra de Vaux, 120. l. j.; de Goeje jegyzete a *sabir* szóhoz (BGA. VIII, 83.): „Itaque Hunni-Sabir et Chazari idem populus sunt; cfr. Nöldeke, Beitr. zur Gesch. des Alexander-romans. p. 31. (Denkschr. AWWien Bd. XXXVIII).“

⁵ L. 37. l.

⁶ Máskép Marquart: WZKM. XII, 192—93.

⁷ A kazároknak békés munkára való hajlandósága bizonyára nem a türköktől, hanem a kazár birodalomban nagy számmal lakó bolgároktól származik, amint ezt Zichy István gróf is mondja a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvében írt dolgozatában: »[a kazárok] a megtelepült vagy félig települt műveltség elemeit a meghódított bolgár törzsektől tanulták.« (74. l.)

Történetük első korszakában a kazárok a türk birodalomhoz tartoznak, még 627-ben is.¹

A VIII. század második felének közepe tájáig vegyesen *türk* és *ħazar* néven szerepelnek a bizánciaknál és a keleti forrásokban (l. 200. l.).

A kazárok birodalma a többi török birodalmak között kiválik kulturális színvonalával, virágzó földművelésével és különösen kereskedelmével.

„A kazárok tartományában szántóföldek és sok kert található, s ez a föld az életnek sok kényelmét nyújtja; méhek is nagy számmal vannak és jó viaszot visznek innen ki“, írja Gardīzī.² Ibn Faḍlān a kazároknak liszttel, mézzel, viasszal, bársonnyal, vidra- és másféle bőrökkel való kereskedéséről beszél.³

„A [kazár] kincstár jövedelmi forrásai vámokból és a kereskedők tizedeiből állnak, amelyek a szárazföldi, tengeri s folyami útvonalakra megállapítottak.“⁴

Masʿūdī szerint a kazároknak sok hajójuk van.⁵

A török népekre jellemző harcokat csak 800-ig folytatnak, különösen a szászánidák és abbászidák birodalma ellen.⁶ Később zsoldos katonaságuk van.⁷

A kagán és a lakosság egy része zsidó vallású, többi része mohamedán, keresztyén vagy pogány.⁸

¹ Marquart, Streifzüge, 47, 498; Barthold: Enz. d. Isl. I. 820. l. fent.

² MHK. 157, 158.

³ I. m. 217.

⁴ Istahri: MHK. 225.

⁵ MHK. 260.

⁶ Marquart, Streifzüge, 5—6.

⁷ Masʿūdī: MHK. 256 skk.

⁸ Marquart, Streifzüge, XIV, XLIII. l. 1. j.

Ibn Rusta és Gardizī¹ a kazárok vallásáról azt mondja, hogy a kagán és a sad, a kazárok két királya, zsidó vallású a főemberekkel együtt, s a lakosság többi részének vallása a türkökéhez hasonló; pár sorral lejjebb arról beszél, hogy a fővárosnak mohamedán lakossága is van. Ezt megerősíti Ibn Fadlān és Masʿūdī.²

Ištahri és Ibn Haukal szerint a kazár király zsidó vallású; alattvalói moszlimok, keresztyének, zsidók és bálványimádók; számra nézve legkevesebb a zsidó s legtöbb a moszlim meg a keresztyén; a király és az előkelők zsidó valláson vannak.³

Állítólag már 677—703 között térítenek köztük a keresztyénségre,⁴ s a kagán és az előkelőbb osztály Hārūn ar Rašīd (786—809) idejében tér át a zsidó vallásra.⁵ Konstantin 860 táján térít a kazároknál⁶ s még két tudósításunk van iszlámra való térítésről.⁷

Ibn al Fakīh tudósítása, mely szerint a kazárok mind zsidók, a többi tudósításokkal szemben nem lehet hiteles, Marquart, i. m. 270; ugyanígy nem vehető figyelembe a XIV. századi Dimaškī tudósítása, mely arról szól, hogy 868 körül az egész kazárság mohamedánná lett. (MHK. 245—46.)

Szemenderben mecsetek, keresztyén templomok és zsinagógák voltak.⁸

¹ MHK. 153—55.

² MHK. 216, 254—55.

³ MHK. 224.

⁴ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003.

⁵ Masʿūdī: MHK. 255; Marquart, Streifzüge, XIV, 5. skk.

⁶ Marquart, Streifzüge, 13 skk.; MHK. 348 skk.

⁷ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1004.

⁸ Ibn Haukal, 282.

A vallásokkal együtt jöttek természetesen az írások is. Kétségtelen, hogy a kazár birodalomban ismerték a héber írást,¹ az arab írást és a görög írást s ismerték a türk írást, melynek mind a keleti, mind a nyugati türk birodalomból maradtak emlékei; An Nadim arról tudósít bennünket, hogy a Kaukázus vidékén élt egy rovásírás, melynél nem igen lehet másra, mint a türk írásra gondolni.² Egy XIII. század eleji író, Fahrüddin Mubarak Šāh meg arról értesít bennünket, hogy a kazároknál, illetőleg inkább csak a kazár zsidóknál ismeretes egy ábécé, melyet az oroszoktól vettek át, s melyet egy a közelükben lakó, *rūm-rūs* nevű bizánci nép is használ; ez írást balról jobbra olvassák, 21 (22) betűből áll; ez kétségtelenül a cyrill írás.³

Sajátságos dolog, hogy bár ennyi írásuk volt a kazároknak, írott emlék egyetlen egy sem maradt ránk tőlük.

A birodalom legfontosabb része a Kaukázus gerincétől északra, a Káspi-tó partvidékén van; itt van két nevezetes város, a nagyszámú lakossággal és négyezer⁴ kerttel bíró *Semender*,⁵ továbbá a VIII.

¹ Erre van történeti adat is, a X. századi Ibn Abū Ja'kūb An Nadimtól, vö. Marquart: WZKM. XII, 170.

² Sebestyén, A m. rovásírás hit. eml. 156; Harkavy (Garkavi), Skazanija musul'manskich pisatelej o slavjanach i russkich, 240.

³ Ta'rikh-i Fakhru'd-din Mubarakshāh, ed. Denison Ross, XI, 17; Ligeti: MNy. XXIII, 473 skk.

⁴ Negyvenezer??

⁵ Ibn Hordābeh: MHK. 244; Ištahri, Ibn Haukal: MHK. 231—34; Mas'ūdi: MHK. 254.

század első negyedéig virágzó régi főváros, *Balandžar*.¹ (E két név eredetileg törzsnév.)²

A Volga mellett volt *Saryjšyn* 'Fehér(város)', arabul *Al-Baidā'*, melynek keleti részét *Hazar(ān)*-nak, nyugati részét, melyben a kagán lakott, *Itil*-nek vagy *Hanbalyg*-nak³ is nevezték. E város már 729-ben a kazárok fővárosa.⁴

A kazár birodalom területe általában az a nagyjában háromszög-forma terület, melyet a Kaukázus-hegység északi széle, azután a Don-folyó az Azov-tengerrel, végül a Volga a Káspi-tóval együtt alkot; e terület legészakibb pontja tehát az, ahol a Don és a Volga legközelebb vannak egymáshoz. Ez a terület természetesen gyakran változott s a szomszédos népek gyakran voltak többé-kevésbbé szoros viszonyban a kazárokkal.

Így a VII. században a kazárok uralma Perzsiának bizonyos északi, kaukázusi területeire is kiterjedt;⁵ meghódították a krími gótokat,⁶ s általában Krim egy része többször tartozott hozzájuk;⁷ a X. században adót fizettek nekik a burtaszok és a Dnyeper vidékétől az

¹ Ibn Hordābeh: MHK. 243—44.

² Marquart, Streifzüge, 16, 500.

³ *Hamlyh*-nak?, vö. MHK. 244; Ibn Hordābeh.

⁴ L. 82. l. Ibn Rusta: MHK. 154; Ibn Hordābeh: MHK. 243; Ibn Haukal: MHK. 223; Mas'ūdī: MHK. 254; Ibn Fadlān: MHK. 212; Marquart: WZKM. XII, 194; Streifzüge, 18; Kuun Géza gróf: MHK. 155, j.; 230 és 2. j.; Barthold: Enz. d. Isl. I, 820; II, 1003.

⁵ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003.

⁶ Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, 431, 742.

⁷ L. 161. l.

Oka vidékéig lakó szlávok, a poljánok, sěverek és vjatičik,¹ a IX. században Kiev is hozzájuk tartozott,² sőt a X. században a volgai bolgárok is adófizetőik voltak.³

A kazár birodalom a XI. század első felében pusztul el; történetének utolsó korszakára és végére vonatkozólag nincsenek világos adataink.⁴ Maḥmūd Kašgarī 1066-ban nem említi a kazárokat, de Fahrūddin Mubārak šāh 1206-ban még beszél róluk.⁵ Krim még századokig viseli a *Kazaria* nevet.⁶

IV. Ince pápa 1253-ban az „... in terris Saracenorum... Bulgarorum, Cumanorum... G a z a r o r u m... Tartarorum... Ungarorum maioris Ungariae...” kifejezéseket használja. (Gyárfás, A jász-kunok tört. II, 407.)

*

A kazárok nyelvéről egymásnak ellentmondó tudósításaink vannak.

Al-Balḥī (megh. 934-ben) szerint a kazárok nyelve a türkökéhez hasonló.⁷ Ibn Faḍlān arról tudósít bennünket, hogy a kazárok nyelve különbözik a türköké-től és perzsákétól és semmi más népnek a nyelve nem egyezik vele.⁸ Ezt a mondatot ismétli Ištāḥrī⁹ és Ibn

¹ Lětopisj po Lavrentievskomu spisku³, 18; Barthold: Enz. d. Isl. I, 823.

² Barthold, i. m. II, 1005.

³ Markwart: UngJb. IX, 76. l. 4. j.

⁴ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1005; Pauler, MNTört SztIstv. 93; Marquart, Komanen, 55—56 és 56. l. 3. j. — A kazárok történetéhez l. még: Simchowitsch (M. Palló): UngJb. II, 157 skk.; Kmoskó: KCsA. I.

⁵ Ed. Denison Ross X, 17, 17.

⁶ L. 162. l.

⁷ Thúry: Századok, 1896, 786. l. 1. j.

⁸ MHK. 216. ⁹ BGA. I, 222.

Haukal,¹ de az utóbbi egy figyelemreméltó megtoldással, így: „Az igazi kazárok nyelve különbözik a türkökétől és perzsákétól...” Hogy kiket ért Ibn Haukal igazi kazárokon, az nem világos, de annyi bizonyos, hogy e tudósítás a kazár birodalom többnyelvűségére utal. Ibn Haukalnak tudomása volt arról, hogy a kazárok egy részének nyelvére nem illik rá az a megállapítás, hogy sem a türkhöz, sem a perzsához, sem más nyelvhez nincs köze.²

Ištahri³ és Ibn Haukálnál⁴ azonban még egy másik tudósítást is találunk a kazár nyelvre vonatkozólag. E szerint „Bulgár nyelve olyan, mint a kazárok nyelve”.⁵ E tudósítást nem szabad az előző tudósítás kiegészítésének tekintenünk, mert az Ibn Fadlānra visszamenő tudósítás azt mondja, hogy a kazár nyelv egy nyelvhez sem hasonló. Tehát Ištahri—Ibn Haukal két tudósítása a kazár nyelvről egymást kizárja, egymástól független.

Végül érdekes Muḩaddasinak, a geográfusnak⁶ idevonatkozó megjegyzése: „al-Hazar nyelve nagyon homályos”.⁷

Ezekből a tudósításokból és egyéb ismereteinkből⁸ tehát az derül ki, hogy a kazár birodalomban

¹ BGA. II, 281.

² A MHK.-ben e fontos megtoldás nincs figyelembe véve a fordításban; az arab szöveg helyesen van; fordítás: 230, Ištahri szövege: 227, Ibn Haukal szövege: 231.

³ BGA. I. 225.

⁴ BGA. II. 285.

⁵ MHK. 239.

⁶ BGA. III, 368.

⁷ Ez adatok és sok más arab-perzsa adat összegyűjtésében nagy segítségemre volt Kmoskó Mihálynak „Góg és Mágóg” c. kéziratos műve.

⁸ Gombocz, MSFOu. XXX, 197 skk.

1) beszéltek egy nyelvet, mely nem hasonlított az ismeretes nyelvekhez (itt aligha gondolhatunk másra mint a magyarra),

2) beszéltek a bolgár nyelvet (melyet ebben az időben a türkök még megértettek),

3) beszéltek a türk és szabir nyelvet (melyek nem igen különböztek egymástól),

4) esetleg egyes töredékek beszéltek más nyelveket.

E többnyelvűség egészen természetes.

A volgai bolgár birodalom sem egynyelvű; a bulgari feliratok török nyelvű szövegdarabjainak egy része j-török nyelven, más része bolgár-török nyelven van írva.¹

*

Ezeket az eredményeket megerősítik a kazár nyelvből való maradványok és történeti ismereteink is.

Türk típusú nyelvből való a *k'azar* népnév,² továbbá a قراخزر *kara k'azar* 'fekete kazár' megjelölés.³

Ugyanilyen a pogány kazárok fő-istenének neve: *t'engri-šan*, mely egy örmény forrásban, K'alankatvac'i Mózesnél maradt fenn.⁴ E kifejezés ma is megvan a szibériai törökségben *tärgärü šan* alakban;⁵ a szagajban *kan tegir*, a sorban *kan tügrü* 'der Himmel'.

¹ Munkácsi: Ethn. XIV, 261—62.

² Gombocz, MSFOu. XXX, 198.

³ Ibn Fadlān: MHK. 214; Ibn Haukal: MHK. 234.

⁴ Manandian, Beiträge zur albanischen Geschichte, Leipzig, 1897, 31. l.; Marquart, Streifzüge, 15; Komannen, 33—34.

⁵ Vámbéry, Das Türkenvolk, 117.

Ilyen a volgai főváros neve: *Saryšyn*.

E városnév a forrásokban سارعشن *sar'šn* (Ibn Rusta, ed. de Goeje, 139) سارغش *saryš* (Gardizī, MHK. 153; ugyanígy a cambridge-i kéziratban) alakban maradt fenn; ezt Vámbéry (A magyarok eredete, 94) s később Marquart *Saryγ-šār* 'sárga város'-ra emendálta (WZKM. XII, 194; Streifzüge, 1). Erre az emendatióra nincs szükség. A név *Saryšsyn*-nak olvasandó; jelentése 'sárgás', esetleg 'fehéres', vö. oszm. *saryšyn* 'blond, schön vom Äussern' (-šyn képzővel a *sary* 'sárga' ~ csuvas *šyrš* 'fehér' ~ ujgur *saryγ* 'sárga' szóból). Arab források e várost al-Baidā' 'a fehér'-nek nevezik. E városnév szókezdő s-e miatt csak nem-bolgár török nyelvből való lehet. (Hasonló név *Caricyn* neve, melyet egy keleti forrás, a Tavārih-i Bulyarija صارىچين *Saryčyn* alakban ír. Ebben tehát a *sary* melléknév a -čyn kicsinyítő képzővel van ellátva. Berezin, Die innere Einrichtung der Goldenen Orda, Archiv f. wiss. Kunde v. Russland, XI (1852), 180—181. Rásonyi Nagy László közlése.)

Türk eredetűek a kazár méltóságnevek (a kéteseket, vagy azokat, melyekhez megfejtetlen problémák fűződnek, nem említem):

k'ayan: خاقان¹, χαγάνος.²

bek: πέχ³; بك⁴

jilik a kazár -*bek* másik címe, az *ilk* 'első', *ilig* 'fejedelem' szóból; figyelemreméltó a szókezdő j-

¹ Ibn Fadlān: MHK. 215, Ibn Haukal: MHK. 235 skk. stb.

² Konstantinos Porphyrogennetos: MHK. 120 skk.

³ Konstantinos, De adm. imp. 42. fej.

⁴ Ištahri — Ibn Haukal: MHK. 223.

magánhangzós szókezdettel szemben, mely jelenség igen gyakori a törökségben.¹

šad;²

tarxan;³

tudun.⁴

Találunk azután a kazár birodalom területén bolgár-török nyelvmaradványokat is, így pl. Semender közelében.

Georginál⁵ olvassuk a következő mondatot: „Tarku hat einen Schamchal oder Chan und etwa 1200 Familien. Hier ist der reiche Salzsee Turuly...”. Ez a *Turu(a?)ly* a török *tuzlu* ‘sós’ szónak bolgár megfelelője (**turlu*), mely a mai csuvasban *tâvarlâ* alakban van meg.

Az Elton-tótól keletre van egy *Torlo-kum* ‘sós homok’ nevű sós mocsár, mely nyáron részben egészen kiszárad; tőle délre, közvetlen közelségben, homokdombok vannak.⁶ Itt ugyancsak a j-török *tuzlu* ‘sós’ szó bolgár-török alakja van előttünk.

¹ Ibn Fadlân: MHK. 212—13; İstahri—Ibn Haukal: MHK. 223: *يَلِك : د بَالِك*.

² Thúry: KSz. IV, 1 skk.; Marquart: WZKM XII, 194. l. 1. j.; Streifzüge, 394. l. 2. j.; Munkácsi: FUF. XII, 98 skk.

³ L. 257. l.

⁴ Τουδοῦνον δὲ ἀρχοντα Χερσῶνος... Theophanes, ed. Bonn, 578, ed. de Boor 378, vö. Zeuss, Die Deutschen u. die Nachbarstämme, 739, j.; Gombocz: MNy. XII, 98 skk. ∼ volgai bolgár *turun* (Ethn. XIV, 72) ∼ ? *Beg-tuzun* (Barthold, Turkestan, GibbMS, index).

⁵ Beschr. d. Russ. Reiches, II. Teil, 974. l. [1799].

⁶ Göbel, Reise in die Steppen des südl. Russlands, Dorpat, 1838, I, 86; vö. u. o. Göbel és Kruse térképét.

Bizonyára a bolgár-törökség ázsiai emlékei (s nem a *tuz* szónak ma meg nem lévő j-török *tur* alakját őrizték meg) a következő adatok, amelyeket Rásonyi Nagy Lászlótól kaptam:

Tur-kul (Salt): a Karluk-tay északi lejtőjén, Hamitól ÉK. The Geogr. Journ. 1913. 420. map.

Оа. (=tó) Тур-кулъ: Khivától D. KJAR. X. (=Karta Južnoj Aziatsk. Rossii.)

Оа. Тур-кулъ: Bokharától ÉK. KJAR. XIX.

Кол. (=kút) Тур-кудукъ (kút): Aulieatától K. KJAR. XIX.

Tur-Köl (kkir.): Radloff, Proben, V, 253.

II. (=hágó) аму-туръ É. 42, K. 72, KJAR. XIX.
II. Туз-аму É. 42, K. 73, KJAR. XIX. az Alai h-ben Oštól D-re is. Туз-аму É. 42, K 74° 30', KJAR. XX. Туз-аму É. 40° 30', K. 76° 20', KJAR. XX.)

Уроч. (=határválasztó) Тур-ау Кулдžанал, KJAR. XII; уо. Пр. (=hágó) Туз-даванъ (csag. *davan* 'Bergpass').

Bolgár-török Σάρκελ = *Šarkel* a Don-melletti kazár erősség neve, melyről Konstantinos Porphyrogennetos azt mondja, hogy ἄσπρον ὀπίτιον 'fehér szállás' a jelentése.

csuvas *šurâ* 'fehér', *šap šar* 'égészen fehér' (az -š el-tűnésére vö. még csuv. *sar-χurt* 'hereméh', *sarâ-χurt* (Novoje Jakuskino) 'poszméh; wilde Biene, Hummel', vö. oszm. *sarâ-dža* 'wilde Biene' (Paasonen);

csuvas *kil* 'ház' Paasonen; 'város, falu' (l. Ramstedt: JSFOu. XXXVIII: 1, 13. l. j.; az *Eskil* városnév itt található magyarázata aligha helyes, e név eredetileg törzsnév, nem lehet tehát „Nagy-város“-nak magyarázni.) E szó különben, más jelentésben, úgy látom, megvan az oszmánliban is. Várna környékén (Kestrič) jegyeztem fel ezt az adatot: *Ivan-gildän* = *Ivannardan* 'Ivánéktól'; egy szívaszi embertől hallottam ezt: *Osman ā gildän gūlijorum* Osman agáéktól jövök'. Vö. Poppe: KCsA. II, 82.

A bolgár-török nyelv emléke a Volga és a Kuma között lakó *oγur*-ok, továbbá a Kubán-Maeotis-vidéki *onoγur*-ok neve is; ezek kétségkívül a kazár birodalom népei voltak.¹

*

A türkök 570 körül foglalták el a Kubán vidékét s szervezték meg a kazár birodalmat; világos, hogy a türk vezetés alatt létrejött s legalább 50—60 évig türk uralom alatt álló kazár birodalomhoz a magyarok ez időtől (570) fogva hozzátartoztak. Ez a viszony — esetleges megszakításokkal — mindaddig tartott, míg a magyarok a Kubán vidékén laktak.² A Ravennai Geográfus (700 körül) arról tudósít bennünket, hogy a kazárok birodalma a Kubánig (Cuphis) ér.³ Általában a kazár birodalom északnyugati határául a Dont s a Maeotisnak a Don és a Kubán közt levő partját kell felvennünk. A Don mellett építették a kazárok Sarkel várát is határuk védelmére.

A kazár-magyar kapcsolatra vonatkozólag két fontos mondatot találunk a *De administrando imperio* 38. fejezetében.

Az első mondat így szól: „A turkok népe régente Chazariához közel lakott, a Levedia nevű tartományban...” Ez a mondat egészen világos. Konstantinos idejében a magyarok már mai hazájukban laknak,

¹ L. 170, 178 skk.

² A kazár uralom a Kubán-vidéken aligha volt szakadatlan.

Az is bizonyos, hogy a magyarok itt a kazároktól meglehetősen függetlenül s a kazár kultúrával is lazább kapcsolatban éltek.

³ IV, 1, ed. Pinder-Parthey, 168; Marquart, Streifzüge, 505.

„régente“ (azelőtt 60—120 évvel) a kazárok mellett laktak, Levediában.

A másik mondat ez: „Három évig együtt laktak a kazárokkal és együtt harcoltak velük minden háborúban“. Ennek a mondatnak az előbb tárgyalt mondat-hoz nincs köze. Ez egészen más dologról értesít bennünket; hogy miről, azt kétféleképp lehet magyarázni. Vagy úgy, hogy a magyarok Levedi idejében átmentek a Donon, tehát egy időre visszamentek régi hazájukba és három évig a kazárok szolgálatában állottak, vagy úgy — és ez jóval valószínűbb —, hogy a „három évig“ (ἐνιαυτοὺς τρεῖς) hibás adat, helyette esetleg „300 év“ volt az eredeti kéziratban, s akkor ez a feljegyzés arra a régi kazár-magyar politikai kapcsolatra vonatkozik, amelyet fentebb fejtegettünk. Ezt a feltevést támogatja két körülmény: először az, hogy nehéz elképzelni, hogy a Levediában önállóvá lett és akkoriban senkitől sem szorongatott magyarok újra visszatértek volna kazár uralom alá; másodszor az, hogy az „együtt harcoltak velük minden háborúban“ kifejezés „a három évig“ tartó együttlakás mellett érthetetlen.

Hun-magyar kapcsolatok a kaukázusvidéki hazában.

A magyarságnál a kaukázusvidéki hazában kétségtelenül élt a hunokkal való kapcsolat tudata.

Az a bolgár nép, amely a magyarságra a Don-Kubán-vidéken hatással volt s amelynek politikai kötelékébe a magyarság tartozott, feltétlenül kapcsolatban volt a Pontus-melléki „hun-bolgár“ birodalommal. Hogy az az r-es törökség, mely a Maeotistól keletre, a Don és a Kubán között lakott, nem valami külön, a hun-

bolgár birodalomtól izolált ága volt a bolgárságnak, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a Maeotistól nyugatra lakó kuturgur-bolgárok testvérei a Maeotistól keletre lakó uturgur-bolgároknak, továbbá, hogy a *bulyar* név, mely pedig feltétlenül hun kapcsolatra utal, a Maeotistól keletre, épp a Kubán vidékén is megvan, sőt Chorenei Mózesnél a türk (= magyar) névvel együtt szerepel.¹

A kubánvidéki hun-magyar kapcsolatot igazolja a magyar mondában fennmaradt *Belár* név is,² mely mondával — amint ez a Belár névből következik — eredetileg szerves összefüggésben volt a magyar-hun kapcsolat tudata is. Hunor és Magyar testvérpárnak a mondában való együttlészereplése tehát a hunok és a magyarok kapcsolatának az emléke.

Gombocz a Magyar Nyelv XVII. kötetében³ úgy adja elő a dolgot, hogy mivel a bolgárok a hun törzsek közé tartoztak, s a magyarság megszervezője egy uralkodó bolgár-török réteg volt: a bolgár uralkodó osztály magával hozta s nemzeti hagyománnyá tette a hunokkal való rokonságnak, a hun-magyar azonosság-nak a hitét.

Az a nép, amelynek Γορδαῖς = Ogurda és Μουάγερς = Mogyeri a királya, a bizánci forrásokban „hun” néven szerepel.

A szabiروkat, kiknek törzs-szövetségébe a magyarság — mint láttuk — minden valószínűség szerint beletartozott, a források rendszeren a „hun” jelzővel emlegetik.⁴

¹ L. 175. l.

² L. 172 skk.

³ 15—21. l.

⁴ Prokopios, ed. Bonn, I, 74, 288, II, 469, 509, 548; Agathias, ed. Bonn, 177, 234; Jordanes, 5. c.; Theophylaktos Simokattes, ed. de Boor, 258; Theophanes, ed. Bonn, 269. stb.

Hogy a bizánciak mikor jeleznek a hun névvel olyan népeket, melyek valóban viselték e nevet, s mikor használják a hun nevet kevésbbé reális alapon, azt némely esetben igen nehéz eldönteni. Én úgy látom a dolgot, hogy — különösen a jobb forrásokban — általában reális alapja van a népnevek használatának. A szabirok esetében például biztosra veszem, hogy a szabirok viselték is a hun nevet. (Vö. a fenti adatokat.)

Élt a hunokkal való kapcsolat tudata a türköknél s kétségtelenül azoknál a türk fejedelmeknél és nép-részeknél is, melyek a Pontus-vidéket — s itt a magyarságot is — a türk birodalomba beszervezték.¹

Végelemzésben tehát a hunokkal való kapcsolat tudata is úgy kerülhetett a magyarokhoz, mint az *onogur*, *sabir*, *türk* név. Ha ezek megőrződtek, miért ne őrződött volna meg valamilyen módon a hun név is?

A *türk* és *tatar* nevek, mint hatalmas hódító népek nevei számos népnél használatosak; kétségtelen, hogy — más, egyéni név vagy nevek mellett — a hun névvel is számos nép nevezte magát.

A magyarok és a hunok közös származásának hagyománya tehát oly korszak emlékéét őrizheti, amelyben a magyarok politikai és hadi szövetségben éltek egy olyan néppel, melynél megvolt a hunoktól való származás hagyománya s mely hunnak is nevezte magát. Ebben az időben — más nevek mellett — a magyarok is viselték a „hun“ nevet.

*

Az sem lényegtelen, hogy Attila neve, a régi gót

¹ L. 150. 1.

alakból fejlődött szabályos *Etële* alakban élt a régi magyar hagyományban.¹

*

A magyar hun-hagyománynak, Hunor és Magyar mondájának tehát történeti magva van.

A Hunor névről azt tartja a közfelfogás, hogy a *hun* névből a *magyar* (illetőleg *Magyor*) analogiájára alkotott eponymus-név.²

Ezzel szemben legyen szabad egy új magyarázatot megkísérelnem.

Azt gondolom, hogy a *Hunor* név azonos képzésű ugyan a *Magyor* névvel, de nem krónikás alkotás, hanem történeti emlék.

A *magyar* < *mogyeri* név első része a vogul *mańši*, *māńši*, mely a vogulban a vogulok és az osztjakok közös neve, második része a bolgár *eri* 'ember, nép' szó.³ Azt hiszem, ugyanilyen név a *Hunor* is, amely tehát eredetileg **hun-eri*-nek hangzott s bolgár nyelven 'hun ember'-t jelentett.

Nem tartom valószínűnek, hogy a krónikás a *hun* és a *magyor* nép számára *Hunor* és *Magyor* nevű eponymosokat alkotott volna; inkább *Hun* és *Magyor* nevűekét.

A **hun-eri* sajátságosan hangzik, de semmivel sem sajátságosabban mint a *türk-eri*, amely pedig mint élő népnév fel van jegyezve a régiségben.⁴

*

¹ Gombocz-Melich, EtSz., *Atilla*.

² Legutóbb: Pais: MNy. XVII, 162. Újabban Moravcsik Gyula úgy magyarázza, hogy félreértés következtében keletkezett a *Hunor*-*rex* (olvasd „*Hunorum rex*“) paleográfiai rövidítésből. MNy. XXIII, 265.

³ Részletesen l. 247 skk.

⁴ L. 248. l.

A magyar hun-hagyomány történeti értékét a kutatók egy része szenvedélyesen tagadja. Ez természetes ellenhatása annak az irányzatnak, amely a magyar hun-hagyományban a magyar őstörténet egyik legfontosabb momentumát látta s rá kalandos elméleteket épített.

A magyar-hun kapcsolatra — mint láttuk — építeni nem sokat lehet, de megvoltában nem kételkedhetünk. Ellenkezőleg — az volna feltűnő és nehezen magyarázható, ha a magyarságnak nem volna hun-hagyománya.¹

¹ Hóman, A magyar hún-hagyomány és hún-monda, Budapest, 1925; Schünemann: UngJb. V, 293 skk.; Moravcsik: KCsA. II, 310 skk.

IV. FEJEZET.

A magyar törzsrendszer.

Bölcs Leó görög császár hadi taktikájának XVIII. fejezetében¹ azt mondja a magyarokról, hogy nemzetségek és ágak szerint elszéledve legeltetik lovaikat.²

Konstantinos Porphyrogennetos a De administrando imperio 40. fejezetében közli a honfoglalás-kori magyar nemzetségek, illetve törzsek nevét is. E hely a következő:

Περὶ τῶν γενεῶν τῶν Καβάρων καὶ Τοῦρκων. Πρώτη ἢ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἢ προρρηθεῖσα τῶν Καβάρων γενεά, δευτέρα τοῦ Νέκη, τρίτη τοῦ Μεγέρη, τετάρτη Κουρτουγερμάτου, πέμπτη τοῦ Ταριάνου, ἕκτη Γενάχ, ἐβδόμη Καρή, ὀγδόη Κασή...³. Magyarul: „A kabarok és a turkok nemzetségeiről. Az első a kabaroknak a kazároktól elszakadt és imént említett nemzetsége, a második a Neki, a harmadik a Mejeri, a negyedik a Kurtu-Jermatu, az ötödik a Tarjanu nemzetsége, a hatodik a Jenach, a hetedik a Kari, a nyolcadik a Kaszi“.³

*

¹ 44. §. skk.; MHK. 33 skk.

² 52. §; κατὰ γένη καὶ φυλάς.

³ MHK. 124—125; Jakubovich-Pais, Ómagy. Olv. 8—9; a törzsneveket igyekeztem nagyjában úgy olvasni, ahogyan azokat egy X. századi bizánci ember olvashatta; egészen más kérdés természetesen, hogy az, aki a neveket leírta, milyen hangokat akart az illető görög betűkkel jelölni.

A magyar törzsrendszer emléke a Krónikában és Anonymusnál is megőrződött. E két forrás természetesen független Bölcs Leótól és Konstantinostól s a bennünket érdeklő részben független egymástól is.

Azonkívül Konstantinos és a magyar tudósítások közt egy nagy különbség van: Konstantinos a törzsek neveit közli s nem közli a törzsek vezéreinek nevét (amit pl. a besenyőknél megtesz), a magyar tudósítások pedig csupán a vezérek nevét közlik.

Abban megegyezik a két magyar forrás, hogy hét fejedelmi személyről, hét törzs fejről, tud. Ez bizonyosan a hét régi törzs, az újabban csatlakozott kabarok nélkül.¹

A fejedelmi személyek neveiben azonban eltérést találunk köztük, s ez az eltérés nagyon fontos és érdekes, amint erre már Szabó Károly (Kis. tört. munk.² I, 143) rámutatott.

Anonymus szerint a hét fejedelmi személy a következő: Álmos, Árpád apja; Előd, Szabolcs apja; Kend, Korszán apja; Ond, Ete apja; Tas, Lél apja; Huba; Töhötöm, Horka apja, Gyula és Zombor nagyapja. (6. fejezet.) Kézai Simonnál viszont a következő 'kapitányokat' találjuk: Árpád, Szabolcs, Gyula, Örs, Kend, Lél, Bulcsu. (II. k. I. f. 2, 4—11. §.)

A mi szempontunkból itt voltaképpen csak az a fontos, hogy a hét régi magyar törzs emléke ezekben a forrásokban is megőrződött, de különösen fontos ez a két feljegyzés egy általánosabb szempontból. Kiderül belőle, hogy a magyarságnál a vezérek koráról több hiteles hagyomány volt (itt előttünk van kettő). Az első jegyzékben (Anonymus) szereplő vezérek fiai közül hármat, Árpádot, Szabolcsot és Lél s egynek unokáját, Gyulát megtaláljuk a második jegyzékben (Krónika), s

¹ Vö. 223. l.

mindkét jegyzékben megvan Kend, amely talán nem annyira személy- mint inkább méltóságnév. Anonymus tehát egy régebbi, a krónika egy újabb, húsz-harminc évvel későbbi állapotot leíró forrás alapján dolgozott. (Másképp Pauler, MNTörtSztIstv. 208 skk. vö. itt 238—41. l.)

*

A magyar források tehát hét törzsről, hét fejedelmi személyről beszélnek. De szerepel a magyar forrásokban a nyolcadik magyar törzs, a Kabar is, csak hogy nem ezen, hanem egy más néven. Hogy más néven szerepel, az nem feltűnő; török néprészek két-három nevet használnak egyszerre, s a kabarok esetében különösen meggondolandó, hogy sem a *kabar*, sem a *kazar* nem eredeti nevük. (L. 238. l.)

Konstantinos megírja, hogy a kabarok Kelet-Európában csatlakoztak a magyarokhoz. Anonymus 10. szakasza szerint Kiev alatt hét kun vezér népével együtt csatlakozott a magyarokhoz, s e csatlakozás leírása után Anonymus a 11. és a 12. szakaszban, midőn a magyarság összeségéről beszél, a hét magyar mellé odateszi a hét kun vezért és népét, ami kétségtelenné teszi, hogy Anonymus szerint a honfoglaló magyarság hét magyar törzsből s egy csatlakozott „kun” törzsből állott. Ebből világosan adódik a hét kun vezér népének a kabarokkal való azonossága.¹

*

A krónikákban még találunk valamit, ami a régi magyar törzsszrendszernek — s általában a török-fajta

¹ A kabarok csatlakozásának nyoma megvan a Krónikában is; ezt a székely kérdéssel kapcsolatban lehetne kifejteni. Vö. Pais, Magyar Anonymus, 124, 139—40.

törzsszervezeteknek — egy lényeges vonását őrizte meg. A Krónika¹ szerint a magyarok hét seregbe oszlottak. Ez a hét sereg, „septem exercitus“ kifejezés onnan származik, illetőleg annak az emléket őrizi, hogy a törzsszervezet elsősorban hadi szervezet.²

*

Feltűnik egy sajátos körülmény, mégpedig az, hogy a törzsnevek a Krónika és Anonymus forrásaiban nem voltak meg, vagy ha megvoltak is, a krónikások nem tartották érdemesnek őket feljegyezni. Ez világosan bizonyítja, hogy a törzsnevek kevésbé voltak fontosak mint a vezérek nevei, talán már a vezérek korában, de mindenesetre már a XI. században. Nem lehet a krónikások hallgatását a törzsnevekről másképpen megérteni, mint hogy ezek az ő korukban minden jelentőségüket elvesztve feledésbe merültek.

Pauler³ szerint a törzsszervezet a X. század alatt teljesen felbomlott, kivéve Erdélyt. „... a nemi, ági kötelék még fenmaradt, s hatását éreztette a birtoklásban, bíraskodásban...“

„Természetes..., hogy az oly erőteljes fejedelmi akarat, aminő Gézában nyilvánult, nem tűrheté meg ama ziláltságot és széthúzást, mely a hosszas kalandozások közben [Árpád erős személyes hatalma után] új életre ébredő törzsszervezert jellemzé, s mely mindennél inkább akadályozá az egységes kormányzás érvényesülését. Helyesen ítél egyik legkitűnőbb, új-

¹ Kézai Simon II. k. I. fej. 2. §; Képes Krónika 12. fej.

² Másképp Pauler, MNTörtSztIstv. 208.

³ MNTörtSztIstv. 98.

kori történetírónk, midőn Géza nagy tettei között a legnagyobbat abban ismeri fel, hogy a törzsek és ágak által jobbra még közösen használt területekből, örök birtokul földet és azon alattvalókat adományozott a szabad vitézeknek, őket ennek fejében hadiszolgálatra kötelezvé a fejedelemért és utódaiért. Békés lakossá lett ekként az addig még jórészt nomád magyar s a fejedelem az ő személyéhez kötött katonaságra tett szert. Ahová tehát Géza intézkedései elhatottak, önmagában szétmállott a törzsrendszer.¹

A törzsrendszer tehát, mely még 950 körül megvolt, mint a haladást legfőképpen gátló, tehát gyökerestül kiirtandó hadi és politikai tagozódás, Géza és Szent István idejében egyszerre, szinte nyom nélkül eltűnik.

*

Hogy a törzsnevek Géza és István idejében kimentek a használatból, azt bizonyítja egy másik körülmény is.

Láttuk a török népalakulásokról és népnevekről szóló részben, hogy a török népnév és törzsnév nagyon gyakran szerepel személynévként. Ezzel szemben a magyaroknál azt tapasztaljuk, hogy a törzsnevek ritkán fordulnak elő személynévként. „Feltűnő..., hogy a honfoglaláskori törzsek nevei nálunk nem váltak személynévekké” írja Pais.² 1165-ben, a nyéki várnépek kiváltságlevelében (Nyék, Csallóköz) van egy *Nichw* = *Nyék* nevű ember (és egy *Nichw* [?]).³

¹ Kállay Béni: Akad. Értes. 1896, 302—3; vö. Nagy Géza: Turul, XXVIII, 21.

² MNy. XVIII, 100.

³ Jakubovich-Pais, Ómagyar Olv. 44.

1231-ben találunk egy *Necku* (*Nyék*) személynevet.¹ A XII. század végén szerepel egy *Tarján*,² 1138/1329-ben *Keseudi*,³ 1211-ben három *Kesző*.⁴ Ez — legalább is részint — azért van, hogy akkor, mikor a magyar neveket már nagyobb mennyiségben kezdik feljegyezni, a magyar törzsek nevei nem éltek.

*

A törzsneveknek e hirtelen letűnése természetes, mivel „a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat..., jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény.”⁵

*

Láttuk, hogy Bölcös Leó a törzsek mellett megemlíti az al-beosztást, a nemzetségeket is. Konstantinos csak a törzsekről beszél; a besenyőknél megemlíti a nemzetségek számát, a magyaroknál nem.

A magyar krónika megőrizte a magyar nemzetségek számát is; szerinte a magyarság hét törzse eredetileg 108 nemzetségre oszlott, melyhez még azután a hadifoglyok s a jövevények (tehát az erőszakkal csatoltak és az önként csatlakozottak) nemzetségei járultak.

Ez a szám bizonyos időre vonatkoztatva, kétségkívül nem alap nélkül való, bár meg kell gondolnunk, hogy a nemzetségek száma nagyon rövid idő alatt változik, aminthogy például a mai kirgizek

¹ Árp. Új Okmt. I, 291. Pais Dezső közlése.

² 1181, DL. 22, Orsz. Levéltár. Jakubovich Emil.

³ Mon. Strig. I, 93.

⁴ Pannonh. Rendtört. X, 514, 504, 505. Pais Dezső közlése.

⁵ Hóman: MNyK. I:7, 17. l.

vagy őzbegek leírásaiban sem kapunk pontos, egymással egyező nemzetségjegyzékeket.

Ez a 108-as szám mindenféle számolási spekulációra adott alkalmat. (Vö. Tagányi: *Népélet*, I/II. [1923/24] 129—133.) Ezeknek természetesen semmi értelmük sincs; egy törzs vagy egy törzs-szövetség annyi nemzetségből áll, amennyi véletlenül hozzátartozik. Ez és más hasonló dolgok birtak arra, hogy a török népalakulatokról szóló általános fejezetet könyvem elejére tegyem s ebben olyan dolgokat is elmondjak, amelyek némelyek előtt talán magától értetődőknek tetszenek.

*

Sajátságos, hogy a magyar törzsneveket nem igen találjuk meg későbbi nemzetségnevekben; várjobbágy-nemzetségek nevei közt van egy kétes *Kürt*, egy *Kér*, egy *Magyar*.¹

E jelenség okát sem kereshetjük másban, mint a törzsi szervezet hirtelen és gyökeres megszűnésében.

* * *

A magyar törzsneveket már Thunmann próbálta magyarázni.

Ő e neveket így olvassa: *Neki*, *Megeri*, *Kurtygermatu*, *Tarianu*, *Genach*, *Kari*, *Kasi* s a *Kurtygermatu* nevet összeveti a *Kutrigur* névvel.²

¹ Nagy Géza: *Turul* XXVIII, 20, 21, 23.

² A *Tarianu*-ról a következőket mondja: „Bei den Tarianu, darf ich wohl nicht an die Tarniach denken, die um das Jahr 598 aus den Gegenden jenseits der Wolga nach Europa kamen, und sich mit den Avarn, die damals noch bis an die Mäotis herrschten, vereinigten.“ Untersuchungen über die Gesch. d. östl. europ. Völker, Leipzig, 1774, 41, 142—144. Vö. Gebhardi, *Gesch. d. Reichs Hungarn* I (1778), 376 skk.

A magyar tudomány több mint száz év óta foglalkozik e törzsnevekkel.

Horváth Ádám¹ és Somogyi Cs.[izmazia] Sándor² különféle idegen nevekkal egyeztetik a magyar törzsneveket.³

Dankovszky⁴ azt bizonyítja, hogy e törzsnevek voltaképpen magyar köz-szavak, s az egyes törzsek a seregben való szerepüktől vették nevüket.

A Νέκη törzsnév Dankovszky szerint annyi mint „Neki!“, mely név arra utal, hogy e törzs (mint az előző Kabar törzs) elül ment a harcba. A Μεγέρη név a. m. *Mejerö*,⁵ a Κούρτουγεργμάτων a. m. *kürtö(l) jármat* 'ad castra movenda signum dat' (a *kürtöl* és a *jár* igéből teljesen kalandosan és érthetetlenül magyarázva),

¹ A' Magyar Magóg Pátriarkhátul fogva I. István királyig. Pest, 1817, 291 skk.

² Dentu mogerek, vagy a' Magyaroknak Ős-elei, Buda, 1826, 80 skk.

³ Mutatványul idézem Somogyi *Nyék*-magyarázatát (80. l.): „Harmadik Nemzetség Porphyrogenneta elnevezése szerint a' Neke. — Ezen Nemzetségnek nagy tekintetben kellett állani, mert még az egész Népnek nevet adó Megerek előtt említetik. Plin. Hist. Nat. Libr. VI. cap. XXIII. az Indiákra hajókázást adván elő, a' több kikötőhelyek között említi a' Nekaridák hasznos kikötőjét, melynek neve Békaré. Hérodot említi Melpomenéjében, hogy a' Fenitziaiak Neko parantsolattjára hajóztak légelőször e'tájakra: e'nek neve ment-é által a' lakosokra, én nem vitatom..., tsak azt említtem még meg, hogy Japánban most is Negi nevet viselnek a' Főpap után templomban szolgáló papi személyek.“

⁴ Hungaræ gentis avitum cognomen... Posonii, 1825, 16—18.

⁵ „Pectoris robur.“

a Ταρίανου a. m. *tárgyan* 'ad metam' (szintén érthetetlenül, azzal a magyarázattal, hogy e törzs feladata külső őrszolgálat teljesítése volt), a Γενάχ a. m. *jónyak*, a Καρή a. m. *kari* 'brachialis', a Κασή a. m. *kézi* 'manualis'.

Jerney is magyarázta e neveket. Az ő magyarázatai¹ sokban egyeznek Dankovszky magyarázataival. Jerney szerint e törzsnevek testrésznevek, melyek a kürt alakú tábor egyes részeinek megjelölésére vonatkoznak. Szerinte a Κάβαροι voltaképpen *kővári* (az etelközi tartózkodás idejéből; vö. a Kovarlui vagy Kohorlui kerületet Moldva alsó részén), Νέκη = *Nyaka*, Μεγέρη = *Mejj-ere* (ere 'vena, vis'), Κουρτουερμάτου = *Kürt gyomra*, Ταρίανου = *Tarja*, Γενάχ = *Könyök*, Καρή = *Karja*, Κασή = *Keze*.

A törzsnevek tudományos vizsgálata Szabó Károlylyal kezdődik.² Szabó Károly főérdeme e kérdés kutatásában az, hogy a törzsnevek közül a Νέκη, Μεγέρη, Κουρτουερμάτου, Ταρίανου, Γενάχ neveknek a Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő helynevekkel való egyezésére rámutatott s ezzel a nevek olvasásának és magyarázásának alapját megvetette. Ő egyébként a törzsneveket nem igen magyarázza s ha magyarázza, nem áll szilárd alapon, ami nyelvészeti kérdésekben az ötvenes évek elején jól érthető. A Κάβαροι-t *kóborok*-nak magyarázza, a Gyarmat-ot a *gyermek*-kel hozza összefüggésbe, a Καρή nevet *Kar*, *Kara*-nak olvassa s a magyar *korom* és török *kara* 'fekete' szót, továbbá a kiskunsági *Kara* pusztá, a Bács megye

¹ Kel. ut. I, 80—88.

² A hét magyar nemzetségről. Új Magyar Muzem. 1851/2. I. k. Kisebb tört. munk.² I, 139—181.

felső részén levő *Gara* helység, a Bodroghözön egymáshoz közel található *Karád*, *Karos* és (a Pozsony megyében is tizenkét község nevében meglevő) *Karcsa* helységek nevét egyezteteti vele; a *Καρή* nevet *Kaza* ~ *Kasza*-nak olvassa s összefüggésbe hozza vele a *Kaza*, *Kazinc*, *Kaszon*, *Kaszaháza* helyneveket s a *Kasza* nevű nemes család nevét.

Sajátságosan kalandos módon, kelta alapon magyarázta a magyar törzsneveket Wilhelm Obermüller *Die Abstammung der Magyaren* c. művében.¹

Tartalmaznak még használható gondolatokat, de nagyrészt elavultak már Nagy Gyula,² Salamon Ferenc,³ Botka Tivadar⁴ és Komáromy András⁵ cikkei, melyek — legalább részben — a törzs-szervezet általános kérdéseivel foglalkoznak.

Salamon cikkében⁶ van egy érdekes egyeztetés: „A magyar Tarján nemzetségnév igen közel állhat a kozárok Tarchánjához, s a bolgárok Tarchán nevű

¹ Wien, 1872; II. fejezet: Die acht Stämme der Ungarn. Szerinte *Kabar*, „*Kabardiner*“ = 'Reiter', a *cabh* vagy *cabal* 'Gaul, Pferd' és az *air* 'Leute' szavakból. „Die *Neke* sind die Nogaier, abgekürzt aus *neo-gead*, kein Pflugland, *nogeadag*, Leute, die keinen abgeteilten Grund und Boden besitzen, sondern nomadisieren; *gead* ist Streifen Land, deutsch Scheide, Schichte.“ „Die *Kare* sind die heutigen Kara-Nogaier...“ és így tovább.

² A magyar nemzetségekről, Századok, 1870.

³ A magyar hadi történethez a vezérek korában, Századok, 1876.

⁴ Millenarium, a magyar nemzet államiságának ezer éves fordulójára, Századok, 1878.

⁵ A nemzetségekről, Turul, V.

⁶ 722. l.

boérjához.“ Ez az egyeztetés — mint látni fogjuk — helyes.

A magyarok eredete c. munkájában Vámbéry is foglalkozott röviden a törzsnevekkel.¹ Egy pár kalandos magyarázatot ad, ahogyan ezt ő sokszor teszi, magyar és török szavak találomra való hasonlítása alapján: *Kurti-germatu* = török *kurt germeti* 'a farkas nem nyomult be', *Kari* = 'régi', *Kazi* = 'lőzsír', *Jenax* = 'győző'.

Munkácsi Bernát² a *Jenő* törzsnevet a vogul *Jänax* családnévvel egyeztette.

Kuun Géza gróf is tett kísérletet a törzsnevek magyarázatára *Relationum ... historia c. művében*.³ A *Curtu (ger) mat* törzsnév szerinte a besenyő Jula-törzs vezérének *Carcutan*-nak nevével látszik egyezni.⁴ Más helyen⁵ azt mondja, hogy szerinte a „Κουρτουερματ“ név helyes alakja *Kuturgur-germat* s össze van téve a kuturgur-bolgárok nevéből és a magyar *gyarmat* 'colonia' szóból. A *Nyék*-ről így ír: ⁶ „Kabaris exclusis in recensione Constantini prima Hungarorum generatio *Neke* (Νέκη) vocatur, quod vocabulum cum fennico-ugorico *nêk* [cfr. Budenz, MUSz. p. 397.] 'pars anterior', 'p. protenta', 'nasus', idem esse videtur, quamobrem optime primam exercitus aciem significare potuit.“ A *Tarján*-t a *Ταρνιάχ* névvel egyezteti,⁷ mely egy az avarokhoz menekült nép neve Theophylaktosnál, a *Jenő*-t⁸ a csagatáj *jengi* 'új, ifjú' szóval. Végül

¹ 152—53. l.

² Ethn. VII, 504.

³ I. k. 137 skk. De septem generationibus Hungarorum.

⁴ 145. l.

⁵ 152. l.

⁶ 148. l.

⁷ 153. l.

⁸ 154. l.

a Καρή, Κασή nevekről ezt mondja: ¹ „Kare Kaze (pr. Karî Kazî) pro Kara Kazar scriptum unius eiusdemque gentis chazaricae nomen esse persvasum habeo.“ Megjegyzendő még, hogy Kuun Géza gróf a törzsneveket különféle köz- és tulajdonnevekkel igen széles alapon egyezteti.

Fontos lépést jelent a törzsnevek kutatása történetében, midőn Nagy Géza 1892-ben rájött arra, hogy a Καρή nevet Keri-nek kell olvasni és a Kér helynévvel azonosítani, ² majd midőn Sajó Sándor Hont megye leírásában ³ a Κασή törzsnevet illetőleg felveti azt a gondolatot, hogy e név Keszi-nek olvasandó. Ez olvasatok helyessége azóta bebizonyosodott; egyrészt Kér és Keszi helyneveink nagy száma, másrészt az a körülmény, hogy a bizánciak török és magyar szavakban a nyílt e hangot gyakran α-val írják, ⁴ világosan szól a Keri és Keszi olvasatok mellett.

A baskir—magyar rokonság képviselője, Pauler Gyula, vette észre a magyar Jenő és Gyarmat törzsneveknek a baskir Jenej és Jurmaty törzsnevekkel való egyezését.

A Tarján-ról azt írja, ⁵ hogy nem merné a baskir Tamján nemzetségnévvel azonosítani, mindazáltal az ötletet — amint látszik — nem akarta leírás nélkül elvetni.

A Κοσταντινουπολιτον-t egyszerűen Gyarmat-nak nevezni: „Konstantin császár... Kürtgyarmatot és Jenőket

¹ 156. l.

² Vö. Turul, XXVIII, 23, j.

³ Osztr.-Magy. Mon., Magyarország, VI, 67.

⁴ L. 135. l.

⁵ MNTörtSztIstv. 126.

— így olvasom, többes számnak, a γεναχ-ot — ír, mintha e kettő csak valami töredék volna”.¹

Foglalkoztatták a magyar törzsnevek Marquartot is. A Streifzüge 66. lapján próbálja elolvasni a neveket (*Neki, Magyar, Kurtyg-ermat, Tarjan, Jenach, Kary, Kasy*) s a *Kurtyg-ermat*-hoz megjegyzi, hogy talán a Κορτίγ-ορροι névvel vetendő össze.

A kutatásban lényeges haladás volt Nagy Géza-nak a Turul XXVIII. kötetében (1910) megjelent cikke,² amely a törzsneveknek a helynevekkel való összefüggését tisztázza, a törzsnévből keletkezett helyneveket összegyűjti és számos becses adatot s helyes gondolatot tartalmaz.

A *Kürt* törzsnevet *Kuvrat* \sim *Kurt* bolgár fejedelem nevéből magyarázza s a *Nyék* törzsnevet az osztják *jah* 'nép' szóval veti össze s a *Nyék* törzsben látja az ősi finnugor elemet; mindez elfogadhatatlan.³

Nagy Géza igyekszik a három kabar nemzetség nevét is megállapítani s ezeket a Székely, Káloz és Varsány nevekben véli feltalálni.

Szabó Károllyal és Nagy Gézával szemben Pais Dezső *Kurtu*-nak olvasta s a török *kurt* \sim *kurd* 'farakas' szóval egyeztette a Κορτον törzsnevet,⁴ totemisztikus eredetűnek gondolva.

Kabar.

A magyarság első törzse Konstantinos szerint a

¹ MNTörtSztIstv. 131.

² A magyar nemzetségek.

³ Vö. még: Nagy Géza: KSz. I, 50 skk.; különösen: 52.

⁴ MNy. XVIII, 31.

Kabar. A De adm. imp. 39. fejezete a következőket mondja a kabarokról:¹

„Tudnivaló, hogy a kabarok a kazárok nemzetségéből származnak. Előfordult, hogy pártot ütöttek az uralom ellen, és a polgárháborúban az uralom kerekedett felül és némelyeket közülök levágatott, a többi aki elmenekült, elment és a turkokkal (= magyarokkal) együtt lakott a besenyők országában. Összebarátkoztak egymással és valahogyan kabaroknak² nevezték őket. * Innen [t. i. mivel a kabarok a kazárok törzséhez tartoznak s a kazároktól menekültek a turkokhoz] van az, hogy megtanították a nevezett turkokat a kazárok nyelvére is és [a kabarok!] mai napig beszélik ezt a nyelvjárást, de a mellett bírják a turkok elütő nyelvét is. * Mivel pedig ők a háborúban a nyolc törzs közt legbátrabbaknak és legvitézebbeknek mutatkoztak, őket választották, hogy a háborúban elül járjanak a törzsek közül. Egy fejedelmők van, t. i. a kabarok három nemzetségének, mind a mai napig.“³

A kabarok tehát egy kazár néprész, mely nyolcadik törzsül a magyarság hét törzséhez csatlakozik. Eredetileg kazárok, tehát kétségtelenül török eredetűek.

Hogy a kabarok nem azért járnak elül a háborúban, mert legbátrabbak és legvitézebbek, mint ahogy Konstantinos mondja, hanem azért, mert nem egyenlő rangúak a többi törzsekkel, az világosan következik

¹ MHK. 124.

² Κάβαροι τινες, vö. Jerney, *Kel. ut.* I, 84; Szabó Károly, *Kis. tört. munk.*² I, 151. l. 2. j.

³ A * * * közt levő rész helyes értelmezését Vári Rezső volt szíves számomra pontosan megmagyarázni. Másképp Munkácsi: *KSz.* VI, 192.

a törökös szervezetű népeknek abból a szokásából, hogy az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzseket elül küldik a harcba.¹

De vannak a kabarok különleges helyzetére más bizonyítékaink is, amelyekről már szólottunk. A Krónika és Anonymus hét magyarról, hét fejedelmi személyről, azaz hét törzsről tud, s az ő törzsszövevényükben bent nem levő nyolcadik törzs csak a Kabar lehet.² A kabarokat e források *kun*, illetve *székely* néven, mint a magyar törzs-szövetségben meglehetősen kívül álló néprészt ismerik.³

Másik bizonyítékunk a kabaroknak a magyar törzs-szövetséggel való lazább összefüggésére az a körülmény, hogy az Admonti Évkönyvekben — mint mindjárt látni fogjuk — külön népként szerepelnek. A magyar törzs-szövetség tagjai közül a kabaron kívül egy sem szerepel így külön.

A *kabar* névre négy adatunk van.

Az első Konstantinos *Κάβαροι* alakja, mely *ka-va(a)r(i)*-nak olvasandó.

A magyarban ebből szabályosan **kavár*, *kovár* fejlődött, s ez az utóbbi alak meg is van az Admonti Évkönyvekben (ez a második adatunk a *kabar* névre).⁴

Harmadik adatunk a *kabar* névre a magyar *Kovár*

¹ L. 19—20. l.

² Nagy Gyula: Századok, 1870, 540.

³ L. 223. l.

⁴ Ed. Klebel; Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde. 1921, 37. l. ad annum 881: „Primum bellum cum Vngaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite“. Schünemann: UngJb. II, 221.

(régén *Kuar*)¹ helynév, Hont megye keleti szélén, öthat kilométerre Ipoly-Keszitől, körülbelül tizenöt kilométerre Kis- és Nagykértől, mintegy tíz kilométerre Nyéktől, négy-öt kilométerre Balassa-Gyarmattól, nyolckilenc kilométerre Kőkeszitől, amelyek — mint nevük mutatja — mind a törzsek korabeli települések, s nyolc kilométerre Ináncs pusztától, mely csak Árpád-kori török telep lehet.²

Előfordul a *kovár* népnév helységnévben Nyitra megyében is. Itt, a Nyitra völgyében s ennek környékén, szintén világosan látszik egy honfoglaláskori telep: lent vannak Tót-Megyer, Bánkeszi és Kis-Keszi, feljebb Nagy-Kér, Kis-Kér, Tarány (= Tarján); ez utóbbiaktól vagy tizenkét kilométerre keletre, már Bars megyében van Zsitva-Gyarmat; feljebb északra, újra Nyitrában, a Nyitrába ömlő Radosna völgyében van Assakürt és ettől mintegy tizenöt kilométerre, a Nyitra völgyében van *Kovárc* (1280: *Koarch*). Ez a *Kovárc* tót végzettel megtoldott alak s a magyar *kovár* népnévből való. Régi tót alakja **Kovarci* (ma tótul *Kovarce*), s ennek az átvétele a magyar *Kovárc*.³

*

A kabarok Konstantinos elbeszélése szerint a kazárok egy része, kik fellázadtak s legyőztetvén a magyarokhoz menekültek, velük összebarátkoztak καὶ Κάβαροι τινες ὀνομάσθησαν, azaz „és valahogyan kabaroknak nevezték őket“. Ebből a mondatból úgy látszik, hogy a kabarok az elmondott események folya-

¹ Reiszig Ede: Turul, XXVII, 160; Hazai Okmt. IV, 91; 76—77; Melich: MNy. XXIV, 246; vö. 319—20. l.

² Gombocz, Árpád-kori török személyneveink, 31—32.

³ Melich: MNy. XXIV, 246.

mán kapták nevüket. Mármost ha megvizsgáljuk, hogy mit jelent eredetileg a török *kabar* név, azt találjuk, mint ezt már Vámbéry¹ észrevette, hogy e név eredeti jelentése 'felemelkedő, lázadó'. Összefügg vele az oszmánli, nogaj *kaba* 'kövér, dagadt stb.' jelentésű melléknév, továbbá az oszmánli *kabar* 'hólyag, kelés', eredetileg 'felemelkedés, felemelkedő', a kazáni, csagatáj stb. *kabar*- 'felemelkedni, felfuvódni', az oszm. *kabardžyk* (a *kabar* névszóból) 'kelés, hólyag', végül az ujjur, csagatáj stb. *kop*- szintén 'felemelkedni' jelentésű ige, melynek a csagatájban egyenesen 'felkelni, fellázadni' jelentése is van.

A török *a* ~ *o*, *ä* ~ *ö* váltakozáshoz [*v*, *b*, *p* hang szomszédságában?] vö: ujjur *jabaš* 'békés, nyugodt', ujjur, oszm. *javaš* ua. és 'csendes, lassú' ~ tarancsi *jobaš*, kacsinc *tjobaš* 'friedfertig, verträglich, fromm, sanft', altaji, teleut *joboš* ua.;

az őstörök *täbä* 'teve' szónak a Codex Cumanicus-ban *tova*, *toue* alakja van, mely *tövä*-nek olvasandó; ~ csagatáj *töjä* (Gombocz, MSFOu. XXX, 129);

oszm. *kavyk* 'etwas Ausgehöhlt, Leeres; Blase' ~ oszm. *kovuk* 'hohl, ausgehöhlt, Höhlung';

oszmánli, chívai, türkmén, szárt *bäz* 'gyapjúsövet, vászon' ~ keletturkesztáni, csagatáj, kun, kirgiz *böz*;

őstörök *äb* 'ház' ~ oszm. *ev* ~ szagáj *öp* ~ ujjur *öb* (azerbajdzsáni *öv*, egy altajvidéki nyelvjárásban *öm*).

Többször labializálódik az *i* és *y* is, pl. őstörök *bit*- 'végződni' > csagatáj, tarancsi *büt*.

Jelentéstanilag a *kabar* 'fellázadó' olyanféle népnév, mint az ujjur, *avšar* 'engedelmeskedő'.²

*

¹ A magyarok eredete, 69.

² L. 38. l.

A kabarok azonban a magyar régiségben nem újabb *kavar*, hanem inkább régebbi *kazar* nevükön szerepeltek. Ezt bizonyítja az a tíznél több *Kazár*, *Kozár*, *Kozárd*, *Kozárom* helynév, mely emléküket őrzi, — Baranya, Fejér, Nógrád, Szatmár, Szolnok-Doboka, Valkó, Vas és Zala megyében.¹

A *kazar* népnév eredetét fent láttuk.² Jelentése 'az útról letérő, bolyongó'.

*

A *kabar* és *kazar* — mint már említettük — nem tulajdonképpen nevei a kabaroknak. A *kabar* nevet lázadásuk alkalmával kapták, a *kazar* név a kazár törzs-szövetségbe való tartozással szállt rájuk. Hogy volt-e egységes régebbi nevük, arra nézve nem lehet véleményt mondani.

Részeiknek mindenesetre voltak neveik, de ezeket a neveket nem ismerjük. A részek száma sem egészen világos. Konstantinos három kabar törzsről beszél, Anonymus hét kun vezérről, azaz hét törzsről. Ebben nem kell okvetlenül ellentétet látnunk. Lehetőség, hogy a három törzs hét nemzetségre oszlott.

*

Fontos még a kabarokra vonatkozólag vezéreiknek, „a hét kun vezérnek“ az a névsora, melyet Anonymus műve 8. és 10. szakaszában közöl. E névsor a következő: *Ed*, *Edumen*, *Etu*, *Bunger* (∞ *Bumger*, *Buger*) pater *Borsu*, *Ousad* pater *Vrsuuru*, *Boyta*, a

¹ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 55 sk.; Tagányi: MNy. IX, 263; Melich: MNy. XXI, 126. Karácsonyi János: Századok, 1908, 97—104.

² 36—37. l.

quo genus *Brucsa* descendit, *Ketel* pater *Oluptulma* (∞ *Tulma*).¹

E nevek közül *Ed[ü]* és *Edümen* a török *ädgü* 'jó, jámbor szent' szó megfelelője, illetőleg származéka.² Török szempontból nagyon érdekes alakpár: két, egymással közeli (valószínűleg rokon) viszonyban álló ember azonos nevet visel, helyesebben a második az első nevének *-mün* képzővel bővült alakját viseli.³ (A *-mün* képző nevekben többször előfordul: *Türkmün*, *Kögmün*, *Karaman*.)

Borsu neve a török eredetű magyar *bors* szóval egyezik.

Az *Ousad* névben a *-sad* magyar kicsinyítő képző, az *ou* a török *oy* 'jobb, megfelelő, üdvös' (*oyur* 'szerencse, áldás') szó szabályos megfelelője.

Ürsü ur nevét megmagyarázta Gombocz Zoltán; ez a török *ir* 'férfi' szóból származik, az *s* magyar kicsinyítő képző.⁴

Boyta nevének kétségkívül a török *baj* 'hős, vezér' szó az alapja magyar *-ta* képzővel. Tudjuk, hogy a *baj* török személynevekben gyakran előfordul.

Ketel = *Kétel* megint török név, a csagatáj *kötäl* 'vezeték, hatás' szó megfelelője.

Oluptulma is török; török alakja *Alyp-Tolma*.⁵

E névsorból több érdekes tanulságot vonhatunk le.

Így elsősorban azt, hogy a kabarok kétségtelenül törökök.

¹ MHK. 405—406, 414, 430.

² Németh: KCsA. I, 242—43.

³ Vö. 288—89. l.

⁴ MNy. XXII, 6 skk.

⁵ Gombocz, Árpád-kori török személyneveink, 31.

Érdekesen mutatják e nevek a kabarok elmagyarosodását. A *Bors* név, mely a kabarban bizonyára *Burč*-nak hangzott, magyar alakjában szerepel s *Ousád*, *Ürsü uru*, *Bojta* magyar képzőkkel vannak ellátva. (Ugyanezt a jelenséget az Árpád-család török eredetű neveinél is látni fogjuk.)

De különösen érdekes e névsor Anonymus hitelessége szempontjából. Anonymus itt egy honfoglalás előtti időből való névsort őrzött meg, — kétséget kizárólag híven, mert hiszen ha ő költi a névsort, vagy legalább is bele ír, bele költ a hagyományozott névsorba neveket, lehetetlen, hogy szláv vagy akár magyar eredetű neveket bele ne írjon. Annyi turkologiai ismerete neki nem volt, hogy egy török névsort költeni tudjon.

*

S amint ez a névsor hiteles, ugyanúgy nincs semmi okunk a honfoglaló vezérek Anonymus közölte névsorának hitelességében kételkedni, sőt arra sincs okunk, hogy a Krónika vezér-névsorának hitelét kétségbevonjuk. A két jegyzék nem egyezik, de ennek jól érthető és világosan látható oka van: a Krónika egy egy két évtizeddel későbbi korszak vezéreinek nevét közli (l. 222—23. l.). Pauler Gyula főként azért látta önkényes összeállításának a Krónika vezér-névsorát, mert Örs-úr benne magyar törzsfjedelemként szerepel, holott Anonymusból tudjuk, hogy „kun (azaz kabar) ember“. Pauler érve nem bizonyít; Örs-úr nagyon jól lehetett a Magyarországra való bejövételkor kabar vezér s rá pár évtizeddel valamelyik magyar törzs feje, hiszen a törzsi keretek folyton változnak s nagyon megtörténhetett, hogy Örs-úr nemzetségével együtt valamelyik magyar törzshöz csatlakozott s tekintélye, vagyona vagy összeköttetései vezéri rangra juttatták. Sokat mond e tekintetben Örs-úr neve; mint Jakubovich Emil közli velem, az *úr* jelzőt az Árpád-kor-

ban — úgy látszik — azok kapták, kik Árpád családjával rokonságban voltak. (Vö. Kertész: Nyr. LVII, 101.)

A törökök nem felejtik el hamar őseiket; a középbazsiai törökségnél ma is szokásban van a „hét ős“ felsorolása. (Vámbéry, Das Türkenvolk, 226; Radloff, Aus Sibirien, I, 251.) De itt a magyar (és kabar) vezér-névsorok fennmaradásánál egyenesen írásbeli feljegyzésekkel kell számolnunk, mert ilyen hosszú listák szájhagyományon 2—300 éven át fenn nem maradhattak.

Nyék.

A második magyar törzs neve *Nyék*.

Legrégibb adatok: 1113: *Nec*;¹ 1156: *Nek*;² 1165: *Nichw*;³ 1193: *Necg*, *Gnec*.⁴

Nagy Géza⁵ 24—25 *Nyék* nevű helyet sorol fel, az ország legkülönbözőbb részeiben, Arad, Bács, Bihar, Borsod, Fejér, Hont, Komárom, Krassó, Pest, Pozsony, Sopron, Szerém, Szilágy, Tolna és Veszprém megyében.

*

E név, mint szókezdő *ny*-je is mutatja, nem török, hanem finnugor eredetű szó, a magyarban mint köz-szó is él, s e köz-szónak törzsnévi használata a törökös szervezetű népek törzsnévadásai törvényeiből megfejthető.

¹ A zobori apátság javait megerősítő oklevélben, Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 58, 68.

² Knauz, Mon. Strig. I, 108.

³ Személynév; l. 225. l.

⁴ Jakubovich-Pais, Ómagy. Olv. 54, 58. A magyar törzsnevek régi magyar alakjainak összeállításában nagy segítségemre volt Jakubovich Emil.

⁵ Turul, XXVIII, 27—28.

Egy régi adat a *nyék* szóra Oláh Miklós Hungaria... sive De Originibus Gentis (1536) c. művében¹ található: „Ad Septentrionem, Ferarium est regis, cui nomen est Nyék“. A szó jelentésére vonatkozólag Tolnainál ezt olvassuk: „... Oláh Miklós szövegéből [n]em bizonyos, vajjon *vadaskert* és *nyék* csakugyan azonos jelentésű köznév-e, vagy pedig *ennek* a *vadaskertnek* volt-e a tulajdonneve *Nyék*, mint helynév, dülönév. Lehet, hogy bekerített, védett mivoltától kapta ezt a nevet s akkor teljesen elesnék a *vadaskert* jelentés, s a szó értelme közel állana ahhoz, amelyet Herman Ottó fejtett ki [l. lent]... Ilyesféle jelentést sejtett benne Révai is...“. A Nyelvőrben található adatok szerint² *nyék* Szegeden folyó mellett fekvő erdőt, Sárközön berket jelent; Jánosi Gusztáv Torquato Tasso-fordításában³ 'bekerített hely, cserény' értelemben használja.⁴

Herman Ottó a Magyar Nyelv I. évfolyamában⁵ külön cikket írt a *nyék*-ről, amelyben azt bizonyítja, hogy a *nyék* „leginkább lábasjóság befogadására szolgáló, mindig kerítésszerű és födetlen pásztoralkotmány“.⁶ Herman Ottó megállapítása nem fogadható el. Egyik főbizonyítékáról, a *szárnyék* (*szár* + *nyék*) magyarázatáról nemrégiben mutatta ki Györffy István,⁷ hogy tévedésen alapszik.⁸ Értékes azonban Herman

¹ I. 5. fej. 5. szakasz. Tolnai: MNy. IV, 82—84.

² XXX, 387; XXXII, 463.

³ II, 96.

⁴ Simonyi jegyzete, Nyr. XXXII, 463.

⁵ 24—28. l. ⁶ 28. l.

⁷ Népélet, I/II, 100 skk.

⁸ Vö. már Melich: MNy. IV, 96; Simonyi: Nyr. XXXVI, 478—79.

Ottó cikkében Lehr Albertnek négy népnyelvi adata, amelyekből kitűnik, hogy a *nyék* sövényvel, árokkal bekerített helyet vagy magát a bekerítést (árkot) jelenti.

Lehr adatai a következők „... minden báránynom megmaradt, egyet se emésztettek [így] a farkasok, jó nyékjük volt, meg jó komondorjaim”; „[a borjúknak] jó nyékjük van, nem tudnak kiugrani, nem húzkodhatják a szénát” (ez a kettő „dunántúli” adat); „sz’ jó nyékje van [a halastónak], minek az a nagy őrzés, meg a vidravasak?” (Igar, Fejérmegye); „valami nyéket csak kapnak, ha nagyon előstelednek” (kiskunmajsai ember mondta azoknak, kik ökröket vettek tőle s indulóban voltak hazafelé).

Ezek az adatok igazolják — ami eleve is valószínű —, hogy Oláh Miklós *nyék*-je nem tulajdonnév, hanem köz-szó.

Oláh Miklós „nyék”-jéről írt Révai: „Fuit *nyék* apud antiquos nostros ferarium”;¹ Oláh Miklóstól átvették a szót Garay és Arany, mint mindezt Tolnai Vilmos kimutatta.² Ugyancsak Oláh Miklós után keresztelte el Döbrentei a Hűvösvölgy két felén elterülő dűlőt *Vadaskert-Nyék*-nek.³

Ellenben nem bizonyos — ha valószínű is —, hogy Oláh Miklós — Arany hatása alatt keletkezett Baksay e két sora: „Isaszeghi nyéktől — A váci vidékig”.⁴

¹ Gramm. III, 233.

² MNy. IV, 82 skk.

³ Tolnai: MNy. IX, 455 skk.

⁴ Putnoky Imre: MNy. XII, 336—37. „A Baksaynál előforduló *Nyék* lehet baranyamegyei elem a költő gyermekkori nyelvéből, de lehet az is, hogy későbbi életszakában a kiskunsaági nyelvből szedte fel, s így megfelelhet Lehr idézett kiskunmajsai adatának.” Pais Dezső.

Végül Madáchnál találunk egy sajátosságos *nyék*-et:

„Fent a légben délnek vándorlói jőnek,
Kovályogva nyékén elhagyott fészkeknek.“¹

A szó jelentése tehát ezek szerint ez volna: „vadas-kert; sövényvel, árokkal bekerített hely; árok, korlát; erdő, berek.“ (E jelentésekből egyik vagy másik lehet téves, de hogy mind az lenne, az valószínűtlen.)

A *gyepű* 'határvédő akadály' szónak egy jelentés-beli rokona áll tehát előttünk, s a *Nyék* törzsnév a honfoglalás előtti magyar határvédelemnek, a gyeprü-rendszer egy fajának emléke, azaz egy olyan törzs neve, melyre a határ — hogy úgy mondjam —, a „nyékek“ védelme volt bízva.

Ezt a név jelentésén kívül még egy körülmény bizonyítja.

Ez az, hogy a *Nyék* törzsnév a törzsrendszerben a főtörzs, a Magyar előtt áll a Kabar törzsszel együtt. E két törzsnek, a Kabarnak és a Nyéknek különös szerepe van a törzsrendszerben. A Kabarról történeti forrás mondja, hogy újabban csatlakozott törzs és elül megy a harcba. Kétségkívül ilyenféle eredetű és ilyenféle rendeltetésű az a másik törzs is, mely a Magyar előtt áll, t. i. a Nyék.

A törököknél a határvédelem külön (esetleg később csatlakozott) törzsekre volt bízva, amint ezt a Kabar törzsnév tárgyalásánál említettük s a török népek szervezetéről szóló általános részben² bővebben kifejtettük; az ilyen őri szolgálatot teljesítő törzsek nevüket természetesen rendeltetésüktől is kaphatták.

¹ Tolnai: MNy. VIII, 266—67.

² 19—20. l.

A török népnevekről szóló részben láttuk,¹ hogy ilyen jelentésű népnevek vannak: „Támasz, Segítség, Őr, Őrség, Védőcsapat.“

Ilyenfélék a magyarban az *Őr* helynevek.²

Nyék törzsneviünknek azonban nem 'őr' a jelentése, hanem 'örhely', illetőleg 'árok, korlát, erdő'. A *Nyék* voltaképpen a „Nyék-népe“ kifejezésből vonódott el; ilyenféle népneveket a törökségben szintén nagy számban láttunk:³ „Tó-melletti-sumyn, Víz-melletti-kakmyna, Hegyi-kakmyna, Erdei-ember, Tó [= tó melletti nép], Tavak [= tó melletti emberek], Erdők [= erdőben lakó nép], Kerítés, Szél [vminek a széle, határ], Fekete-hegyfok.“

*

Hogy a *Nyék* törzs melyen etnikai elemekből állott, arra nézve csak annyit mondhatunk, hogy e törzs neve finnugor eredetű ugyan, de ez csak arról tanúskodik, hogy mint a magyarságnak — bármiféle (valószínűleg török) elemekből összealakult — határvédő törzs, a magyarságtól kapta a nevét.

Megyer.

A harmadik magyar törzs neve Konstantinosnál Μεγέρη, ennek szabályos olvasata: *Megyeri*.

E törzsnév emlékét a *Megyer*, *Megyerics*, *Megyerő*, *Megyered*, *Megyerke* helynevek őrzik Arad, Bács, Baranya, Békés, Bihar, Győr, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Temes, Zala és Zemplén megyében;⁴ a *Megyer* a régiségben számos eset-

¹ 54—55. l.

² Tagányi: MNy. IX, 264.

³ 31 skk.

⁴ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 23 skk.

ben a Magyar névvel váltakozva fordul elő,¹ világosan bizonyítva, hogy a *megyer* a *magyar* régi alakpárja; a *megyer* Gombocz szerint a **mogyer* szabályos változata.²

Az Anonymus 46. fejezetében szereplő *portus Moger* helyén „ma Békás-Megyer és Káposztás-Megyer helységek vannak; „a Békés-megyei mai *Megyer* pusztája II. Endre 1214-i oklevelében a Körösön túl fekvő *predium Mager* néven van említve“ stb.

A *magyar* név inkább az egész magyar népre és a magyar nyelvre, a *megyer* inkább a szóbanforgó törzsre és a törzs által betelepített helyekre vonatkozott. A *megyer* alak helynevekben változatlanul megmaradt s mint népnév kiveszett nyelvünkől.

A *magyar* népnév legrégibb alakját *Mogyeri* király neve³ képviseli 527—28-ból; utána Ibn Rusta adata következik a IX. századból, mely *mo(u)džyri*-nek van írva s egy *mogyeri* alakból keletkezett. Ugyancsak a *mogyeri* alak maradt meg a baskiriai magyarságra vonatkozó orosz *možerjan* népnévben.⁴ Magyarországi adataink a XI. század végén kezdődnek: 1086—95: *Mogurdi* személynév (*di* becéző képzővel), 1121/1420: *Mogioroi* helynév, 1164/1419: *Mogoroy* helynév (= *Magyari*), Anonymus: *moger*, *mogerij*.⁵

Egy XII. századi bizánci eredetiből fordított szláv szövegben: *magyer*- alakot látunk.⁶

¹ Vö. Szabó Károly, Kis. tört. munk.² I, 154—55; Nagy Géza: Turul, XXVIII, 23—26.

² **Mogyer* > *mėgyer*, MNy. XXIII, 4.

³ L. 165 skk.

⁴ L. 325. l.

⁵ Bővebben l. MNy. XXV, 8—9.

⁶ Moravcsik: MNy. XXIII, 259.

A régi *mogyeri* alak *magyeri*, *magyer* alakokon át *magyar*-ra fejlődött.¹

*

A *magyar* név eredetét illetőleg minden kétségen felül áll Reguly gondolatának² a helyessége, mely szerint e név első része (*magy*-) a vogul *māñši*, *mañši* szóval egyezik, mely a vogulban a vogulok és az oszt-jákok közös neve.³ Ezt bizonyítja: 1) az a körülmény, hogy a *magy*- és *mañši* hangtanilag megfelel egymásnak (tudjuk pl., hogy *agyar* szavunknak a vogulban *añšar* a megfelelője), 2) hogy a vogulok és az oszt-jákok nyelvileg a legközelebbi rokonai a magyaroknak, ősi egységük tehát — bármely formában legyen is az — tagadhatatlan, 3) hogy általában elszakadt néprészeknél az ősi név sokszor megmarad, 4) hogy a finnugor eredeten kívül a *magyar* névnél csak török eredetre gondolhatnánk, de ez a szókezdő *m* miatt már eleve teljesen valószínűtlen, s a névnek a törökből való magyarázata még mint feltevés is elvetendő.⁴

Nem ilyen világos azonban a *magyar* név második részének magyarázata.

Két magyarázatra gondolhatunk.

Az első az, hogy a *mogyeri* név *eri* végzete képző s azonos az *odor*, *lapor*, *kese-r-ű*-féle szavakban levő *-r* képzővel.⁵ E magyarázat lehetséges, de meggondolandó, hogy ez esetben a név legrégibb alakjaiban

¹ Melich: MNy. VI, 153; VII, 240.

² 1841-ből, l. Hunfalvy, Vogul föld és nép, 47.

³ E név alakjait Munkácsi és Kannisto feljegyzésében l. Setälänél, JSFOu. XLIII, 7.

⁴ Vámbéry, A magyarok eredete, 204 skk.

⁵ Szinnyei, NyH.⁷ 97; vö. Setälä: JSFOu. XLIII, 11.

is magánhangzó-harmóniát várnánk, tehát valami **moggyori-féle* alakot.

Ezzel szemben valószínűbbnek tartok egy másik magyarázatot, mely szerint a *mogyeri* név összetett szó, s vége a török *eri*, *iri* „embere“, tkp. „férfia“, „ember“ szó, mely népnevekben gyakran előfordul.¹

A legrégebbi török népnevek közé tartozik az *agač-iri* „erdő embere“, ‘erdei ember’ népnév.²

A Houtsma kiadta glossariumban még a következő, *eri*-vel szerkesztett népnevek találhatók: *kum eri* ‘homoki ember, sivatagi lakos’, *türk eri* ‘török ember’, *rum eri* ‘(kelet-)római ember“, ‘görög’.³

A fenti példák közül különösen figyelemreméltó a *türk eri*, melyben az *eri* népnévhez járult, éppúgy, mint a *magyeri*-ben. Ugyancsak népnév (eredetileg országnév) a *rum eri* első része (vö. oszmánli *rum*, *urum* ‘görög’).

Az is különösebben kiemelendő, hogy az *eri*-vel alkotott nevek éppen a bolgár-törökségben gyakoriak. Marquart Über das Volkstum der Komanen c. művében⁴ a következő eseteket idézi görög nyelvű bolgár feliratokból. Izv. Konst. X. (1905), 190. l. 2. sz. 7. sor: ἡτ(ο) δὲ γενεᾶς Τζαχαράρης; 191. l., 3. sz., 6—7. sor: ἡτ[ο] δὲ γενεᾶς Κουβιάρης; 192. l. 7. sz. 3—4. sor: ἡτο δὲ γενεᾶς Ἐρ[μιά]ρης; 8. sz. 7—8. sor: ἡτο δὲ γενεᾶς ... δουάρης; 190. l. 1. sz. 5—6. sor: ἡτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ Κυρίηρ. Ugyanitt hang-

¹ Vö. Patrubány: Egyet. Phil. Közl. 1883, 953—69; Nagy Géza: Ethn. I, 155—56.

² L. 138—39. l.

³ Arab szöveg, 29—30. l.

⁴ 26. l. 2. j.

súlyozza Marquart az Ἐρμιάρχης nemzetségnévnek a fejedelmi lista *Ermi* nemzetségnevével való egyezését. Kétségtelen, hogy mindezekben az esetekben az *eri*, *er*, *ir* 'embere, népe, nép' szóval van dolgunk.

Ilyen név mint ezek, a *mogyeri* is, amely tehát eredetileg 'mańši-ember'-t jelent s mai összetett alakjában bolgár-török eredetű. A magyarságot a bolgárok szervezték meg törökös kulturájú néppé, s a magyarság kétségkívül beletartozott egy bolgár törzsszövetségbe. Mint a szövetség tagjának **maďž-eri* volt a bolgár neve, s ezt a nevet használták később maguk a magyarok is.

A *magyar* név eredetéről legújabban Setälä irt. (JSFOu. XLIII, 7—11.) Szerinte a *megyeri* alak egyeztetendő a vogul alakokkal, mert ezek eredetileg magashangúak. Kétségtelen azonban, hogy a *mogyeri* alak is régi s ebből az alakból szabályosan keletkezett a magyarban egy *megyeri* alak. Viszont egy *megyeri* alakból a *mogyeri*-t nem lehet megérteni. Amennyiben tehát az ősi alak képviselőinek a mai vogul magashangú alakokat kell felfognunk, azt kell feltennünk, hogy a magashangú alak mellett már az ugor (ősmagyar?) korban volt egy mélyhangú alakváltozat (**megy-* ~ **mogy-*).

Setälä a nevet a vogul *mansin* 'fajdkakas' (~ finn *mettoi*) szóval egyezteteti, eredeti 'hím, férfi, ember' jelentéssel.

*

Arról az — elfogadhatatlan — feltevésről, hogy a *magyar* név a VI. századi Mogyeri király nevéből keletkezett volna, más helyen szoltam (167. l.).

Kürt.

A magyarság negyedik törzse a Kürtgyarmat.

A Kürtgyarmat (Κουρτουγερμάτου) törzs — mint ez a Kürt és Gyarmat helynevekből következik (Kürt-

gyarmat helynevünk nincsen) — két törzsnek, a Kürtnek és Gyarmatnak összetételéből keletkezett. Gyakori eset a törökségben, hogy két törzs egyesül s névül a két törzs egyesített nevét veszi fel.¹ A Kürt és Gyarmat törzsneveket tehát külön-külön kell tárgyalnunk.

*

A negyedik törzs első felének neve Кюртюв-, azaz *Kürtü*. Ez olvasat helyességét bizonyítják a *Kürt* helynevek s a helyneveken kívül a székely *Kürt* nemzetség neve; e nemzetség a Kürt-törzs töredéke.² Fent³ számos esetet láttunk, midőn egy nagyobb nép vagy néprész neve egy kisebb töredék nevében marad meg.

Legrégibb magyar adatok a *Kürt* névre: 1138/1329: *Kurtu*;⁴ 1156: *Kurt*.⁵ Később gyakran fordul elő *Kirth*, *Kurtu*, *Kyurth*-féle alakokban.⁶

Kürt helynevünk van Bács, Borsod, Heves, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Temes (vagy Torontál?) megyében.⁷

*

Eredete szerint a *Kürt* török törzsnév, mely előfordul egy jéniszejvidéki feliratban, az elegendiben,⁸ e kifejezésben:

¹ L. 18—19. l.

² Szabó Károly, Kis. tört. m². I, 178.

³ 30. l.

⁴ Knauz, Mon. Strig. I, 93.

⁵ Knauz, Mon. Strig. I, 107.

⁶ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 29—30, Melich: MNy. VI, 152.

⁷ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 29—30.

⁸ Radloff, Alttürk. Inschr. 313, 364—65, 435.

$K^2\ddot{o}(\ddot{u})r^2t^2 \text{ — } el^2 \text{ — } k^1an^1 \text{ — } l^1 \text{ — } ur^1ur^1u \dots$

‘a Kürt nép kánja, Alp Urungu...’

E hely magyarázata a következő:

Az *Urungu* tulajdonnév, mely megvan más helyen is (F. W. K. Müller, Ein Doppelblatt, 10. l. 64. sor; Thomsen: JRAS. 1912, 186. l.: *Urungu Tudun Cigši* s más helyeken; vö. az *Urungu*-tó és folyó nevét Dzungáriában) s e feliratban is még egyszer előfordul. Az *el kan* = „nép-kán“, ‘Reichs-König’ (Müller, Uig. II, 54.). Az iráni törökök a törzs vezérét *il xany*-nak nevezik (Vámbéry, Das Türkenvolk, 583). A régiségben a kifejezés birtokos személyrag nélkül van szerkesztve, mint más hasonló kifejezések, így a kemcsik-kajabasi-i feliratban (Radloff, Alttürk. Inschr. 326): *Kara-säyir älčig* ‘Kara-säyir fejedelmét’, a Begre melletti feliratban: *tabyač kanya* ‘a kínai császárhoz’ (Radloff, Alttürk. Inschr. 316—17) stb.

Az *l*’-t Radloff kétséggkívül helyesen *alp*-ra egészíti ki (egy másik feliratban, Alttürk. Inschr. 321, elő is fordul *Alp Urungu*).

Radloff e hellyel nem tud mit kezdeni; a 314. lapon ezt a fordítást adja: „Mit (für) Körtäl-Chan, ich, der Held Urungu...“ (A szövegben se „mit“, se „für“ nincs.) A 365. lapon a helyet így fordítja (a *kört*, *kürt* névnek szerinte is világosan kiírt *k*-ját íráshibának gondolva *t* helyett): „ich, der Chan der vier [tört] Stämme, Alp Urungu...“, s a 364. lapon előzőleg megjegyzi, hogy [ha a *k* nem íráshiba] az illető betűcsoport csak mint *Körtäl kan* tulajdonnév fogható fel. Nem tartozhatik ide a *Körtlä* személynév, Müller, Ein Doppelblatt, 10. l., 61. sor.

A magyar *Kürt* és török *Kürt* hangtani megfelelésére vö. Gombocz, MSFOu. XXX, 159. l. 35. §.

*

A *Kürt* névnek a törökben köznévi jelentését is ismerjük: a tarancsiban ‘frissen esett hó’, a sor nyelv-

ben 'lavina', a kazániban 'hóhalom = hochaufgetürmter Schnee' jelentésben fordul elő; -k képzővel: kir. stb. *kürtük* 'frissen esett, mély hó, hótorlasz'.¹ Sajátságos, hogy egy éppen ilyen jelentésű szó szerepel magyar törzsnévként, de hogy a dolog így van, abban nem kételkedhetünk, ha a török népneveknek azt a sajátosságos csoportját (figyelembe vesszük, amelyek hasonló jelentésűek, s amelyeket fent² bővebben tárgyaltam; ilyen nevek: Eső-hó [= Havas-eső], Hótömeg, Havas-eső, Hóvihar, Havas, Erős-hóvihar, Jég-tömeg.

*

Mint mondtam, a *Kürt* egy jeníszejvidéki török nép, s közte és a magyarság közt a név egyezése alapján etnikai kapcsolatot kell feltennünk.

Az első pillanatban talán sajátosságosnak és valószínűtlennek találja valaki, hogy a honfoglaló magyarságnak kapcsolata volna a jeníszjei törökséggel; azonban már régebben be van bizonyítva, hogy a székely írás török jegyei a jeníszjei türk jegyekből származnak,³ s a kazár birodalmat, amelynek a magyarság hosszú ideig tagja volt, a türkök alapították a VI. század második felében s hosszú ideig uralmuk alatt tartották.⁴ Kétségtelen, hogy ide török néprészeket küldöttek a türkök, s így idekerülhetett egy mongoliai nép vagy néprész is, hiszen a türk hatalom középpontja éppen Mongoliában volt. Honfoglaló magyar régészeti emlékeknek Minuszinszk-vidéki leletekkel való

¹ Vö. Kannisto: FUF. XVII, 135.

² 50 skk.

³ Vö. Nagy Géza: Ethn. VI, 269—76; Németh: NyK. XLV, 23 skk.; Ligeti: MNy. XXI, 50.

⁴ L. 199—200. l.

összefüggése is kimutatható, mint Fettich Nándor velem közölte. „Minuszinszk-vidéki... szíjvégek feltűnő rokonságot árulnak el... [bizonyos] magyarországi honfoglaló magyar szíjvégekkel.“ Egy magyarországi csatról azt mondja Fettich, hogy „minden valószínűség szerint közvetlenül jutott el Minuszinszk vidékéről Magyarországra.“

*

Nem valószínű, hogy a *Kürt* törzsnév Mongoliában és a kaukázusvidéki törökségnél egymástól függetlenül keletkezett volna.

Gyarmat.

A negyedik törzs másik részének Konstantinos szerint γερμάτου, azaz *Gyërmat(u)* a neve. Ez az alak egy *Gyormat* > *Gyarmat* szabályos változata, mely hasonló nevű helyneveinkben őrződött meg.

Legrégibb adataink: 1153 körül:¹ *Gormot*; 1156: *Gurmot*; ² 1367: *Germath*.³

Gyarmat nevű helyek vannak (vagy voltak) Arad, Bács, Bars, Békés, Esztergom, Győr, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Szatmár, Temes, Vas és Zala megyében.⁴

*

E név eredeti alakja tehát *Gyormatu*. Ez az alak megmagyarázható a törökből; a j-törökben **jormaty*, a bolgár-törökben **dźormaty* annyit jelentett mint 'fáradhatatlan', a *jor-* 'elfárasztani, elfáradni' igéből,

¹ Adalbert végrendelete, Pannonh. Rendtört. I. 602.

² Knauz, Mon. Strig. I, 108.

³ Kétszer; Magy. Nemz. Múz., Levéltár, Sibrik-levéltár; Jakubovich Emil közlése.

⁴ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 30.

a ma már meg nem lévő *-maty* képzővel, amelyet a türk feliratokból és a keletturkesztáni emlékekből ismerünk gerundiális jelentéssel; az eredeti jelentés kétségtelenül participialis.¹

E névhez hasonló jelentésű neveket a török népnevekről szóló fejezetben láttunk.² Ilyenek voltak: „Erő, Erős, Támadásra-kész“. Közel rokonok ezekkel a „Hóvihar“-féle nevek. A *Jormaty* 'Fáradhatatlan' ellentéte a 'Fáradt, Kimerült', mely néven több török néprészt ismerünk Közép-Ázsiában.³

E név *Jurmaty* alakban megvan mint törzsnév a baskiroknál is.⁴ A baskir *Jurmaty* egy magyar *Gyormatu* alak szabályos megfelelője.⁵ Hogy ezt a baskir—magyar törzsnévegyezést hogyan kell magyarázni, arra még visszatérünk.⁶

Van azután a baskiroknál egy másik hasonló törzsnév: *Šurmaty*. (Klaproth. i. h.; vö. itt 309. l.)

¹ *sakyn-maty*, *kal-maty*. Thomsen, MSFOu. XXXVII. 10. l. 2. j.

A *-ty*, *-dy* nomen verbale-képző megvan több szóban: oszm. *kararty* 'sötétség' < *karar*- 'sötétedni' (*karalty* 'sötétség' < *karal*- 'fekete lenni'); kaz. *jakty* 'fény; világos' < *jak*- 'meggyújtani'; kaz. *jasty* 'lapos' < *jas*- 'simává tenni'. Bálint, Kazáni tatár nyelvtan, 34; Gramm. altajsk. jazyka, 28. Vö. még Deny, Grammaire de la langue turque, 582. l.: *-ti*, *-di*-képző; az itt felsorolt példák azonban nem világosak. Bang: SBPreussAkad. 1923. (Ph-h. Kl.) 127 skk. (129. l.: a *-*mat* képzőről.)

² 49—50. l. ³ L. 56—57. l.

⁴ Klaproth, Asia Polyglotta², 221; Rytshkov, Orenburgische Topographie, 75.

⁵ L. 309. l. ⁶ 298 skk.

Nem látom, hogy függenek össze — kérdés, hogy egyáltalában összefüggenek-e — e törzsnévvvel a következő nevek: *Jurmat*: falu az Ufai kormányzóságban, Birszktól délre, Ufától keletre, körülbelül 16 versztnyre a Bjelajához. *Jurmat-bej*: Dzsingiz egyik vezérének neve (IzvObsčArchKaz. XIX, 133). (E két adatra Rásonyi Nagy László figyelmeztetett.) *Jurman(-Tabyn)*: baskir nemzetségnév. (Rytschkov, Orenburgische Topographië, 75.) *Jurma*: hegy a Permi kormányzóság déli részében.

*

Mai *gyarmat* 'colonia' szavunk a *Gyarmat* törzs-, illetve helynévből való nyelvújítási alkotás.¹

Tarján.

Az ötödik törzs neve Ταριάνου = *Tarjan(u)* > *Tarján*. A *Tarján*-nak a régiségben *Tarian*, majd ebből fejlődött *Tërvján* és *Torján* alakja van.² De a *Tarján* még tovább is fejlődött. Egy nógrádmegyei (Szanda-vár alatti) falu neve az Árpád-korban *Terian*; ez nem lehet más, mint a *Tarján* fentemlített szabályos változata. Ugyanezt a falut 1802-ben Lipszky és 1846-ban Schedius térképe *Terjén*-nek nevezi, ma a falu neve: *Terény*. A hontmegyei *Alsó*- vagy *Kis*- vagy *Házas-Terényt* tótul *Malé-Terany*-nak vagy *Tereňanynak*, ugyanott *Felső*- vagy *Nagy-Terényt* tótul *Welké-Terany*-nak nevezi Lipszky Reperitoriuma. A tót név a régi magyar alakot mutatja. A fejlődés tehát: *Tarján* > *Tër(j)án* > *Ter(j)én* > *Terény*.³ Tovább menve — e hangfejlődés tanúságai alapján

¹ Szily, A magyar nyelvújítás szótára 112, 468.

² Czinár, Kovács: Index.

³ L. Karácsonyi János: MNy. IV, 128.

idevonhatjuk *Tarány* helyneveinket is. *Torjána* alak-
kal is találkozunk.¹

Helynevekben a *Tarján* törzsnév képviselve van
Bács, Baranya, Bihar, Borsod, Csongrád, Győr, He-
ves, Komárom, Nógrád és Torontál megyében.²

*

A *Tarján* törzsnév a török *tarkan*, *tarxan* mál-
tóságnévből származik, mely a régi törökségben 'al-
király'-t jelentett; később, a mongol korban már csak
'nemes ember'-t.

A *tarkan* ~ *tarxan* török és egyéb nyelvi alakválto-
zatait összegyűjtötte Gombocz Zoltán „Árpádkori török
személyneveink“ c. dolgozatában (49. l.), ahol a követ-
kező adatokat találjuk: „Menandros szerint a nyugati
türkök kagánjának Sildžibunak, Bizánceba küldött követe
tiszttségére nézve *tarxáv* volt (18. cap.); a türk felira-
tokban: *Boila-Baya-Tarkan*, *Taman-Tarkan* (Menandros
idézett fejezetében: *ταγμα ταρχάβ*), *Ač-budun-Tarkan*, *Tar-
kan-Sajun*, *Sabra-Tarkan* kapcsolatokban; a csagatájban
(Pavet de Courteille) *tarxan*, a mongolban *darxan*, a
perzsában *ترخان* vagy *طرخان* alakot találunk; végül a
Kazáni, Szamarai és Szimbirszi kormányzóságokban Zo-
lotnickij csuvas szótára szerint 32 *Torkan*, *Tarxan* nevű
helység van.“

Nyoma van a *tarxan* 'alkirály' címnek talán már
a hunoknál is. de Groot Ho' K'i-ping életírásából,
egy kínai forrásból, (Die Hunnen der vorchristlichen
Zeit, 124) a következő helyet fordítja: „Des *Tan-hu's*
Könige von [?] ... *Tan-huan* und ... *Tsiu-tő* ...“. Nem
tudom, nem lehetne-e itt a *tan-huan*-t *tarxan*-nak s a
tsiu-tő-t *čur*-nak magyarázni?

¹ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 31.

² Nagy Géza: Turul, XXVIII, 31.

Az uigurban *tarxan* alakot látunk, mely Müllernek Zwei Pfahlschriften c. kiadványában (28. l.) fordul elő. Vö. még Hirth, Nachworte, 55—56.

Keleti forrásokból tudjuk, hogy a *tarxan* طرخان cím megvolt a kazároknál is, mégpedig valószínűleg alkirályt jelentett. Ennek a mi számunkra különös fontossága van — tekintettel a kazár-magyar kapcsolatra. (Mukaddasi, BGA. III, 362: Al Wāsik elküld egy csillagászt a *tarxān*-hoz, a kazárok királyához; Tabari, III, 647—48: a barmekida Faḍl menyasszonyát, a kazár kagán leányát, tarchanok kísérik; vö. Marquart, Streifzüge, 5, 416—17.)

Ibn Hordādbēh-nél Sallām útjának leírásában ezt olvassuk (ed. de Goeje, BGA. VI, 163): „... a tarhānhoz, a kazárok királyához...” (Kmoskó Mihálynak Góg és Mágóg c. kéziratosa művéből.)

Megvolt e cím — *tarkan* alakban — a dunai bolgároknál is. (Marquart, Chronologie, 41—42, j.; Beschewliew, Die griechische Sprache in den urbulgarischen Inschriften, 408—409.)

A *tarxan* eredetileg magasabb, (de nem legmagasabb) méltóság. Ibn Hordādbēh szerint Szamarkand királyának címe *tarhān* (ed. de Goeje, BGA. VI, 40). Uo. 41: a kisebb királyok melléknevei közt: *tarhān*.

Később, a mongol korban, egyszerűen 'nemes ember' a tarchan. (Vö. Abu-l-gāzī, ed. Desmaisons p. 55, fordítás 58: „On appelle tarkhān un homme qui n'est soumis à aucun impôt, et qui a toujours libre accès auprès du khan; qui, en cas de délit, reste impuni et ne peut être poursuivi qu'après le neuvième délit. Les privilèges que donne ce titre sont héréditaires jusqu'à la neuvième génération“.)

Vö. még Chavannes, Documents, 239. l. 2 j.; Pelliot: T'oung Pao, 1930, 32.

A törökben két alak van: 1) *tarkan*, 2) *tarxan*.

Az utóbbi alakból, a *tarġan*-ból fejlődött $\chi > h > j$ változással a magyar *Tarján*.

Bolgár-török jövevényszavaink közül hasonló hangváltozást tapasztalunk *bojtorján* szavunkban, melynek második *j*-je γ -ból keletkezett; a szó török alakja ugyanis *baltırjan*.

Az $r\chi > rh > rj$ hangváltozásra példa a *horjas* szó. 1275/1412-ből való a következő adat: „Ascendit ad quendam montem geminum *Horyashegy* vocatum“. (P. Komondor András: MNy. XXIII, 51.) Ez a *Horjas-hegy* kifejezés, mely tehát „kettős hegy“-et jelent, összetartozik a *horh*, *horhó* szóval (l. M. Tájszótár), melynek jelentése: 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út...'. 1086—94/XII. sz.-ban *churchu* alakban fordul elő. (A régiségben van *hwrk* [1255], ma *horog* alakja is. L. Melich: NyK. XLIV, 352; OklSz.: *horh*.)

Ugyanígyen változást mutat a *sirjon* alak (régőbbi *sírġhon*-ból) s általában a felszólító mód *j*-je (*helhezje*, *nézzj*, *olvasjam* stb.), mely finnugor γ -ból fejlődött $\chi > h$ -ra megy vissza. (Vö. Szinnyei, NyH.⁷ 113.)

$H > j$ változást mutatnak *oláh* és *fehér* szavaink *oláj* és *fejér* alakjai, a *lehessen* igealak *leyessen* változata (Königsbergi Tör.; Melich: MNy. IX, 65, 394). Más példákat is idéz e változásra P. Komondor András fent idézett cikkében.

*

Bőven tárgyaltuk a török népnevekről szóló fejezetben,¹ hogy a török méltóságnevek gyakran lesznek törzsnevekké. A besenyőknél láttuk a *Čur*, *Jula*, *Kül-bej*, *Baj*, *Tolmač*, *K'apan* törzsneveket, a nyugati türköknél a *Jabyu*-t, sőt azt is láttuk, hogy Közép-Ázsiában maga a *tarġan* méltóságnév is megvan mint törzsnév, mégpedig két helyen: csagatáj terü-

¹ 44—48. lap.

leten és a türkméneknél.¹ Ezenkívül a baskirokkal és a možerjanokkal (= magyarokkal) együtt szerepel a *tarxan* név mint „tatár“ népnév egy XVI. századi oroszországi oklevélben.²

A magyar *Tarján* és az ázsiai, illetve kelet-európai *Tarxan* törzsek között történeti összefüggés nincsen. A két név egymástól függetlenül keletkezett.

*

Ki kell még térnünk annak a magyarázatára, hogy hogyan függ össze a fent tárgyalt méltóságnévvel *Tárkány* helynevünk (Komárom, Tolna, Heves, Borsod, Zemplén és Bihar megyében). Gombocz, Árpádkori török személynéveink c. munkájában tárgyalja a *Tárkány* helynévnek a török *tarkan* méltóságnévvel való összefüggését; „feltűnő, — írja — hogy a *Tárkány* személynévi használatára nincs adatunk, s ez a körülmény a mi *Tárkány* helynevünk török eredetét is kétségesse teszi.“ (49. l.) Én azt gondolom, hogy a *Tárkány* török eredetében, illetőleg a *tarkan* török méltóságnévvel való azonosságában nem kételkedhetünk. Gombocz is említi Zolotnickij adatát, amely szerint Oroszország csuvas és tatár vidékein 32 *Torkan*, *Tarxan* nevű helység van. Ahogyan Oroszországban török népeknél a *tarkan* méltóságnévből tömegesen keletkeztek helynevek, ugyanúgy keletkeztek ilyenek a török szervezetű és török népeket nagy tömegekben befogadó magyarságnál is.

Sőt úgy látom, meg lehet mondani azt is, hogyan keletkeztek *Tárkány* helyneveink.

A *tarkan* méltóságnévnek van a törökben egy párja, az *alpayut* méltóságnév. Erre a szóra a következő adataim vannak: kazáni, kun, karaima *alpaut*, toboli *alpayyt*, csagatáj *albayut* ‘nemes ember, birtokos’, ujjur *albayut* ‘hős’, ujjur (Müller, Zwei Pfahlinschr. 23, 32) *alpayut* ‘Bezeich-

¹ 47. l.

² L. 308. l.

nung einer Würde', türk *alpayu* (Radloff) 'eine Würde', türk *jylpayut* 'eine Würde' (Alttürk. Inschr. N. F. 173), mongol *albayut* 'adófizető'. Hogy a *tarkan* és *alpayut* méltóságsnevek valami közelebbi viszonyban vannak egymással, azt a két szó jelentésén kívül (a *tarkan* jelentése 'nemes ember, adót nem fizető', az *alpayut* szócé 'nemes ember, adófizető') az a körülmény is bizonyítja, hogy Müller fent említett ujjur kiadványában (23. l. 14) egy felsorolásban a két méltóságsnév egymás mellett fordul elő.

Mármost azt látjuk, hogy — mint *Tarkan* — *Alpaut* is tömegesen fordul elő helynévként és pedig azerbajdzsáni területen. (L. Radloff, Wb.)

Annak a körülménynek, hogy *Tarkan* helynevek Oroszországban és Magyarországon, *Alpaut* helynevek azerbajdzsáni területen tömegesen fordulnak elő, oka — különös tekintettel a *tarkan* és *alpayut* nevek kapcsolata és jelentésére — csak az lehet, hogy itt (adózás vagy más tekintetében) kiváltságos helységekkel van dolgunk. (Vö. Gombocz, i. m. 49. l.)

Hasonló jelenséget látunk más területeken is. Melich János a magyar *Volya*, *Voja* helynevek magyarázatánál (MNyK. I: 6, 164 sk.) kifejti, hogy e nevek a lengyel *wola*, kisorosz *vol'a* 'Freigrund' szóból keletkeztek, „s eredetileg olyan kisorosz telepés községek nevei, amely községek bizonyos szolgálmányok alól való felmentés kikötésével, bizonyos szabadságjogokkal telepedtek le.“ Hasonló jelenségek és hasonló jogi helyzeten alapulnak a német *Freiung*, cseh *Lhota* („privilegium, freiheit“), tót-magyar *Lehota*, szláv > oláh > magyar *Ohába*, *Ohabica* („mentesség“) helynevek. (Melich, i. m. 185. l.)

A tárkányság intézményét történeti forrásaink nem ismerik. Azt kell tehát gondolnunk, hogy ez az intézmény a magyarságnál vagy a vezérek korában volt meg s Géza és Szent István alatt megsemmisült, vagy pedig hogy a név bolgár, oguz, besenyő vagy kun bevándorlóktól származik, kik *tarkan*-voltukat — jogi követke-

mények nélkül — legalább azon községek nevében ki-
tüntették, melyeket alapítottak.

Tárkány mint személynév is előfordul az Anjou-
korban. (1327. Anjou-kori Okmt. II. 340. Közvetlenül a
komárom-megyei Tárkány vidékén szerepel. Jakubovich
Emil.)

*

Tárkány helynevünk tehát más török nyelvjárásra
és más helynévadási törvényekre megy vissza mint *Tar-
ján* helynevünk.

Jenő.

A hatodik törzs neve Konstantinosnál Γενάχ (olv.:
Jeney), régi magyar oklevelekben *Jeneu*, *Jenew*,
Jenw,¹ a mai nyelvben *Jenő*.²

Jenő nevű helyek voltak vagy vannak Arad,
Bács, Baranya, Bihar, Csanád, Csík, Fejér, Krassó,
Nógrád, Pest, Pozsony, Szolnok-Doboka, Temes, Veszprém
és Zala megyében.³

E törzsnév eredetileg török méltóságnév, mint a
Tarján; megfelel neki a török *ynak* 'bizalmas, tanács-
adó, miniszter' szó magashangú **inäk* párjának bol-
gár-török **jänäχ* (vö. mongol *janäk*) alakja.

Van a törökben egy ige: szagaj *yna*- 'mondani, be-
szélni, kívánni'; ennek származéka a szagaj *ynan*- 'ki-
válni, akarni', továbbá az oszmánli, ujjur stb. *ynan*-
'hinni, bízni'. Ez az ige magashangú vokalizmussal is
előfordul a törökségben: kazáni *inäl*- 'nagyon kérni',
ujgur *init*- 'nagyon kívánni, vágyakozni', kazáni *intik*-
'nagyon kívánni'. Ez igéknek számos névszói származéka

¹ Vö. Czinár és Kovács indexeit; Melich: NyK.
XXXIV, 143; XLIV, 359—60.

² *Jennő*, *Jenye*, *Jene*; Melich, i. h.

³ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 31—32.

is van, így az oszmánli *ynan* 'hit, bizalom', uigur stb. *ynanč* ua., (oszm.) „eine Autorität, die Glauben verdient“, (oszm.) 'biztos, megbízható', kun *ynamly* 'hűség' (vö. Brockelmann: ZDMG. LXX, 189), [*umuy*] *ynay* '[Hoffnung und] Zuflucht' (Müller, Uig. II; Uig. III, pl. 9. l.), csagatáj *inak* (ايناق) 'barát, bizalmas', kara-kirgiz *ynak* 'pompás, szép', alt. *ynak* 'barát', kun *ynak* 'hűség' és így tovább.

A felsorolt névszói származékok közül több s ezen kívül az említett igék más származékai is gyakran szerepelnek a törökségben mint méltóságnevek. Az említett csagatáj *inak* szónak 'tanácsadó, miniszter' jelentése is van (Thúry: KSz. V, 18: *ynag* 'háznagy, helyettes; nemes'); Radloff Vámbéry után idézi az *inay* szót a csagatájából a következő jelentéssel: 'a tartománynak a kán után következő főparancsnoka, társuralkodó, a chívai kán öccse', Budagov után idézi ezt: *inax* 'az özbeg törzsfők címe a káni méltóság életbeléptéig; Bocharában a legmagasabb katonai rang a kuš-begi után'. A *Kiat-kon(k)rat* nevű özbeg törzs főnöke 1819-ben *Kutli Murad Inakh*. (Klaproth, Mém. rel. à l'Asie II. 326.)

Az *ynanč* szó, melyet fent 'hit, bizalom' jelentésben láttunk, mint cím is előfordul az uigurbán (Pelliot: T'oung-pao, 1914, 263); az *Ináncs* a magyarban is előfordul mint Árpád-kori személynév és helynév (Gombocz, Árpád-kori török szn. 31; uo. személynévi adatok a török *Ynanč*-ra); a türk feliratokban mint személy- vagy méltóságnév alkotórészét találjuk az *Ynanču* szót; az uigurbán van *ynal* méltóságnév (Müller, Zwei Pfahlschr. 34.); a csagatájban *inal* 'fejedelem, kán', *inalčik* 'fejedelem, herceg'; ugyanez a szó magashangú alakban: *inäl* [*qayan*] (Thomsen, MSFOu. XXXVII, 97—98).

E méltóságnevek eredeti jelentése 'akiben bízni'. (Érdekes az uigur *tirāk* méltóságnév; eredeti jelentése 'Stütze, Säule', Müller: Thomsen-Festschrift, 212.)

(A csagatájban találjuk ezt a szót: *inäk* 'der jüngere Bruder', mely jelentésben a többi nyelvjárásokban *ini* alakot látunk [de vö. ujjur *ini* 'älterer Bruder', Müller, Uig. II.] E szónak a fenti szócsaládhoz való viszonya nem világos.)

Az **inäk* alakhoz a bolgárban szókezdő *j-* járult; ez is rendes jelenség a törökben. (Ramstedt: KSz. XVI, 71—74.)

A karacsájban a szókezdő *e-* számos esetben *je-*vel változik: *egiz* ~ *jegiz* 'iker', *ek'i* ~ *jek'i* 'kettő', *el* ~ *jel* 'falu', *elek* ~ *jelek* 'szita', *endi* ~ *jendi* 'most', *er* ~ *jer* 'férfi', *esk'i* ~ *jesk'i* 'régí' stb. (Pröhle: KSz. X, 84, 100—102.)

A csagatáj stb. *örümdžäk* 'pók' szónak a teleutban *jöryömöš* alak felel meg.

A csagatájban az *un* 'liszt' alak mellett van *jun* is, az *uzatmak* 'nyujtani' mellett *juzatmak*, az *ešmek*, *išmek* 'fonni, szőni' mellett *ješmek* (Thúry, A „Behdset-ül-lugat“, 65—66.).

A dunai tatárok nyelvében a régebbi **eki* alakból *jeki* ('kettő'), az **ešit-* alakból *ješit-* ('hallani') fejlődött. (Kúnos: KSz. V, 301, 303, 304.) Sőt egy ilyen *j-* ebben a nyelvjárásban *dž-*vé lett: *džyrak* 'messze', az oszmánliban *yarak*. (I. h. 298.)

Az oszmánli *jigirmi* '20' szónak, mely a többi nyelvjárásokban is *j-*vel kezdődik, első részében az *iki* 'kettő' szó (második részében a mongol *arban* '10' szó) van. (Schott, Versuch, 75.) Ramstedt (JSFOu. XXIV: 1, 21) a következő török alakpárokat idézi: *ayač* ~ *jıyač* 'fa', *üje* ~ *jüje* 'tag', *üksäk* ~ *jüksäk* 'magas', *üzüm* ~ *jüzüm* 'szőlő', *üzük* ~ *jüzük* 'gyűrű'.

De különösen fontos, hogy ez a jelenség a csuvasban is megvan: „Bisweilen wechselte das anl. *i* mit *j*—mundartlich im Tschuwassischen“. (Räsänen, MSFOu. XLVIII, 52.) Ašmarinnál többek közt a következő eseteket látjuk a másodlagos csuvas *j-re*: oszm. *iz* 'nyom' ~

csuvas *jər*, kazáni *as* 'hölgyeményét' \sim csuvas *jʏs*, kazáni *at* 'név' \sim csuvas *jat*, kazáni *āzan* 'Grenzfurche' \sim csuvas *jāran*, kazáni *ak-* 'folyni' \sim csuvas *jʏχ*, oszm. *it* 'kutya' \sim csuvas *jāḍā* (Munkácsi: Ethn. VI, 362); Gombocz: KSz. XIII, 5: j-török *üzäggi, üzäggä* 'kengyel' \sim csuvas *jārana*. Magának az **inäk* szócsaládjának is van *j*-vel kezdődő tagja: krimi *jynaldyr-* 'betrügen, täuschen' (vö. oszm. *ynandyr-* 'glauben machen') és az *ynal* méltóság-név előfordul *jynal* alakban is (F. W. K. Müller, Ein Doppelblatt 11. l. 97. sor; vö. Gombocz, Árpád-kori török személyneveink, 48.).

E szókezdő *j*- a bolgárban hatással lehetett az utána következő magánhangzóra. A j-török *ik* \sim oszm. *ij* 'orsó' szónak a csuvasban *jav-* 'fonni' felel meg, mely ócsuvas **jäg-* alakra megy vissza.

Ugyanígy keletkezett a bolgárban az **inäk*, illetőleg **ināχ* mellett egy **jänāχ* alak. Nem kapcsolható ehhez közvetlenül, de nagyon érdekes, hogy a mongolban van is ilyen alak a mélyhangú sorban. Ez az alak: *janāk* \sim *jānāk* \sim irodalmi *inay* 'barát, kedves'. L. Vladimircov, Sravnitel'naja grammatika mongol'sk. pis'm. jazyka i chalhaskogo narečija, Leningrad, 1929, 189.

A szóvégi bolgár *-äχ*-nek a mai magyar *-ő* szabályos fejleménye.

*

E törzsnév *Jenej* formában, tehát mint az ómagyar hangalak szabályos megfelelője, megvan a baskiroknál. E kapcsolatról — mint mondtam — még szólni fogunk.

Kér.

A hetedik törzs neve *Καρή*, azaz *Kér(i)*.¹ Tudjuk, hogy magyar és török szavakban a bizánciak az *e* hangot gyakran *α*-val jelölik, mint ezt *Irnäk* és *Iläk*

¹ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 23. l. 1. j.

(Ernák és Ellák) nevének magyarázatánál¹ kifejtettük.

E törzsnév *Kér* helyneveinkben maradt meg.

Legrégibb alakjai: Kálmán király 1113. évi zabori oklevele: *Ker*; 1156: *Ker*; ² 1193: *Ker*.³

Kér helynevek vannak Abaúj, Arad, Bács, Bihar, (régi) Csanád, Fejér, Gömör, Heves, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szatmár, Temes, Tolna és Veszprém megyében.⁴

*

Kér törzsnevünk török eredetű. Köznévi jelentését is ismerjük, szerepel több törzs- és tulajdonnévben is.

Köznévi jelentése 'roppant nagy, óriás, [állat] király', mint ez Radloff (Wb.) következő példamondataiból kitűnik (az altajvidéki nyelvjárásokból): *balyk* 'hal' — *kär palyk* 'Wallfisch',⁵ *kuš* 'madár' — *kär kuš* 'ein Riesenvogel, der die Kinder entführt', *jylan* 'kígyó' — *kär jylan* 'eine riesige Schlange', *jylandyy käri* 'der König der Schlangen'.

Megvan azután a szó diminutivuma, *Käräi* a teleutban: 'der Name des Verwalters der Hölle dieser Welt'.⁶

¹ 135. l.

² Knauz, Mon. Strig. I, 108.

³ Székesfehérvári keresztesek okl.; Jakubovich-Pais, Ómagy. Olv. 54.

⁴ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 21—23.

⁵ Helyesen: 'ein fabelhaftes Fischungetüm'; Bang, Zur Kritik des Codex Cumanicus, 40. l. 1. j.

⁶ Vö. még esetleg: teleut *Kärgidäi* 'der Name des Sohnes des Ülgen' (Ülgen a teleutok legfőbb jó istene); *Kerbaga* személynév egy kirgiz leszármazási mondában, Aristov: Živaja Starina, 1894, 394—95, jegyzet.

A Fekete-tengernek a kun neve *Kär-balyk* [-táyiz] 'az óriás hal [tengere]'.¹

Úgy látszik, e *Kär* származékai gyakran szerepeltek személynévként a török régiségben. Van *Käräi* személynév,² *Käri Ačary* (?) személynév,³ *Kärik* személynév.⁴

Az említett -äi végű alak gyakran szerepel török népnévként:

Girei, egy baskir törzs neve.⁵

Girej vagy *Giraj* a krími kánok dinasztijának neve.

Az oroszban és a lengyelben *Giraj* és *Girej*. *2. munda*

Magyar forrásokból a következőket idézhetem.

Szamosközy István Történeti Maradványai 1566—1603 [Monumenta Hungariae Historica]. II. 76. l.: „ad Alipem Keraium“. „Regia stirps antiquissima et nobilissima istic Kerai est, alii Kirai sive Girai pro soni affinitate pronunciant. Mathias Michovius, qui centum abhinc annos vixit, in libro de utraque Sarmatia, Kirei dicit, ex qua familia id temporis Mehemed Kirei Han fuerit.“ „Keraium Mehemed.“ 97. l.: „Alip Keraius“. III. k. 41. l.: „Kazi Keraj Han“. IV. k. 208. l.: „Gázi Ghirai hán“ (magyar szöveg). 209. l.: „Ghiray“.

Baronyai Decsi János Magyar Historiája 1592—1598. [Monumenta Hungariae Historica.] 109. l.: „... Chereius Tartarorum Chamus (ita ipsi Imperatorem suum vocitant)...“ 126. l.: „... Chereium Tartarorum Chamum...“

¹ Bang, Beiträge Zur Kritik des Cod. Cum. 39—40. Tzetzes, Chil. VIII, 224. sz.: καρπαλούκ.

² Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, ed. Malov: 15. és 21. darab.

³ Uo. 74. darab.

⁴ Uo. 74. darab.

⁵ Klaproth, Asia Polyglotta³, 221.

147. l.: „...Kazikerei Tartarorum Chamus...” 203. l.: „...Kazikirei Chamus Tartarorum...” 204. l.: „...Cham Kazikirei... Jezikirei Galga...” 282. l.: „...Kazikerei...” 323. l.: „...Kasikerei...”

Magy. Tört. Évkönyvek és Naplók. III. Czegei Vass György és Vass László naplói. 1659—1739. [Monumenta Hung. Hist. II. osztály. Írók. XXXV.] ed. Nagy Gyula [1714-től Vass László.] 94. l.: „Gazi Giraly”; a kiadó megjegyzi: „Másoknál Gazi Gerej.”

További, ide tartozó népnévek:

Kiräi ~ *Keräi*, kirgiz törzsnév.¹

Ubur-Kiräi, burját törzsnév.²

Giray: jomut turkomán ágnev.³

Barthold, Enz. d. Isl. II, 181: „...dieser Stammname [*Girāy*] ist noch heute in Mittelasien bekannt und wird dort „*Kirāy*“ ausgesprochen.

E név mongol többesjellel ellátva is gyakran szerepel:

Keräit,⁴ egy a XI. század elejétől fogva sokat szereplő észak-mongoliai mongol-török (talán inkább török, mint mongol)⁵ nép.

Kerejt kirgiz és özbeg, továbbá a kundrovi tatárok nál (Asztracháni kormányzóság), az altajiaknál és

¹ Castagné, Les tamgas des Kirghizes, 18—19. Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija, 410. Ĥamid Ĥamdī: Tüirkijāt Mädzmūʿasy, II, 397.

² Grumm-Gržimajlo, i. h.

³ Vámbéry, KÁUta. 374.

⁴ Pelliot: T'oung Pao, 1914, 627 skk.; Radloff, Wb. *Käräjit*.

⁵ Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija, 409—410; Thury: Századok, 1896, 780. l. 3. j.; Yule-Cordier, Marco Polo, I, 236, j.; Grousset, Hist. de l'Extr.-Orient, 406.

végül *χireid* alakban az urjanchájoknál előforduló néprésszénév.¹

A *Kiräi* első szótagjának *i*-je *ä*-ből keletkezett, keleti török (özbeg, csagatáj) nyelvterületen. *Käräi* alakot közöl (*Käräi kan* személynévben) Radloff az irtisi tatároktól.²

A *kär*-nek egy másik kicsinyített alakja is szerepel mint néprésszénév, ez a *Käräs*: a sor-törökök egy nemzetségének neve. E név *š*-e képző, olyan mint a *Türgiš* név *-š*-e,³ az alapszó: *Kär*.

A jelentést illetőleg a *Kér*, *Kerüi*, *Käräs* nevek — mint láttuk — eredetileg körülbelül 'óriás'-t jelentenek s az erőt, vitézséget kifejező törzsnevekhez állnak közel.

Keszi.

A nyolcadik törzs neve *Κασή* = *Kesz(i)*.

E törzs emlékét a *Kesz*, *Keszi*, *Keszö*, *Keszü* helynevek őrizték meg.⁴

A név leggyakoribb alakja ma *Keszi*, de ha *Keszi* helyneveinket végigvizsgáljuk, azt találjuk, hogy túlnyomó részben ezeknek is *Keszö* a régi alakja.

Vegyük mindjárt a legelső megyét, mellyel Nagy Géza⁵ a *Keszi* helynevek felsorolását kezdi:

„Arad megye régi zarándi részében négy ilyen nevű hely volt egykor, ú. m. Békés-Gyulától keletre *Keszi* pusztá, a XV. században *Kezyeghaz* néven is, aztán Vadász és Apáti mellett délre *Váraskeszi* (Varas-

¹ L. Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija, 409 skk.

² Aus Sibirien, I, 153.

³ L. 58. l.

⁴ Vö. Melich: MNy. XXIV, 241 skk.

⁵ Turul, XXVIII, 52.

kesev, Varaskezu, -kezew, -kezy)..., ugyanitt *Csama-* vagy *Csunakeszi* (1344. Chanakezu, Chanakezew, 1515. Chwnakezy) és Csermőtül északra *Somoskesz* (1344. Samugkezew, 1461. Samul- vagy Samolkezy ... (Csánki, I. 729, 735, 743, 747.)“

Ugyanezt tapasztalnánk a 45—50 *Kesz*, *Keszi*, *Kesző*, *Keszü* helynevünk legnagyobb részénél, ha végigvennők őket, t. i. hogy a régiségben *Kesző* alakjuk van.

Olyan *Keszi* helyneveknél, melyek az emlékekben *Kesző* alakot nem mutatnak, gyakran idegen nyelvi alak tanúskodik arról, hogy az illető *Keszi*-nek régen *Kesző*, illetőleg még régebben **Keszey* volt a neve. Melich János a MNy. XXIV. kötetében, „Ó-magyar szóvégi -γ tót helynevekben“ című cikkében kimutatta, hogy *Keszi* helyneveink a tótban rendesen *Kosihy* alakban vannak meg; ezek egy régi tót **Kosigy* alakból magyarázandók, mely egy régi magyar **Kesiγ* alaknak a tót többes nominativus jelével ellátott megfelelője. Barsmegye lévai járásában van *Garamkeszi*. Reá vonatkozó régi adatot nem ismerünk, de tót *Kosihy* neve világosan megőrizte e helynév régi magyar alakját. Melich cikkéből még a példák egész sorát idézhetnők.

„Szilágymegye közép-szolnoki részében Tasnádtól nyugotra van Nemes- és Oláhkeszi (oláhu Chiseu)... (Csánki I, 558)“.¹ Ennek tehát oláh neve tartotta meg régi magyar alakját.

Legrégibb emlékeinkben, a XI. és XII. században a *Keszi* név alakja rendesen *Keszey*-féle alakban fordul elő.

¹ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 53.

1086/1094/XII. sz.:¹ *Keseih* (ꝛ: *Kescih* olv.: *Kesziy*);

1113 (zobori oklevél): *Kezu* (olv.: *Keszü*);

1156:² *Kesceu* (olv.: *Keszeü*);

1164:³ *Kesceu* (olv.: *Keszeü*).

1171:⁴ *Kesceh* (olv.: *Keszey*).

1181:⁵ in uilla *Kesvh* (olv.: *Keszüy*).⁶

A XI—XII. századi alakok tehát: *Keszey*, *Keszeü* v. *Keszeü*, *Keszü* és *Keszüy*.

Mindezekből világosan következik, hogy a név régi magyar alakja *Keszey* > *Keszö*, melyből a *Keszi* alak úgy keletkezett, hogy a szóvégi *-ey* ~ *ö*-t a nyelv kicsinyítő képzőnek fogta fel s felcserélte egy másik képzővel, az *i*-vel. Hogy ez így van, azt bizonyítja a *Kesz* alak is, amelyből szintén el van vonva az *-ey* ~ *ö* végzet, de nincs hozzátevé semmi más képző.

Hogy azonban a név magyarázatánál nem egy *Kesz* névből kell kiindulnunk, azt világosan bizonyítja a fent tárgyalt régi adatok, melyeknek bizonyossága szerint a név eredeti alakja a magyarban *Keszey*. Igaz, hogy a *Keszi* vagy talán *Kesz* alak is igen régi, mert már Konstantinosnál ezt találjuk.

A kicsinyítőképzők a régi magyarban ugyanazon névben gyakran váltakoznak, mint ezt egy más helyen⁷ részletesen bizonyítjuk.

¹ Pannonh. Rendtört. VIII, 269.

² Knauz, Mon. Strig. I, 107.

³ Levélt. Közl. II, 156.

⁴ Benedek veszprémi comes végrendelete, Veszprém. Jakubovich-Pais: Ómagy. Olv. 47.

⁵ A veszprémi egyház szabadosainak földet ad; Veszprém.

⁶ Ez adatokat Jakubovich Emil bocsátotta rendelkezésemre.

⁷ 283—85. l.

Kesz, *Keszi*, *Kesző* nevű községünk van Arad, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Esztergom, Fejér, Gömör, Hont, Komárom, Nyitra, Pest, Sáros, Somogy, Sopron, Szilág, Temes, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyében.¹

*

Magyarázatunknál — mint láttuk — a *Keszey* alakból kell kiindulnunk. Ez a *Keszey* egy bolgár-török **käsäy* szabályos megfelelője, melynek j-török képviselői: ujgur *käsük* 'rész, darab, ág', oszm. *käsik* 'elvágott, megcsontított', teleut *käzik* 'rész', karaima *käsük* 'darab', kun *käsü* 'darabka', kazáni *kisük* 'darab, rész' (mindez a *käs*- 'vágni' igéből).

A magyar *Keszey* törzsnév török megfelelőjének jelentése tehát 'rész, darab, ág'.

E törzsnév a török törzsnevek egy gyakori jelentéstan csoportjába tartozik, azok közé a nevek közé, amelyeknek jelentése 'Darab, Töredék, Maradvány'.² Láttuk, hogy különösen a *käs*- 'vágni' ige szerepel az idetartozó népnevek alapszavaként. A *käs*-ből képezett népnevek: *Käsir*, *Käsü* és *Kesük*, mely utóbbi a kirgizeknél gyakori nemzetségnév s a bolgár **Käsäy* = magyar *Kesző* pontos megfelelője.

*

Történeti összefüggés a kirgiz *Kesük* és a magyar *Kesző* név között nincsen. A két név egymástól függetlenül keletkezett.

* * *

¹ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 52—54; Melich: MNy. XXIV, 242 (a békés-megyei *Keszi*-re).

² L. 40—41. l.

Láttuk, hogy a törökös szervezetű népek törzsrendszereiben tagozódások vannak.¹

Ilyen tagozódás látható a magyar törzsrendszerben is.

Az első két törzs, a *Kabar* és a *Nyék* határvédő, elülharcoló törzsek, a törzsrendszer első csoportját alkotják, de rangban egyáltalában nem elsők a törzsek közt.²

E két védőtörzs után következik a főtörzs, a névadó törzs, a *Megyer*.

Utána következik négy törzs, amelyek a *Nyék*-kel és a *Megyer*rel együtt a törzsrendszernek egy régebben kialakult formáját látszanak alkotni; e négy törzs közül az első két törzsből vagy törzstörédekből alakult (*Kürt-Gyarmat*), a második és a harmadik méltóságnévből keletkezett, tehát a négyes csoporton belül egységet alkot (*Tarján*, *Jenő*); befejezi a rendszert a *Keszi* törzs, mely 'törédeket' jelent s valószínűleg később került a rendszerbe, annak utolsó helyére.

A magyar törzsrendszer tehát a következő:

Kabar } védőtörzsek
Nyék }

Megyer (Magyar) — vezértörzs

Kürtgyarmat

Tarján } Két

Jenő } méltóságnév

Kér

Keszi — az előbbi négy után csatlakozott törzstörédék.

*

¹ 72—74. l.

² Kuun Géza gróf, *Relationes*, 148, 149.

Érdekes a magyar törzsrendszer jelentéstani szempontból.

Először is találunk benne egy ősi, nehezen magyarázható népnévet, a finnugor eredetű *Magyar* nevet.

Azután találunk négy olyan nevet, amelyek hadi alakulásokra jellemzők s amelyek a törökség harci készségében gyökereznek. Ilyen a *Nyék* név, amely, mint láttuk, 'Határvédő' törzset jelent; ilyen a *Gyarmat*, melynek jelentése 'Fáradhatatlan', ilyen a *Kürt* 'Hótorlasz' s a *Kér* 'Óriás' név.

Más jelentéstani csoportba tartozik a méltóságnévből keletkezett *Tarján* és *Jenő*; ezek a török hadi és kormányzati szervezettel vannak összefüggésben.

Végül egy eseménnyel összefüggő név a 'Lázadó' jelentésű *Kabar*, s ilyenféle a 'Rész' jelentésű *Keszi*.

*

Végül lássuk, miféle történeti kapcsolatokra következtethetünk a törzsnevekből.

Világos mindenekelőtt a finnugor kapcsolat: a vezető törzs, a *Megyer* ~ *Magyar* nevének alaprésze a vogulok és az osztjákok, legközelebbi nyelvrokonaink, vogul nyelvi nevével egyezik.

A *magyar* szó mint népnév, a IX. századig nem szerepel, ami aligha véletlennek, hanem sokkal inkább annak a körülménynek tulajdonítandó, hogy a Magyar ~ Megyer törzs vagy törzscsoport a IX. századig különféle törzs-szövetségekbe tartozik s ezeknek más törzsekkel vagy törzscsoportokkal egyenlőrangú, de nem vezető, nem névadó része.¹ A nyolcszázadik év körül azután olyan helyzet áll elő, hogy a Magyar, mely egy nagyobb (onogur, szabir, kazár) törzs-szö-

¹ Hóman: Tört. Szemle, VI, 244 skk.

vetségen belül már előzőleg is vezető, névadó törzs, függelékeivel együtt minden más törzs-szövetségtől független államot alakít.

E törzs, mint neve és nyelve bizonyítja, eredete szerint finnugor törzs, melyet egy bolgár-török nép a törökség köréhez kapcsolt. Etnikai összetétele szerint a Magyar törzs török elemeket is tartalmazhatott, sőt minden valószínűség szerint tartalmazott is, már a legelső török-magyar érintkezéstől fogva.

A IX. század körül önállóságra jutott finn-ugor eredetű Magyar törzs nem lehetett csekély számú; szerepe az előző törzsrendszerekben sem lehetett alárendelt, valószínűleg több hozzátartozó törzzsel együtt alkotott egy birodalomrészt, s nyelvét már a IX. század előtt kétségtelenül más törzsek is beszélték.

A többi törzs közül a Nyékre vonatkozólag a kifejtetteken kívül semmi valószínűt sem mondhatunk. (Neve finnugor eredetű, de egy eredetileg határvédő, alárendeltebb szerepű törzsnél ez nem sokat jelent.)

A többi törzsnevek (*Kabar, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*), mint láttuk, török eredetűek, s nem gondolhatunk mást, mint hogy ezek a törzsek eredetileg maguk is törökök. A törzsnév ugyanis — mint egy más helyen részletesen fejtegettem — nem olyan természetű, mint a személynév. A személynév sokszor nem jellemző viselőjének etnikai hovatartozására vagy származására, — a törzsnév történeti emlék, mely a törzs származására, történeti kapcsolataira világot vet.

A bolgár-török és magyar keveredés emlékei a *Gyarmat, Tarján, Jenő* és *Keszi* ~ *Kesző* törzsnevek. Az elsőnek szókezdő *gy*-je, a két utolsónak szóvégi

ő-je a bolgár-törökből magyarázható, s a *Jenő*-vel való szoros kapcsolata miatt ide kell sorolnunk a *Tarján*-t is. Ezek tehát eredetileg bolgár-török törzsek.

A középázsiai törökséggel, valószínűleg a türk birodalommal, kapcsolják össze a magyarságot a *Kürt* és a *Kér*. Ezek középázsiai törzsek nevei, s e nevek — azt hiszem — nem az illető törzsektől függetlenül kerültek a magyarokhoz.

Azután még egy érdekes történeti kapcsolatra mutatnak a magyar törzsnevek, jelesen a *Gyarmat* és a *Jenő*. E két törzsnév, mint láttuk, megvan a baskiroknál. Ezek azonban eredetileg nem baskir, hanem magyar törzsek. Itt a magyarság nem vett, hanem adott. Ezt egy másik helyen¹ fogjuk bővebben kifejezteni.

*

Hogy a magyarsághoz török törzsek csatlakoztak, ebben a tételben semmi különös nincsen.

Történeti adatunk van rá, hogy a török eredetű kabarok megtanulták a magyar nyelvet s külön törzsként a magyarokhoz csatlakoztak; más török eredetű törzsek már a kabarok kora előtt a magyarokkal együtt éltek s megtanulták a magyar nyelvet. Sőt az okoskodásban tovább is mehetünk: kétségtelen, hogy ha a magyar törzsrendszer a XIV. században szűnik meg, a magyarok közt egy *Besenyő* s egy *Kun* nevű törzs is van. Ilyenformán kell elképzelnünk a honfoglalás előtt történt török csatlakozásokat is. Sőt ezek a honfoglalás előtti csatlakozások még természetesebbek, mert mikor ezek történtek, a magyarság nem szélén volt a folyton alakuló török népterületnek, mint a

¹ 299 skk.

besenyők és a kunok csatlakozása idején, hanem éppen a közepén.

*

Azon sem szabad megütköznünk, hogy a Magyarokon kívül körülbelül az összes törzsek török eredetűek. A Magyar törzs finnugor rokonaitól való elszakadása után török környezetben élt tovább, hozzá csak török törzsek csatlakozhattak.

A kialakulás folyamata szempontjából a finnugor és a török elem között általában is nagy különbség van: a magyarság nem finnugor és török törzsekből alakul, hiszen finnugor törzsek politikailag oly módon megszervezve, mint a török törzsek, nem voltak, ezért a török törzsekkel szemben finnugor törzseket — mint alakulási tényezőket — nem lehet elképzelni.

Szervezet, alakulási képesség és lehetőség szempontjából a Magyar törzs török, azzá vált már a magyar-bolgár érintkezés első korszakában.

*

Az ősmagyar törzsnevek vizsgálatából tehát azt tanuljuk, hogy a magyarság egy nagy finnugor és 6—8 török törzs egyesüléséből keletkezett.

Nagyon tévedne azonban az, aki úgy képzelné el a dolgot, hogy ez az összeolvadás — ha csak nagyjában is — egy bizonyos alkalommal, tehát körülbelül egy időben, egyenlő rangú és jelentőségű törzsek között történt. Ez az összeolvadás igen tarka folyamat lehetett, s egyes fázisai — a kabar csatlakozás kivételével — teljesen ismeretlenek.

*

Egy világos csak, és ez az, hogy ez alakulás

középpontjában mindig a Magyar törzset kell elképzelnünk.¹

S ezzel kapcsolatban: van még valami, amivel a magyarság kialakulásában számolni kell.

Ez a honfoglaló magyar nép egyéni jellege.

Amennyire hangsúlyoztam az első fejezetben, hogy a magyar nép kialakulását csak úgy érthetjük meg, ha beleképzeljük az örökös hullámvázban levő török néptengerbe, annyira hangsúlyoznom kell itt, hogy a török műveltségi hatásnak és a törökséggel való intenzív keveredésnek nem egy általában török jellegű nép lett az eredménye. (Ezzel a fogalommal nem is lehet operálni, mert ahány török nép, annyiféle.)

A magyar népben megmaradtak ősi finnugor tulajdonságok (halászat kedvelése) — bizonyára nagyobb mértékben, mint azt a kézzelfogható adatokból megállapíthatjuk. Nagy hatással volt rá a bolgárság, amit legvilágosabban félig települt életmódja bizonyít. S hatással volt rá a türkök harciassága, mint a nyugati kalandozó hadjáratok mutatják.

Egy karakterében új nép keletkezett e három elemből, melyet sem a finnugorsággal, sem a bolgársággal, sem a türkökkel nem lehet azonosítani.

E jelleg voltaképpen kialakult már akkor, mikor a magyarság bolgár-török népek kötelékében elindult az urálvidéki hazából, mert csak így vált lehetségessé, hogy egyéniségét — újabb, bizonyára nem jelentéktelen török csatlakozások mellett — továbbra is megőrizte.

¹ Szinnyei, A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége² (Olcsó könyvtár), 50; Die Herkunft der Ungarn², 35.

V. FEJEZET.

A honfoglaló magyarság nyelve.

Hogy a magyar nyelv finnugor eredetű s hogy minden más elmélet kalandos és tudománytalan, azt ma már nemcsak a tudomány hirdeti, hanem benne van a művelt magyarság köztudatában is.¹

A magyarság finnugor és török eredetű elemei között körülbelül a VI. század óta, de talán már jóval korábban, valószínűleg semmi különbség sem volt, kivéve természetesen a két faj öröklött tulajdonságait, melyeket ha figyelembe veszünk, a török eredetű elemet kell a szervezésben, vezetésben nagyobb szerepet játszó rétegnek gondolnunk.

Nyelvileg tehát a magyarság valószínűleg már a VI. században körülbelül egységes, azaz mai nyelvét beszéli, bár a török nyelv ismerete egészen Szent Istvánig igen el lehetett terjedve. A régebbi korra vonatkozólag következtethetünk a magyarság általános magyar nyelvűségére *Ogurda* és *Mogyeri* nevéből. Az is sokat mond, hogy a baskiriai magyarok, kik valószínűleg a VI. század közepén költöztek fel a Kaukázus vidékéről, magyarul beszéltek. A török nyelv

¹ Szinnyei, A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége.²

ismeretére következtethetünk a magyar-török politikai kapcsolatokból.

Az Árpád-kori magyarságnál ilyen neveket találunk, mint török *Taş*, magyarul 'kő', török *Bolmaz*, magyarul 'nem való'; ezeknek a neveknek pontos magyar fordítását is megtaláljuk Árpád-kori személynevekben: *Kő*, *Kève*,¹ *Numuolou*.² Ezek a nevek a magyaroknál csak olyan időben keletkezhetnek, midőn a magyar nyelv mellett a török nyelvet is ismerte a magyarságnak legalább is egy része. A magyarok kétnyelvűségéről Konstantinos Porphyrogenetos is ír a De adm. imp. 39. fejezetében,³ ahol azt mondja, hogy a kabarok megtanították a magyarokat a kazár (= török) nyelvre. Kétségtelen, hogy amint a kabarok csatlakoztak a magyarokhoz, ugyanúgy csatlakoztak a magyarokhoz régibb időben más török néprészek (törzsek, altörzsek, törzstörédek, családok) is. Ezek az új elemek természetesen jó ideig törökül vagy törökül is beszéltek s nyelvüket a velük egy politikai szervezetben élő finnugor nyelvű magyarság is beszélte.

Egy ideig a bolgár nyelv volt az a török nyelv, mely a magyarság körében leginkább el volt terjedve. A VI. században a Kaukázus vidékén azután egyéb törökséggel is érintkeztek a magyarok, így a szabi-rokkal, türkökkel (ezek kevesen lehettek, de a Kaukázus-vidék meghódítása után — l. fent 199—200. l. — biztosan voltak), kazárokkal, akiknek nyelve kisebb-nagyobb mértékben szintén ismeretes volt a magyarok

¹ Melich : MNy. III, 167 ; Pais : MNy. XVII, 162.

² Gombocz, Árpád-kori török személyneveink, 28 ; Jakubovich : MNy. XIV, 229.

³ MHK. 124.

közt.¹ A bolgár nyelvű törökséggel való érintkezés a nem-bolgár törökséggel való érintkezés ideje alatt is tartott. (L. 126—27. 1.)

*

Mint ahogy a régibb korra vonatkozólag — egyéb adatok híján — igen fontos tanulság rejlik Ogurda és Mogyeri fejedelmek nevében (már amennyiben különösen az Ogurda név magyarázata egyáltalában helyes), úgy a IX—X. századra vonatkozólag is sokat tanulunk a fejedelmi nevekből.

Ügyek.

Ügyek Anonymus szerint Álmos apja, a Krónika szerint Álmos nagyapja, mindenesetre a IX. század első felében született magyar törzsfedelem.

Nevét helyes alakban Anonymus őrizte meg; ő *Ugek*-nek és *Vgek*-nek írja.²

Ügyek régi magyar név; Jakubovich Emil³ egy XIV. századi (1327/1363) emlékből is megtalálta *vgech* alakban.

Pais Dezső magyarázata szerint⁴ a régi magyar *ügy* ~ *egy* stb. 'szent' szóból származik (vö. *egyház*).

Mindenesetre a magyar szókinszből vett, magyar becéző képzővel ellátott név.

¹ E nyelvekből számos jövevényszó is került a magyarba, l. MNy. XVII, 22: Török jövevényszavaink középső rétege.

² Pais, Magyar Anonymus, 146; a Krónikában: *Ugeg*, Képes Kr., ed. Toldy, XIX; *Uger*, Kézai: MHK. 485.

³ MNy. X, 428.

⁴ Magyar Anonymus, 146.

Levedi.

Szintén a IX. század első felében született magyar fejedelem, aki még Árpád előtt, Levediában, a Don és Dnyeper közti hazában uralkodott.¹

E név Jakubovich Emil megfejtése szerint² azonos eredetű a *Liünti(k)* és *Levente* névvel, tehát a *lë-*: *lesz* ige származéka. Jakubovich cikkéből külön kiemelendő, hogy a név (*Lewedi* formában) a dömösi prépostság 1329-ben átírt 1138. évi alapítólevelében is megvan.³

Álmos.

Árpád apja. Neve a magyar forrásokban *Almus* alakban⁴ maradt ránk, míg Konstantinos Porphyrogenetosnál⁵ kétszer *Σαλμούτζης*, egyszer — mint accusativust — *Σαλμούτζη* alakot találunk.

Kétségtelen, hogy a magyar hagyomány *Almus* alakja megbízható és a magyaráztatnál ebből kell kiindulnunk.

Az is világos, hogy az *Almus* és *Szalmucsi* közös *almu* része azonos. Mivel pedig a *Szalmucsi* szókezdő *sz*-ét sem hangtani, sem alaktani úton nem lehet megmagyarázni, ez nem lehet más íráshibánál. Újabban Moravcsik Gyula Konstantinos művének kéziratai alapján minden kétséget kizárólag be is bizonyította, hogy

¹ Konstantinos, De adm. imp. 38: Λεβεδίας.

² MNy. XIV, 229—30.

³ Vö. Pais: MNy. XVII, 160.

⁴ Így Anonymusnál.

⁵ De adm. imp. 38.

a σ tévedésből került a névbe.¹ Konstantinos tehát egy *Almucsi* alakot jegyzett fel.

Most már az a kérdés, hogy viszonylik ez az **Almucsi* vagy tövégi magánhangzó nélkül **Almucs* alak az *Almus*-hoz. Úgy viszonylik, ahogyan a régi magyar *Munkács* helynév viszonylik *Munkás* alakjához² vagy a régi magyar *Andich*, *Andych* (olv. *Andics*) személynév (1308, 1347) viszonylik *Andush* alakjához (1354); ez az *Andics* vagy *Andus* 1309-ben mint *András* szerepel, a két előző alak tehát ennek a névnek a becéző formája.³ Ugyanilyen alakpár a *Jutocsi* és *Jutas*, továbbá a *Termacsu* és *Tormás*. Árpádnak az az unokája, ki Konstantinos Porphyrogennetos idejében uralkodója volt a magyaroknak, a De adm. imp. 40. fejezetében⁴ egyszer Φαλίτζι- máskör Φαλῆς néven szerepel. (*Fa(e)lics*, *Fa(e)lis*.)

Almos nevének két magyarázata lehetséges.

Gombocz és Melich Kuun Géza grófnak, illetve Chwolsonnak egy régi egyeztetése alapján⁵ *Alm(y,u)š* volgai bolgár fejedelem névével azonosítja.⁶

Ha a török *Almyš* név megfelelője az *Almos*, ez

¹ MNy. XXII, 82; a vatikáni kéziratban két helyen nincs is σ, a harmadik helyen van λεγόμενος után; a számbavehető párizsi kéziratban egyszer λεγόμενος után, egyszer ἐκεῖνος ó ἀλμούτζης helyett van ἐκεῖνος σαλμούτζης [Konstantinos nyelvhasználata szempontjából a ó itt szükséges] s a harmadik helyen utólag van betoldva a σ.

² Melich: MNyK. I: 6, 17c. §.

³ Wertner: MNy. I, 232; Melich: MNy. XV, 3; vö. még EtSz. s. v. *András*.

⁴ MHK. 128.

⁵ Relationes, I, 209; Izv. . . . Ibn Dasta, 91.

⁶ EtSz. s. v. *Almos*, Gombocz: MNy. XI, 146.

esetben azt kell gondolnunk, hogy a magyarok a szóvégi *s*-et képzőnek érezvén, helyébe az *s*-sel váltakozó *cs*-t is tehették.

Azonban az is lehetséges, hogy a név alapszava az *almu*, azaz 'álom' szó, s az *Almus* és *Almucsi* alakok ennek a becéző alakjai.

Ilyenféle magyarázatra (legalább is a *Szalmucsi*-ra vonatkozólag) már Melich gondolt a Magyar Nyelv X. kötetében,¹ az *-s* kicsinyítő képző tárgyalásánál.

Ezt a magyarázatot valószínűbbnek gondolom, mert a magyar régiségben más alkalommal is megjelenik az *Almos* név.²

*

Mielőtt tovább mennénk, tárgyalnunk kell egy alaktani kérdést.

Régi magyar személyneveinknek egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy rendszeren becéző képzővel fordulnak elő. (Ilyen már *Ogurda*, *Ügyek*, *Levedi*.) A képző azonban nem lényeges alkotórésze a névnek, el is maradhat, sőt helyébe más képző is léphet. Olyanforma dolog ez, mint ha ma nálunk valakit, akinek *János* a neve, egyformán lehetne *Jánosnak*, *Janinak*, *Janikának*, *Jancsinak* hívni és írni. Ma a becéző nevek csak familiáris használatra korlátozódnak. A régi magyarban ez nem így volt.

Anonymus 57. fejezetében³ Tonuz-oba fia egyszerre szerepel *Vrcun* és *Vrcund* néven. Egy magyar

¹ 152. l. j. Vö. Pais, Magyar Anonymus, 103.

² Hazai Okmánytár, V, 145: Nicolaus filius Almus de Pechel, 1364; Jakubovich Emil közlése.

³ MHK. 463.

vezér ugyancsak *Ürkün* és *Irkündi* néven szerepel Anonymusnál.¹

Egy X. századi magyar vezér nevét a források *Bulcsú* és *Bulcsudi* alakokban őrizték meg.²

Egy helynevünk *Árpafölde* és *Árpádfölde* alakokban szerepel az emlékekben.³

Árpád egyik fiának, Zsoltnak a neve az arab-török *sultan* szóból származik. E névben a magyarság becéző képzőnek érezte az *-n*-et, s így keletkezett egy *Zalta* ~ *Zulta* alak; ebben megint képzőnek érezve az *-a*-t, elvontak belőle egy *Zult(u)* alakot. (L. 290—91. l.)

A Székesfehérvártól délkeletre levő *Börgönd* puszta neve a régiségben *-d* nélkül (*Bwrgwn* stb.) fordul elő.⁴

„A biharmegyei *Bors* falut *Bursá*-nak is hívták, l. Csánki, I, 605 és ... a máramosmegyei *Borsa* *Bors* néven is előfordul”.⁵

Idetartoznak az olyan esetek is, midőn egy közszó többféle becéző-képzővel ellátva szerepel mint különböző személyek neve; pl. a *munka* szóból van a régi nyelvben *Munkád* és *Munkács* nevünk.⁶

Ezeket a példákat bőven lehetne szaporítani.

Megjegyzendő, hogy a névadásnak ez a sajátága, hogy t. i. a nevek becéző-képzőket kapnak, sőt hogy ugyanaz a név többféle képzővel ellátva él egy idő-

¹ Gombocz: MNy. XXII, 9.

² Gombocz-Melich: EtSz.; Jakubovich Emil: MNy. XX, 10.

³ Gombocz-Melich, EtSz. s. v. *Árpád*.

⁴ Rásonyi Nagy László: NyK. XLVI, 464.

⁵ Gombocz-Melich, EtSz., *Bors*.

⁶ Melich: MNyK. I: 6, 17c. §.

ben, a törökségnél nincs meg. A török nevek állandó alakukak, mint mai neveink hivatalosan, a törökben a névhez becéző képző nem járul (ha van esetleg mellette, az eredetileg inkább a köznévhez tartozik). A becéző képzők használata tehát ősi névadásunk finn-ugor eredetű sajátysága.

Árpád.

E név a magyar *árpa* szó származéka.¹ Ha tudjuk azt, hogy Dzsingiz egy utódjának, egy perzsiai il-chánnak (1335/36 —) *Arpa-chan* a neve² s hogy a *-d* képző régi magyar nevekben igen gyakori becéző-képző, végül ha összevetjük e nevet a régi magyar *Buzád* névvel³, a kara-kirgiz *Budai* (= búza) *Bek* női névvel⁴, a fenti magyarázatban nem kételkedhetünk.

Tarkacs(u).

Tarkacsu Árpád fia; nevét Konstantinos tartotta fenn.⁵ A név kétszer fordul elő, először (τὸν) Ταρχατσοῦν, másodszer (ὁ) Ταρχατσοῦς alakban. A *σ* és a *ν* görög esetragok, az *u* tövégi magánhangzó. A *cs*-ről eleve valószínűnek tarthatjuk, hogy magyar becéző-képző s e feltevésünk be is bizonyosodik, ha a név eredetét vizsgáljuk.

E név a török *tarkan* méltóságnévből származik.⁶

¹ Gombocz-Melich, EtSz.

² Zambaur, Manuel, 244, 245, 255.

³ EtSz. 2. *Búza*.

⁴ Radloff, Proben, V, 22; Rásonyi Nagy László adata.

⁵ De adm. imp. 40.; MHK. 128.

⁶ Másképp Vámbéry, A magyarok eredete 155. l.: a *tarka* -'szétszóródni' igéből denominális (!) -či képzővel.

Török méltóságnevek gyakran szerepelnek mint személynévek.

Alighanem idetartozik az 1341-ben előforduló „*possessio Tarhus*“.¹

Liündik.

Árpád egyik fiának, nagy valószínűség szerint *Tarkacsu*-nak egy másik neve.² Konstantinosnál maradt meg (τόν) Λιούντινα alakban. Finnugor eredetű név, a *lenni* ige származéka, s jelentése 'atyafi, ivadék' lehetett.³

Ézelő és Jutocsa.

E két nevet együtt tárgyaljuk, mert mint látni fogjuk, szorosan összetartoznak.

Ézelő Üllő fia, tehát Árpád unokája, Jutocsa Árpád harmadik fia.

Az első név Konstantinosnál egyszer fordul elő (τόν) 'Εζέλεχ alakban. E név olvasata nem lehet vita tárgya: csak *Ezeley*-nek olvasható, legfeljebb az első két *e* lehet kétséges, hogy melyik rövid, melyik hosszú.

Mivel az első pillantásra látszik, hogy nem török név, ennél fogva magyarnak kell lennie.

¹ Hazai Oklt. 235. l. Jakubovich Emil közlése; vö. még Pais, Magyar Anonymus, 143: *Tarras*. A török *tarkan* többese *tarkaŕ* (eredetileg mongol többes-szám); van *tarya* alakváltozat is (a szojonban) 'der Fürst, der Stammälteste' jelentéssel. Vö. még a *tarŕan* alakváltozatot, 256—57. l.

² Pauler, MNTörtSztIstv. 149; MHK. 125; Moravcsik: MNy. XXII, 82.

³ Gombocz: MNy. XII, 309—10, MNy. XIII, 237; Pais: MNy. XVII, 159—60.

Ezeknek a meggondolásoknak az alapján e nevet *Ézeley*-nek kell olvasnunk s a régi magyar *ézel* 'izlel, kóstol' ige származékának tartanunk. Az *Ézeley* > *Ézelő* név tehát eredetileg azt jelenti, hogy 'kóstolgotó, nyálánk, in y e n c.'"

Ismeretes, hogy Árpád-kori személyneveink közt sok az *-ou*, *-eü* > *-ó*, *-ő* végű nomen verbale, mint *Adó*, *Látó*, *Kérő* stb.¹ Jelentéstani szempontból az *Ézelő* nevet abba a csoportba oszthatjuk, melyet Pais Dezső „jellemnevek” cím alatt tárgyal.² Ilyenek *Késő* 'aki késik', *Hamard* 'aki gyors', *Csodáló* (női név), *Tagadó*, *Bízó*, *Bizatlan*, *Nem-hisz*, *Nem-hű*, *Szerető* stb.

Az első pillantásra különösnek találhatja valaki, hogy egy uralkodóház gyermeke „Inyenc” nevet kap. Nem sajátságosan fog-e ez hangzani akkor, ha pl. az illető fejedelemmé lesz? Meg kell azonban gondolni azt, hogy a honfoglaló magyarsággal rokon kulturájú népeknél azzal a szokással találkozunk, hogy a személynevek az ember kora vagy méltósága változásával szintén megváltoznak.

A türk sírfeliratokban gyakran találkozunk nevek előtt ezzel a kifejezéssel: *er atym* ... 'az én férfi-nevem [ez és ez]'.
 *

Ami mármost a *Jutocsa* nevet illeti, ez Konstantinosnál³ kétszer fordul elő, egyszer (ὁ) *Ιουτοτζάς*, más-szor (τὸν) *Ἰουτοτζάν* alakban. Olvasata nem igen lehet más mint *Jutocsa*. A név végén levő *-a* becéző-képző, amelyet ha elhagynk, **Jutocs* vagy tövégi magánhang-

¹ Pais: MNy. XVIII, 33.

² MNy. XVIII, 34.

³ I. h.

zóval **Jutocsi* alakot kapunk. E két alak úgy felel meg egymásnak, mint a régi magyar *Leventa* alak a *Leventi* alaknak,¹ az *Ürsü* az *Ürsa*-nak, a *Budu* a *Buda*-nak.²

Ez a **Jutocsi* pedig török név (ném bolgár-török), az *Ézelő* név török fordítása. (Illetőleg mivel *Jutocsa* nagybátyja *Ézelő*nek, tehát valószínűleg idősebb nála, az *Ézelő* a később keletkezett név.) Az oszmánliban *jutudžu* azt jelenti, hogy 'Feinschmecker, Schlucker' (Radloff, Wb.), azaz 'inyenc, nyelni szerető', a *jutnyelni* igéből.

A mai magyar alak valószínűleg **Jutacs* lenne (vö. lent *Jutas*), melyben a második szótag magánhangzóját a török *Alyp* > magyar *Alap* (a régi nyelvben: *Olup*, *Olib*, *Olop*, *Alup*) megfelelés, illetve fejlődés magyarázza.³

Az *Ézelő* és *Jutocsa* egymáshoz való viszonyára még megjegyezhetjük, hogy a régi török és magyar családokban gyakorta előforduló jelenség az, hogy az egyik családtag neve hasonló a másik családtag nevéhez. Így pl. Seldžük három unokája egy-egy sólyomfajtáról kapta a nevét: *Biyü*, *Toyrul-bäg*, *Čayry-bäg*.⁴ Anonymus 27. fejezetében szerepel az erdélyi Gyula két leánya, *Caroldu* és *Saroltu* (az utóbbi Szt. István anyja), kiknek nevét Melich János fejtette meg. A két név jelentése: 'fekete menyét' és 'fehér menyét'.⁵

Az Inárcsi Farkas családban a XIV. század ele-

¹ Gombocz: MNy. XII, 309.

² Melich: MNyK. I:6, 207. l.

³ Gombocz, Árpádkori török személyneveink, 43—44.

⁴ Marquart, Komanen, 42—44, 46; Houtsma, Gloss. 28.

⁵ Melich: MNy. XX, 110 skk.

jén két nővérnek *Nyest* (*Neste*) és *Nyuszt* (*Nusz*), a család két férfi tagjának *Farkas* és *Fene* a neve.¹ A XIII. század elejéről van feljegyezve „ancilla *Cheperka*“ és leánya „*Gihuad*“, eredetileg mindkettő gombanév.² 1199-ből való e két név: *Kárász* és fia *Sügér*; 1211-ben három halász neve *Sügér*, *Őn*, *Süllő*.³

A példák számát tetszés szerint szaporíthatnánk. Levšin azt írja a kirgizekről, hogy gyakran adnak az összes gyerekeknek hasonló nevet.⁴

Azt is látjuk, hogy a magyarságnál és a törökségnél gyakran neveznek el valakit olyan névvel, mely egy más nyelven való név fordítása. Ilyenek: török *Tas* = magyar *Keve*, török *Bolmaz* = magyar *Nemvaló*, arab *Bākī* 'megmaradó' = török *Toxta* 'maradj meg'.⁵

Karácsonyi János a Csánki szerkesztette Árpád és az Árpádokban⁶ *Jutocsa* nevét a *Jutas* helynévvel

¹ Jakubovich: MNy. XI, 386.

² Pais: MNy. XVIII, 95.

³ Pais: MNy. XVIII, 98.

⁴ On donne un nom à un enfant, quelquefois au bout d'un an, au lorsqu'il commence à marcher. Le caprice seul du père et de la mère influe sur le choix des noms. Quelques-uns les tirent du lieu ou des circonstances qui ont précédé la naissance, ou de la forme du visage du nouveau-né; d'autres prennent le nom de celui qui entre le premier dans la tente au moment des couches; beaucoup cherchent à donner à tous leurs fils des noms semblables, en se réglant sur celui de l'ainé. Levchine, Description des Hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks, 356.

⁵ Klebelsberg-Emlékkönyv, 141.

⁶ 143. l.

azonosítja. Ez az azonosítás bizonyára helyes. (Vö. *Álmus* ∞ *Álmucsi* stb.)¹

Zoltán.

Árpád negyedik fiának, Zsoltnak a neve² — mint Melich János³ kifejtette — az arab > török *sultan* 'szultán' méltóságnévből származik.

A *sulṭān* szó az arabban aramaeus eredetű; jelentése voltaképpen 'hatalom, uralkodás'. Konkrét jelentéséhez úgy jutott, mint a német *Majestät* vagy *Hoheit*, vagy a magyar *uraság, felség*. A régebbi munkák (d'Ohs-son, Deguignes) azt tanítják, hogy Maḥmūd Ġaznevī, ki 997-ben jutott uralomra s 1030-ban halt meg, volt az első, aki a *sulṭān* címet felvette. Ez azonban tévedés.⁴ August Müllernél olvassuk,⁵ hogy egy Olaszországban kalandozó arab vezér a IX. század harmadik negyedében felveszi a *sulṭān* címet. Bizonyos tehát, hogy ez a cím 850—900 között már ismeretes volt a mohamedán világban s ezzel együtt Kelet-Európában is, ahol már ekkor igen erős volt a mohamedán befolyás. 922-ben már mohamedánok a volgai bolgárok; áttérésüket bizonyára erős térítő munka előzte meg, amely valószínűleg nem korlátozódott az

¹ Másképp magyarázza a *Jutocsa* nevet Vámbéry, A magyarok eredete, 156; szerinte a név annyit jelent mint 'megsemmisítő' a *jut-* 'megsemmisíteni, elrontani' igéből. Ilyen ige a törökben nincsen.

² Konstantinos: *Zalta*, Anonymus: *Zulta*, *Zultu(s)*, Képes Krónika: *Zoltan*.

³ MNyK. I: 6, 42 skk.

⁴ Vö. még Kramers: *Enz. d. Isl. s. v.*

⁵ *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I. 556.

északibb területekre. 850 körül már a kazárok közül sokan mohamedánok voltak s a X. század második tizedében a besenyők között erősen terjed az iszlám.¹

A *sultān* (> török *sultan*) szó a törökben is megvan mint személynév. Inkább tiszteleti cím mint név a derviseknél; Dželāleddīn Rūmī fiát, a mevlevi-dervisek harmadik seichjét *Behāeddīn Sulṭān Veleđ*-nek hívták. A kaukázusi balkároknál van *Soltan* férfinév.² Arab és török dinasztiákban gyakori személynév a *Sulṭān*.³ „*Sultan-baj* egy tó neve a belebeji kerületben a baskirok földjén; *Sultan-bajeva* ugyanott egy hegy neve.”⁴ Mindkettő feltétlenül személynévi eredetű...“ írja Rásonyi Nagy László a Magyar Nyelv XXII. kötetében.⁵

Tas.

Árpád egyik unokájának neve. Török eredetű név = *taš* 'kő', amely szó a törökben mint személynév gyakran előfordul. Magyar fordítása a *Kő*, *Köv(e)* személynév.⁶

Termacs(u).

Tevel fia, Árpád szépunokája. Nevét Konstantinos őrizte meg (ó) Τερματζούος alakban (i. h.). Karácsonyi János az Árpád és az Árpádok-ban közölt tanulmányában meggyőzően mutatja ki, hogy a *Termacsu* név a mai *Tormás* helynévvel egyezik.

¹ Marquart, Streifzüge, 73.

² Pröhle: KSz. XV, 253.

³ Zambaur, Manuel, index.

⁴ Ethn. XIII, 168—69.

⁵ 348. l. Vö. még Melich: MNy. XXII, 201.

⁶ Gombocz, Árpádkori török személynéveink, 21.

Az első szótagbeli $\ddot{e} \sim o$ (*Tërma* \sim *Torma*) vokalizmus mellett egy **Tarma* alakot is feltehetünk.

Ez a *Tarma*, illetőleg *Tarba* személynév megvan a törökben. Katanov jegyzékében (II.) szerepel egy *Tarba Kindži* nevű hős (szagáj), a Radloff Proben-je IX. kötetében (index) egy *Kök Tarba* ('kék Tarba') nevű személy. Ezzel a névvel azonos egy régi török földrajzi név, amely az orchoni feliratokban fordul elő *Käyü-Tarban* és *Käyü-Tarman* alakban. E két alak viszonya megmagyarázza, miért van a magyarban a török *b* helyén *m*.

A *Termacs(u)* cs-je és a *Tormás* s-e magyar becéző képző.

Géza.

A *Géza* nevet részletesen tárgyaltam a MNy. XXIV. kötetében.¹

Kimutattam, hogy legrégibb alakja *Gyëücs*, későbbi a *Gyëücsa* s hogy ez a -cs, -csa magyar becéző képző. A név eredeti alakja tehát **Gyëü*.

Ez a régi magyar **Gyëü* török, mégpedig bolgár-török eredetű személynév, mely a következő török méltóságnévvel függ össze:

orchoni² *jeg idi* 'fő úr = fő uralkodó'; *jeg* 'jobb, legjobb, felső, legfőbb';³ uigur *jig kunčui* 'fő-feleség'⁴ csagatáj *ig* 'nemes, nemes származású';⁵ uigur *jäg, jig* 'előkelő'.⁶

¹ 147—150. l.

² I S 4.

³ Thomsen, MSFOu. XXXVII, 20—21. l. j.

⁴ Müller, Uig. II. 23. l. 19. sor.

⁵ Thury, A „Behdset-ül-lugat“, 37.

⁶ Vö. Radloff, Wb. III, 315.

A j-török *jig* alaknak a bolgár-törökben **džij*, s ennek a magyarban szabályosan **gyëü*- felel meg.

Vajk.

Vajk tudvalevőleg Szent Istvánnak másik, minden valószínűség szerint a keresztség előtti pogány neve, mely Thietmar krónikájában maradt fenn¹ *Waic* alakban.²

Eredetét legtöbb valószínűséggel ott kereshetjük, ahol a pogány Árpád-család személynevei jó részének eredetét megtaláltuk, t. i. a török méltóságnevek között. S itt meg is találjuk.

A *Vajk* *k*-ja becéző-képző, mely a régi nyelvben gyakran szerepelt; így megvan pl. *Ügyek* nevében,³ továbbá Árpád egyik fiának, *Liündik*-nek nevében is;⁴ megvan az 1222-i *Ürk* névben⁵ s más személynevekben, pl. 1079—80-ból: *Gyürkü György*-ből, *Ábránk Abrahám*-ból, *Lack László*-ból;⁶ a mai nyelvben: *fark* — *far*-ból, *tövisk* — *tövis*-ből, *fészek* — a Halotti Beszédben előforduló, azonos jelentésű *fész* szóból, *lélek*, melynek régebbi alakja megvan *Lél* (helytelenül *Lehel*) vezér nevében.

A név alapszava tehát **Vaj*, mely azonos a török *baj* méltóságnévvel.⁷ A török *baj* 'gazdag; gazda; hős, vezér' török személynevek egyik leggyakoribb alkotórésze; megvan a méltóságnévből való besenyő

¹ Pertz, MG. SS. III. 784.

² Pauler, MNTörtSztIst. 191; Melich: MNy. II, 53.

³ L. 280. l. ⁴ L. 286. l.

⁵ Összefügg az *Örs*-sel, l. Gombocz: MNy. XXII, 8.

⁶ Melich: MNy. X, 150—51; Szinnyei NyH. 92, MNy. XXII, 245.

⁷ Vámbéry, A magyarok eredete, 183.

törzsnevek között s a magyarban részint eredeti, részint képzős alakjában, számos tulajdonnévben megvan.¹ Gombocz² a következő magyar neveket veti vele össze: *Baj*, *Bajka*, *Baja*, *Bajád*, *Bajon*, *Baján*, *Bajánka*, *Bajcs*. (R. Nagy Lászlónál még: *Bajcsa*.) Ezek között egy **Bajk* egészen természetes.

Thietmarnál azonban nem **Bajk*, hanem *Vajk* alak van. Itt *b > v* változással van dolgunk, ami megvan az oszmánliban, mégpedig már ennek legrégibb korszakában, a következő példákban: *var* 'menni' < *bar*-, *var* 'van' < *bar*, *ver* 'adni' < *ber*-, meglehetett tehát egy magyarországi, oguz-féle török nyelvjárásban is.³ De hogy ez a változás Magyarországon egyáltalában megvan, arra kétségtelen példa a *Bezprim > Veszprém* fejlődés.⁴ De más esetek is vannak. Az egyik kun vezér neve Anonymusnál *Bojta* és *Vojta*. „A Sár mellett Fehér megye déli sarkában kapott földjének ugyancsak *Bojta*, ma *Vajta* a neve. A szöveleji *b*- és *v*-nek a váltakozására sok példa van a régi magyarban.”⁵

Töhtöm.

Szintén török méltóságnévből való Töhtöm vezér neve.

¹ Gombocz, Árpádkori török személyneveink, 45—46; Rásonyi Nagy: NyK. XLVI, 131.

² I. h.

³ Újabb *b > v* változások az oszmánliban: bolgár-szerb *Bdin > oszmánli Vidin*, bolgár *Bistrica > oszmánli Vistrica* (Melich: A honfoglaláskori Magyarország, MNyK. I: 6, 195. l.), oszmánli *varyl* 'hordó' < francia *baril*.

⁴ Melich: MNy. II, 51.

⁵ Pais, Magyar Anonymus, 147.

E név fejlődése, mint Melich János kimutatta: **Tihitim(n) > Tühütüm(n), Télën > Tétëny > Tétény.*

Az eredeti **Tihitim* alak *m*-je becéző képző, a régi magyarban a **Tihit > Tühüt* név elő is fordul.¹

Ez a régi magyar **Tihit* a török *tigit > *tiyit* méltóságnév átvétele, melyet a következő adatok igazolnak: türk stb. *tegin, tigin*² 'herceg'; ennek mongol többese **tegit > tigit*;³ e többest a török nyelvérzék egyes számuak érezte s így keletkezett a törökben egy *tigit* 'herceg' szó;⁴ ennek az átvétele a magyar **tihit*, olyan nyelvjárásból, melyben a *g* hang *γ*-vé fejlődött.

*

A fejedelmi nevek után lássuk a fejedelmi címeket.

1) A *gyula* cím egy bolgár-török *džula* átvétele, ez pedig egy j-török *jula* alakból való.⁵

2) A *kündü* cím szintén török eredetű, török alakja is *kündü*.⁶

*

¹ MNy. XXI, 126—27; XIII, 18; MNyK. I: 6, 217. l.

² v. Le Coq, Thomsen-Festschrift, 146, 148.

³ A régi törökből több hasonló mongol többes-számot ki tudunk mutatni, vö. Radloff, Alttürk. Inschr. N. F. 67; Ramstedt: JSFOu. XXX: 3, 57. l.

⁴ Kāšgarī-Brockelmann, 207; F. W. K. Müller, Uigurica III, 42. l. 24. sor; v. Le Coq, Manichaica I, 31.

⁵ L. 45. l.

⁶ Az irodalmat l. Zichy István grófnál: MNyK. I: 5, 67. laphoz való 23—26. jegyz.; a magyar *kündü*-t a török *kündü*-vel — tagadólag — szembeállítja már Edelsbacher Antal: Századok, 1877, 701. l. 2. j. — A mandzsuban: *kundu* 'Verehrung, Hochachtung', *kundulembi* 'ehren, ver-

E nyelvmaradványok vizsgálata tehát azt igazolja, amit e fejezet elején kifejtettünk. (Hogy a fejedelmi nevekből levonható tanulságok nem volnának jellemzők az egész magyarságra, annak a feltevésére semmi okunk sincsen.)

A magyarság műveltsége ez időben török eredetű, ezt világosan bizonyítják a méltóságnevek is (*gyula*, *kündü*) s bizonyítják a tárgyalt személynevek, melyeknek jó része török méltóságnévből való (*Tarkacsu*, *Zoltán*, *Termacsu*, *Gyëücsa*, *Vajk*, *Töhötöm*).

De az is világos, hogy a fejedelmi család (s vele a magyarság zöme) magyar nyelven beszélt. Ha egy török méltóságnévből személynevet csinálnak, mindig tesznek hozzá magyar becéző képzőt, (vagy — ami ezzel egyértékű — a név végét becéző képzőnek fogják fel, mint a *Zoltán* esetében láttuk), de a nevek jó része (*Ügyek*, *Levedi*, *Álmos*, *Árpád*, *Liündik*, *Ézelő*) egyenesen magyar eredetű.¹

*

ehren, Ehre bezeigen, höflich sein' *kundun* 'ehrfurchtsvoll'. — A kazár *کندر خاقان* *kend'er xākān* (Ibn Fadlān : MHK. 215, 218) valószínűleg csakugyan *کندو خاقان* *kündü xākān*; az *r* ر és *v* (ü) و felcseréléséhez: *لدريق* [sic] *Ldriḳ* = *لدويق* *Ludvik*, Mas'ūdīnál, l. d'Ohsson, Des peuples du Caucase, 124; *کرسابه* *Krsāba* és *کربانه* *Krbāna* = *کویابه* *Kūjāba* 'Kiev', i. m. 43. l. 4. j. Az arab *کند* *knd^a* alak nem íráshiba, hanem a *kündü* szabályos magyar *künda(e)* változatának lejegyzése.

¹ Pais, Die altungarischen Personennamen, UngJb. III, 235 skk.

A fejedelmi család körében — s a magyarság jó részénél — élt egy j-török nyelv ismerete. A fejedelmi családra vonatkozólag bizonyítja ezt az *Ézelő* ~ *Jutocsa* névfordítás, a népre vonatkozólag Konstantinosnak többször (234. l.) tárgyalt kabar fejezete.

*

Legújabb időkig általánosan el volt fogadva az a felfogás, hogy „legrégibb török eredetű személyneveink kivétel nélkül j-török nyelvekből valók, s egy sincs köztük, amely abból a bolgár-török nyelvből származnék, amelyikből a magyar nyelv legrégebb török jövevényszavait kapta”.¹

Ezt a véleményt módosítanunk kell. Az erdélyi *Gyula* szókezdő *gy*-je a j-török *jula* alakkal szemben elsősorban bolgár-török fejleménynek magyarázható, s ezt a magyarázatot bizonyossá teszi Gyula két leánya, *Karoldu* és *Sároltu*, nevének a megfejtése;² e nevekben a *Sároltu* szókezdő *s*-e, s valószínűleg a *sar*-nak 'fehér' jelentése is a bolgár-török nyelvből magyarázandó. Szintén bolgár-török eredetű, — mint láttuk — a *Gyëücsa* név.

Bolgár-török eredetű személyneveink tehát a vezérek korában kétségtől vannak. Sőt az olyan névadásból, mint *Karoldu* és *Sároltu* 'fekete menyét' és 'fehér menyét', arra kell következtetnünk, hogy a bolgár-török nyelvet az erdélyi pogány fejedelmek udvarában beszélték is.

E szerény, de biztos kezdet után minden reményünk megvan arra, hogy bolgár-török eredetű neveink

¹ Ligeti: MNy. XXII, 80; ugyanitt felsorolva Melich, Gombocz, Pais dolgozatainak idevonatkozó helyei.

² Melich: MNy. XX, 110—15; Szinnyei: MNy. XXI, 62.

száma még szaporodni fog. Bolgár-török személynévi eredetű *Bő* helyneveink egy része a j-török *bäg* ~ bolgár **bäg*-ből¹ és *Ölbö* nevünk j-török *il-bäg* ~ bolgár **il-bäg*-ből.²

Az említett személynvekből az derül ki, hogy a bolgár-török nyelv a magyarságnál még a vezérek korában is élt.

*

Az is világos mindezekből, hogy nem lehet a magyarságnál minden további nélkül egy „uralkodó török rétegről” s egy alacsonyabb sorban levő „finn-ugor rétegről” beszélni.

Annai bizonyos, hogy a magyarság a finnugor népektől való elválás ideje után a keresztyén-középeurópai műveltség körébe való bekerülés koráig — az alán érintkezést leszámítva — szinte kizárólag török hatás alatt van, illetőleg török népekkel a legszorosabb érintkezésben él. Az is bizonyos, hogy nagyszámú török népelemet vett fel magába, hogy megszervezői törökök voltak s hogy török eredetű uralkodói is voltak. Ezeket a vezető és nem vezető török elemeket azonban a finnugor eredetű magyarság sajátos módon teljesen magába olvasztotta, mint ez már a VI. század elején, *Ogurda* és *Mogyeri* nevéből, de különösen a VI. században északra költözött baskiriai magyarság magyar nyelvűségéből s a IX—X. századi fejedelmi nevekből is látszik.

¹ Pais: MNy. XXIII, 502—8.

² Pais: KCsA. II, 86—88.

VI. FEJEZET.

A magyarság keleten maradt töredékei és keleti nyomai.

Magna Hungaria.

A magyarság — mint láttuk — a honfoglalást megelőző időben török népek kötelékében él, török törzs-szövetségek tagja. Ennek az állapotnak természetes következménye, hogy történetében, alakulásában mindazokkal a jelenségekkel találkozunk, amelyekkel török népek történetében, alakulásában találkozni szoktunk.

A török nomádbirodalmat — mint mondtuk — első sorban az állandóság hiánya, a gyakori változások jellemzik. Gyakran változik e birodalmak területe, változik a vezető, névadó törzs, de különösen nagyon változik a birodalomhoz tartozó kisebb és nagyobb néprészek száma.

Ez elvek figyelemmel tartásával fentebb kifejtettem, hogy a rendelkezésünkre álló történeti feljegyzések és főleg a törzsnevek tanúsága alapján hogyan gondolhatjuk a honfoglaló magyarság államának, törzs-szövetségének kialakulását.

Amint egy ilyen török — vagy mondjuk, ebben az esetben: törökös — nomádállam folyton új

néprészeket kapcsol magához, ugyanúgy folyton válnak ki belőle kisebb vagy nagyobb néprészek.

A magyarságnak két nagy elszakadt töredékéről tudunk: az egyik a baskiriai, Magna Hungariában, a másik a szavárdok, a Kaukázus fő-gerincétől délre, Tiflisztől keletre. Szokás még beszélni más ősmagyar töredékekről is, mégpedig a keleteurópai és ázsiai *magyar* neveknek az alapján.

E töredékek közül először a baskiriai magyarokat fogjuk tárgyalni.

*

Ezekre vonatkozólag általában háromféle vélemény van.

Vámbéry¹ és Marquart² azt gondolja, hogy Baskiriában magyarok sohasem voltak; Marquart szerint a keleti írók összetévesztették a török baskirokat a magyarokkal, s így keletkezett a baskiriai magyarságról szóló mese vagy „teória“, ahogy Marquart mondja.

Gombocz³ és Munkácsi⁴ azt hiszi, hogy Baskiriában magyarok valóban voltak.

Végül Chwolson⁵ és Pauler Gyula⁶ szerint a magyarok eredetileg azonosak a baskirokkal; Pauler szerint a magyarság Baskiriából vándorolt le a Fekete-tenger vidékére; régi nyelvüket a déli magyarok tartották meg, a baskiriai magyarok eltörökösödtek.

*

¹ A magyarok eredete, 487 skk.

² Streifzüge, 515.

³ NyK. XLVI, 1 skk.

⁴ Ethn. XVI, 80 skk.

⁵ Izv. ... Ibn Dasta, 114.

⁶ MNTörtSztIstv. különösen 241 skk.

Tizedik századi és későbbi tudósítások szerint a magyarságnak egy töredéke az Urál hegység nyugati oldalán, valahol az Orenburgi és Ufai kormányzóságban lakott, azon a területen vagy annak a területnek valamelyik részén, amelyen ma a baskirok zöme lakik.

Hogy az erről szóló, alább következő tudósításokat könnyebben megérthessük, előre kell bocsátanunk néhány dolgot.

A jelzett területnek, melyet Baskiriának fogunk nevezni, a IX. század végéig (889-ig) a következő népek voltak a szomszédai: nyugaton a volgai bolgárok, délen és délkeleten a besenyők.¹

889-ben a déli és délkeleti szomszédság megváltozik. A besenyőket keletről megtámadják az oguzok (a kazárokkal szövetségbe) s a besenyők kénytelenek tovább vándorolni. Elmennek Levediába, ahonnan elűzik a magyarokat. A besenyők régi hazáját az oguzok foglalják el.² Baskiria déli és délkeleti szomszédjai ettől fogva tehát az oguzok.

Azt is előre kell még bocsátanunk (ez világosan ki fog tűnni az alább következő tudósításokból), hogy a keleti források a magyarokat gyakran baski-roknak nevezik.

Ezeket tudva lássuk a tudósításokat.

Ibn Rusta (900 körül) ezt írja: „A besenyők országa és az eszkil-bolgárok országa között van a magyarok első határa [= területe]”.³ Azután azt mondja

¹ Gardīzī: MHK. 150—151.

² Konstantinos, De adm. imp. 37. MHK. 115.

³ Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VII, 142; Chwolson, Izvēstija... Ibn Dasta, 25; Marquart, Streifzüge, 515.

Ibn Rusta (i. h.), hogy a magyarok a Póntusnál, két folyó között laknak.

Ibn Rustának e helyeit többen úgy magyarázták, hogy a magyarok a Pontus mellett laktak, de hazájuk — hogy úgy mondjam, korridorszerűleg — felnyúlt a volgai bolgárok birodalmáig. Ez mindenképpen lehetetlen magyarázat, s hogy nincs rá szükség, világosan kiderül a következő tudósításból.¹

E tudósítás Al Balhītól († 934) származik s ránk maradt Ištahri és Ibn Haukal átdolgozásában is: „Kétféle *bašdžird* [= magyar!] van. Az egyik szorosan az oguzok határánál lakik, a bolgárok mögött. Mondják, hogy számuk kétezer emberből áll, kiket úgy megvédnek erdőik, hogy senki sem tud rajtuk erőt venni. A bolgárok alattvalói. A többi *bašdžirtok* [Ibn Haukal: a *bašdžirtok* legnagyobb része] a besenyőkkel határosak. Ők és a besenyők törökök és közeli szomszédai a bizánciaknak.”²

Ibn Rusta és Al Balhī tudósításának azonossága kétségtelen. Al Balhī a baskiriai magyarok helyét a 889 utáni helyzet szerint határozza meg, mikor a besenyők helyett már az oguzok voltak déli és délkeleti szomszédai a baskiriai magyaroknak. Fontos Ibn Haukal kiegészítése, mely pontosságával minden kétséget kizár a tudósítás hitelével s a fenti értelmezéssel szemben. Hogy Al Balhī tudósításában valóban magyarokról és nem török nyelvű baskírokról van szó, azt világosan bizonyítja Ibn Rusta párhuzamos tudósításán kívül a besenyő és bizánci szomszédság. A

¹ Helyes magyarázat Munkácsi Bernátnál: Ethn. XVI, 80—81.

² Chwolson, *Izvēstija ... Ibn Dasta*, 105; Bibl. Geogr. Arab. I, 225; II, 285.

besenyőkkel együtt a bizánci birodalom mellett baszkírok sohasem laktak, itt csak a magyarokról lehet szó.

Ibn Fadlān, mint tudjuk, 921—22-ben ment Bagdadból Bocharán és Chvārizmon (Chíván) keresztül a volgai bolgárokhoz. Ebbe az útba az Orenburgi és Ufai kormányzóság területe beleesik, s Ibn Fadlān beszél is a maga sajátosságos, mesélő modorában a bašyirdokról, kiknek földjén keresztülment.¹

Ezzel szemben Mas'ūdī, midőn arról a betörésről szól, melyet a „törökök” 934-ben intéztek a Bizánci-birodalom ellen, badžyird névvel a Duna melletti magyarokat jelöli.²

Gardīzī (1050—52) a Pontus melletti magyarokat *modžyer* néven ismeri; *bašdžirt*-ről a következőket mondja.³

„Az a szláv főnök, ki a kirgizeket a monda szerint később megszervezte, gyilkosság miatt a szlávok országából a kazárokhoz menekül. A kazár kagán szívesen fogadja, de ennek halála után az új kagán nem tűri meg, mire a szláv főnök „B[a]šdž[i]rthoz ment. Ez a Bašdžirt a kazárok előkelői közül való férfi volt [= a Kazár-birodalom fejedelmei közé tartozott], a kazárok és kimekek országa között lakott két ezer lovasal. Ezután a kazár kán a Bašdžirthoz egy embert küldött, követelve, hogy űzze el a szlávot; ez megbe-

¹ MHK. 199—200.

² Murūdž, ed. Paris, II, 58—64; Chwolson, i. m. 104 sk.; d'Ohsson, Des peuples du Caucase, 258; Pauler, MNTörtSzIstvt. 170; Marquart, Streifzüge, 60 skk. Vö. még Murūdž, ed. Paris, I, 262, hol Mas'ūdī a Pontust mint a *Buryar*, *Rös*, *Pačanà*, *Pačanāk* és *Badžyird* népek tengerét jelöli meg.

³ Barthold, Otčet, 85, 109.

szélte a dolgot a szlávval; a szláv... [megfejtetlen név] ország felé elment.“ Azután elbeszéli Gardizī, hogy ez a szláv főnök valahol Közép-Ázsiában nomád birodalmat alapít, s hogy hatalmát növelje, egy embert küld a Bašdžirthoz és szövetséget köt vele.

Ez a tudósítás érdekesen jellemzi a magyar-baskírok politikai helyzetét. Ištahri és Ibn Haukal idejében a bolgárok fennhatósága alá tartoznak; később, amint Gardizī tudósításából látszik, a kazárokkal vannak szorosabb viszonyban, sőt egy középázsiai nomád birodalommal is szövetséget kötnek.

Gardizī új meghatározást ad Bašdžirt fekvésére vonatkozólag; azt mondja, hogy a Kazár-birodalom és az Irtis melletti, nyugatsibériai kimekek országa közt fekszik. E meghatározás egyezik a fentiekkel; a kimekeket még fogjuk kapcsolatban látni Baškiria lakóival.

Idrīsī (1150 körül) *bašdžirt* néven az Urálban lakó népet tárgyalja s azt mondja róluk, hogy nyelvük eltér a besenyőkéétől.¹ Sallām tolmács útleírásának (842—44) reprodukciójában Idrīsīnél azt találjuk, hogy Sallām, miután a kazár tarchan székhelyéről elindult, 27 napig a bašdžirtok [= a Pontus melletti magyarok] határának mentén utazott.²

Jākūt (1220) szerint Bašjird országa Konstantinápoly és Buljār között van. Ezen valószínűleg Magyarországot érti. Mindjárt ezután — minden átmenet nélkül — közli Jākūt Ibn Fadlān leírását az uráli bašjirdokról.³

¹ Chwolson, i. m. 112, 106.

² Comte Étienne Zichy, *Le voyage de Sallām*, KCsA. I, 193.

³ MHK. 199.

Kazvinī — miután Jākūt idevonatkozó részét kivonatolta — elmondja, hogy a baskirok (*bašyirt*) népe igen nagy és hogy nagyobb részük keresztyén vallású. Azután arról a vizsályról szól, mely a baskir király és az ország előkelői közt kitört (a király bizonyos hűbérjavakat elvett tőlük), továbbá a tatárjárásról. Kétségtelen, hogy Kazvinī, aki IV. Béla (1235—1270) kortársa, a baskir névvel a Duna melletti magyarokat jelzi.¹

Kazvinī ismeri a hetedik klímában, azaz az Urálban lakó baskirokat is.²

A mongol hódításokról szóló tudósítások is használják a *bašyird*, *baškird* nevet „magyar“ értelemben.³

Abu-l-fidánál († 1331) megtaláljuk a *basdžirt*, *baškurd*, *hunkar*, *modžyer* neveket mind; ő azt hitte, hogy e nevek különböző népeket jelölnek.⁴ Különösen

¹ Kazvinī forrását is megmondja: adatai „egy baskir mohamedán törvénytudóstól“ származnak.

Az Árpád-korban magyar mohamedánok jártak arab főiskolákra; Jākūt arról beszél, hogy Aleppóban Magyarországról való mohamedán baskirokkal beszélt, kik tanulmányi célból mentek Aleppóba. (Chwolson, i. m. 107 skk.)

„Még arab könyv is került 1094-ben Magyarországból a (Weser melletti) corvey-i bencés apátság birtokába. Ugyanezen apátságnak 1379-ben Bramburgi Joachim arab és héber könyveket ajándékozott, melyeket korábban egy magyarországi háborúban zsákmányoltak“, írja Jakubovich Emil és Pais Dezső az Ó-magyar Olvasókönyvben. (XXX. l.; vö. Pannonh. Rendtört. I, 360.)

² Chwolson, i. m. 109.

³ Džuveinī, ed. Mirzá Muḥammad, I, 225; vö. Barthold: *Enz. des Isl. s. v. Basdjirt*; d' Ohsson, *Des peuples du Caucase*, 257; Yule—Cordier, *Marco Polo*, II, 491—92, j.

⁴ Chwolson, i. m. 111, 113.

figyelemreméltó, hogy ő¹ *madžyarijjah* néven Orenburg környékén említi egy népet: ezek csak a baski-
rok lehetnek.²

*

E tudósítások tehát — melyeket szaporítani lehetne — a magyarságnak két részéről beszélnek; az egyik Baskiriában élt, a másik a Pontusnál, később a mai Magyarországon. Egyszer mindkét részt modžyernek, máskor bašdžirdnak, azután a Pontus melletti részt egyszer badžyirdnak, máskor modžyernek, végül a Baskiriában élő részt egyszer bašdžirdnak másszor modžyernek nevezik.

Al Balhī, Ištahri és Ibn Haukal a magyarokat „belső bašdžirtok“-nak is nevezik.³

*

1235 táján négy dominikánus útnak indult abból a célból, hogy a keleti hazában maradt magyarokat felkeresse. Egyiknek közülük, Ottónak, Keleten „egy bizonyos pogány országban“ sikerült magyarokkal beszélni és megtudni, hogy hol laknak a Keleten maradt magyarok. Azután Ottó visszatért Magyarországba, ahol egy hét múlva meghalt.

Munkáját egy másik dominikánus, Julián folytatta. Julián három másik dominikánussal 1235-ben indult útnak, megtalálta a keleti magyarokat (Magna Unga-

¹ Ed. Schier 293 és 298.

² Kmoskó Mihály Góg és Mágóg c. művének kézírata: jegyzet Ištahri 225. lapjának fordításához; Yule-Cordier, Marco Polo, II, 489, j.; 491—92, j.

³ Thury: Századok, 1896, 801. l. 1. j.; Marquart, Streifzüge, 517—18.

ria) Magna Bulgaria (= a volgai bolgárok) közelében és az ott lakókkal magyarul beszélt.

Ez a „nagy“ jelző 'eredeti, igazi'-t jelent: Nagy Bolgária, Nagy-Kunság, Nagy Törökország; vö. Nagy Horda, mely nem a legnagyobb, de a többiek legrégibbnek tekintik. Yule-Cordier, Marco Polo, II, 286, j.; Nagy Géza: Ethn. XVIII, 259—60.

1236-ban Julián visszatért, de a következő esztendőben (1237) ismét keletre utazott, hogy pontos híreket hozzon a mongolokról, akik ebben az időben már Európát fenyegették. Erről az útról szóló tudósításában többek között azt olvashatjuk, hogy a mongolok elfoglalták Magna Ungariát.

Otto útjának, valamint Julián első útjának leírását Julián egyik rendtársának, Richardusnak jelentésében találhatjuk meg, melyet a Vatikán levéltára őriz. Legjobb kiadása A Magyar Honfoglalás Kútfőiben. Az egész kérdést teljes bibliográfiával Gombocz Zoltán tárgyalta a Nyelvtudományi Közleményekben, XLVI, 1—33.

Kétségtelen, hogy Julián azokat a magyarokat látogatta meg, akikről a keleti források mint baskiriai magyarokról emlékeznek meg.

Több nyugati forrás is megemlíti a baskiriai magyarokat.

Így pl. megtaláljuk a „major Ungaria“ elnevezést IV. Béla egyik levelében, Plano Carpini-nál,¹ Rubruquis-nál,² a magyar krónikákban³ és más forrá-

¹ „Bascart, id est Hungaria magna.“

² ... De illa regione Pascatur exierunt Huni, qui postea Hungari, unde est ipsa Major Bulgaria.

³ Már a tizenharmadik század második felében; Barsatia (1278), Bascardia (1330) stb. MHK. 480; Marci Chronica de Gestis Hungarorum, ed. Toldy, V. I.

sokban. Mindezek az értesülések — legalább is részben — a dominikánusok tudósításaira mennek vissza.¹

*

Másik emléke a baskiriai magyarságnak a *možerjan* népnév.

Egy 1539-i, Šack városában őrzött oklevél arról szól, hogy Kugušev fejedelemnek jog adatik „régí mód szerint bíróilag ítélettel sujtani és megkötni a tar-chanok, baskirok és možerjanok közül való tatárokat, kik Temnikovban laknak”.²

Az e helyen a *baskir*-ral együtt előforduló *možerjan* népnév a *magyar* név régi alakjának, a *mogyeri*-nek pontos megfelelője.³

*

De megmaradt a baskirföldi magyarok emléke máig is — baskir törzsnevekben, mint ezt már Pauler Gyula észrevette.⁴

A baskirok egyik törzse *Jenej* nevet visel.⁵ Ez a

¹ Gombocz, i. h.; vö. még Paasonen: JSFOu. XXI: 1, 4. l.

Szobolevszkij szerint a *Pascatir* összetett szó: előtagja ó-perzsa *pas* ‘малый’, utótagja *akatir*, amely egy nyugati szkita törzs neve, vö. Herodotos агатирсы. E szerint *Pascatir* < **pas-akatir* ‘малые акатиры’. Izv. po. russk. jaz. i slov. I, 383—4. Zsirai Miklós közlése.

² Smirnov, Mordva, 61, j.; Munkácsi: Ethn. VI, 140.

³ *Mogyer(i)* > török *modžeri* > orosz *možeri*; a *-jan* orosz képző. — Šack és Temnikov a Tambovi kormányzó-ság északi nyúlványán vannak.

⁴ MNTörtSztIstv. 126.

⁵ Rytshkov, Orenburgische Topographie, 79; Klaproth, Asia Polyglotta, 221.

Jenej a magyar *Jenő* törzsnév régi magyar **Jeney* alakjának megfelelője.

A másik magyar törzsnév, mely a baskiroknál megőrződött, a *Gyarmat*. Klaprothnál¹ a baskir törzsnevek jegyzékében találjuk a *Jurmaty* és *Šurmaty* törzsneveket. Ez a két név az ómagyar **Gyormatu* (= török **D'žormaty*) törzsnév megfelelője.

Az első szótagbeli *o* a baskirban *u*-ra változott; a régi török *jol* a baskirban *ma jul* ('út'), a régi *jok* *ma juk* ('nincs' Pröhle: KSz. V, 249). A szókezdő *gy-* helyén a baskirban *dž*-t várnánk, de a baskirban a *dž*-vel kezdődő idegen szókban *j*-vel kezdődő alakpárok is fejlődtek; így az arab *džafā* 'kín' szó a baskirban *džāfā* és *jāfā*, a perzsa *džān* 'lélek' a baskirban *džān* és *jān*, az arab *džārije* a baskirban *džārijā*, *jārijā* 'fiatal leány, rableány' alakban van meg. (Stb. I. Pröhle, i. h. 235.)

De idetartozik a baskir *Šurmaty* törzsnév is (I. 254. l.). Megjegyzendő, hogy ilyen törzsnév Ryčkovnál nincsen. Ennek szókezdő *š*-e úgy viszonylik a *Jurmaty* < *D'žurmaty* *j*-jéhez, illetve *dž*-jéhez, mint ahogyan a *Jajyk* ∞ *D'žajyk* folyónévhez viszonylik e név *Šojek* alakja. (F. H. Müller, Der ugrische Volksstamm, I: 1, 38. l.; a baskirok e folyót *ma Jajyk*-nak nevezik, de van olyan nyelvjárás is, amelyben e névnek *Žajyk* alakja van; Tagán Galimdzsán közlése.)

*

Vizsgáljuk meg most a *baskir* nevet.

E névnek a következő régi formái vannak:

bašdžird, *bašdžirt* (Balhī), *bašdžirt* (Ištahri, Ibn Haukal), *bašyird*, *bašdžird*, *baškird* (Jāḳūt),² *badžyird* (Masūdī), *bašgyrt* (Kašgari), *baškird* (Abu-l-fidā').

¹ Asia Polygl.² 221.

² Ed. Wüstenfeld, I, 468.

Ezek között az adatok között Kāšgarī adata a legfontosabb: egy török népnév, melyet egy nyelvi adatok feljegyzésében gyakorlott török ember írt le. Az eredeti *bašyyrt*, **bašgirt* alakból arab területen *bašdžirt* lett.¹ Ebből a két élő alakból: *bašyyrt(d)* és *bašdžirt(d)* kell a többi fennmaradt változatot magyarázni.

A második szótag kezdő hangja eredetileg kétségkívül *γ*, *g*. Ez a *g* Jākūtnál és Abu-l-fidānál, tehát a tizenharmadik században és Ibn Faḍlallāh al ʿUmarīnál² *k* alakban lép fel. (Ibn Faḍlallāh: *bašk.rd.*)³ Ugyanezt a hangot látjuk a nyugati alakokban is (*Bascart*, *Pascatur* stb.) és *k* van a mai alakokban is: *baskir*, *baškert* (a második szótag magánhangzója *o* és *u* közötti hang), miser-tatár *baškyrt*,⁴ csuvas *puškêrt*.⁵ A névben tehát egy *γ > k* hangváltozás ment végbe, mégpedig — úgy látom — a török *baš-kurt* 'fő-farkas', 'fő-féreg' népetimológiás hatása alatt, abban az időben, amikor megszaporodtak Baskiriában a török elemek.

*

Ehhez a népetimológiához a baskirok különféle meséket költöttek hozzá.

Az egyik szerint a név eredetileg csúfnév s a baskirok tolvajtermészetére vonatkozik; a baskirok e

¹ Vö. a *burdžān* alakot, amely *bulyar*-ból lett, úgyszintén a *buldžar* alakot Tabarī-nál, l. Marquart, Streifzüge, 490—91.

² XIV. sz.; l. Marquart, Komanen, 158—59.

³ Not. et Extr. XIII (1838) 273: باسررد

⁴ Paasonen, Csuvas szójegyzék, s. v. *puškêrt*.

⁵ Šeiḥ Suleimān csagatáj szótárában a következő sajátosság, valószínűleg irodalmi alakot találjuk: *badžkir*.

nevet a tőlük elvált nogajoktól kapták, s eredetileg nogajoknak hívták őket. A másik szerint a név annyit jelentene, mint 'vezető-féreg', s arra a mesés állatra vonatkoznék, mely a baskirokat egykor hazájukba vezette.¹

Egy másik változat szerint a farkas mohamedán misszionáriusokat vezetett Bocharából a baskirokhoz, és ez okból viselik ezek a *baškurt* nevet. E monda szerint a név jelentése 'волчья голова' (= „farkas-fej“).²

Olyan hagyomány is van, hogy a *baš-kurd* 'fej-farkas' kifejezés arra a farkasfejre vonatkoznék, melyet régen a baskirok zászlójukon viseltek.³

A tudományos kutatás is ebben az irányban kereste a név etimológiáját. Klaproth szerint a név összetétel a *baš* 'fej' + *kurt* 'méh' szóból,⁴ „mivel a baskirok minden időben méhészettel foglalkoztak“. Vámbéry szerint⁵ *baškir* = *baš* 'fej' + *kyr* 'puszta', a név jelentése tehát 'fő-pusztá'.

Vö. még Ferd. Heinr. Müller, Der ugrische Volksstamm, I: 1, 141—142. l. Vámbéry, Das Türkenvolk, 512. l. j.: „Sommier állítólag magában az országban hallotta a *baš* = 'fej' és *ir* = 'férfi' etimológiát (olasz átírás sze-

¹ Rytschkov, Orenburgische Topographie, 66; Mészáros, Magna Hungaria, 47—49; ʔAbd-ul-Kādir: Türkijāt Mādzmūʔasy, II, 136—37, 137. l. j. Vö. még itt, 68 skk., különösen 69. l. 3. j.

² Budagov, Sravn. Slov. I, 228; a farkas mint vezető szerepel Oguz kán mondájában is, vö. Köprülüzädä, Türkijä tārīhi, I, 55—56.

³ ʔAbd-ul-Kādir: Türkijāt Mādzmūʔasy, II, 136.

⁴ Asia Polygl.² 220.

⁵ A magyarok eredete, 130—31.

rint ő *basc*-ot ír), megjegyzi azonban, hogy a *baskir* = 'vörösfej' magyarázat valószínűbb. Erman fordítása szerint *báskir* = *baškir-gamen* = 'nyírom a fejet', mivel a baskirok borotválják a fejüket(?). Youferow a török *baš* = 'fej' és *kurt* = 'féreg, tetű' szót akarja látni benne, mivel a baskirok éppen tisztátalanságukkal tűnnek föl. "*Kurd* = 'Krieger': Cassel, *Magyarische Alterthümer*, 152. l. j.

Mindezek a magyarázatok elfogadhatatlanok.

*

A $\gamma > k$ változáson kívül van egy másik körülmény is, amely magyarázatra szorul, az t. i., hogy az orosz alakban a szó végén nincsen *t*, *d*. Ez a *t*, *d* az oroszban nem vesztetett el. Az oroszok a nevet valószínűleg a X. század táján a volgai bolgárok közvetítésével ismerték meg, bár a név — mint népnév — a régi orosz forrásokban nem fordul elő. A bolgár alak tehát **bašgyr* lehetett, melyből — mivel *šg* hangcsoport az oroszban nem volt — *baškir* alak keletkezett.¹

Akárhogy van is a dolog, annyi bizonyos, hogy az orosz változatban a szónak egy régi alakja őrződött meg.

Hogyan lehet hát a **bašgyr* és *bašgyrd(t)* alakok viszonyát megmagyarázni?

A névnek a végén levő *d* (*t*) magyar kicsinyítő képző, melyet a *szavárd* szóban, a magyarok egy másik régi nevében is látunk s melyről a *szavárd* tárgyalásánál részletesebben beszélek.²

¹ Ugyanezt az orosz $\gamma > \check{s}k$ változást tünteti fel a *Bašköptz* kun fejedeleme neve. 1185; Lëtop. po Lavr. sp. Pbg. 1872, 375. l., szöveg: 267; Lëtop. po Ipatsk. sp. Pbg. 1871: *Baškordz*, 343, 355. l. Rásonyi Nagy László.

² 193. l.

A *-d*, *-t* tehát megint a magyaroknak a baskirokkal való kapcsolatára utal.¹

*

Ha tehát a név eredeti alakja *bašγyr*, akkor megfejtésénél ebből az alakból kell kiindulnunk. Az a véleményem, hogy a *bašγyr* összetett népnév, amely eredetileg *bäš-(o)γur* 'öt ogur, öt törzs'-nek hangzott.² Az *oγur* ~ *oγuz* (*-γur* ~ *-γuz*)³ 'törzs' szó — mint mondtunk — gyakran előfordul népnevekben, különösen olyanokban, amelyek számnevekkel vannak összetéve: *On-oγur* 'Tíz-ogur', *Otur-(o)γur* 'Harminc-ogur', *Üc-oγuz* 'Három-oguz', *Alty-oγuz* 'Hat-oguz', *Säkiz-oγuz* 'Nyolc-oguz', *Tokuz-oγuz* 'Kilenc-oguz'. Hogy a bolgár *oγur* alak mellett a nem-bolgár *bäš* alakot találjuk, az megmagyarázható. Az *oγur* szót nem köznévként, hanem népnévként kell felfogni (vö. az *oγuz* népnévet); hogy nem-bolgár török elemek a hunok fellépése óta a keleteurópai népalakulatokban vezető szerepet játszottak, azt felesleges bizonyítani.

A baskirok tehát eredetileg a magyar nép egy része, amely valószínűleg a volgai bolgárokkal együtt a Kaukázus vidékéről vándorolt észak felé.⁴

Nagyon valószínűtlen, hogy Magna Hungaria magyarsága őshazai maradvány volna s nem a Kaukázus vidékéről költözött volna fel északi hazájába. A források *türk*-nek mondják a baskiriai magyarságot, ami a kaukázusvidéki türk hódításra utal, s egy őshazai

¹ Vö. Vámbéry, A magyarok eredete, 130—131. l. j.

² Munkácsi: Ethn. VI, 382.

³ *γuz* helynév van Kisázsziában. H. Nihāl és Aḥmād Nādī: Türkijāt Mādzmūʿasy, II, 248.

⁴ Munkácsi: KSz. VI, 221.

maradványnak a pontusi magyarsággal való rokonsága aligha élt volna ilyen élénken a köztudatban.

Általában világosan látszik, hogy a volgai bolgárság és környezetének egy része kapcsolatban van a Kaukázus vidékével, illetve hogy onnan költözött fel a Volga mellé. Ezt mutatják a mindkét helyen előforduló nevek: 1) *Bulyar*; 2) *Sovar* fejedelemség a Kaukázus északi vidékén¹ — *Sovar* város a volgai bolgároknál; 3) *Barsil*, *Bu(a)rsul*, *Berzil*, *Berzul* nevű bolgár törzs a Kaukázusban² — *Barsula* volgai bolgár törzs; 4) magyarok a Kaukázusban — magyarok a volgai bolgárok közelében.

*

Eredetileg a pontusi magyarság neve *mogyeri*, a baskiriai magyarság neve **bašgyr*; a baskiriai magyarság azonban *mogyeri* néven is nevezte magát, mint ez a fent tárgyalt s a baskiriai magyarok maradványaira vonatkozó *možerjan* névből is látszik.

A baskiriai magyarok *bašgyr* neve a Pontusnál lakó magyarok nevével, a *mogyeri*-vel összevegyült és így állt elő a *modžyeri* név. Mivel a baskirok és a magyarok eredetileg azonosak (ennek a körülménynek a nevek keveredésénél is döntő fontossága volt), hol *bašgyrd*, hol pedig *modžyeri* néven emlegetik őket, — részint együtt, részint külön-külön.

A Baskiriába vándorolt magyarok a legnagyobb valószínűség szerint törököket is vittek magukkal. Bizonyos azonban, hogy a Nyugat-Szibériából Kelet-Európába vonuló törökséggel hamarosan érintkezésbe kerültek és régi nyelvüket lassanként elvesztették.

¹ Ibn Hordābeh: MHK. 244.

² Markwart: UngJb. IV, 328.

Maḥmūd Kāšgārī (XI. sz.) már a törökökhöz számítja őket és nyelvüket a nyugatszibériai törökök nyelvével, a kimek nyelvvel egy csoportba tartozónak mondja.¹ Hogy azonban egyes csoportok közülük még a XIII. században is beszéltek magyarul, azt bizonyítja Julián tudósítása.

*

A mai török baskirok tehát nevüket az ott lakó magyarságtól, Baskiria régi lakóitól örökölték, kik beléjük olvadtak s — mint annyi más nép — szinte nyom nélkül eltűntek.

Hogy — megfordítva — a baskirai magyarok kapták volna bašgyr nevüket egy ott lakó, bašgyr nevű török népről, azt teljesen valószínűtlennek kell tartanunk.

A baskir különben, mint minden török nép, érdekes keveréknép. Van benne — mint láttuk — magyar elem (*Jänäj* és *Jurmaty* törzsek), van bolgár (*Bulär-törzs*), van mongol (*usäryän*, *Bäryn* és más törzsek) és sokféle török elem (*Kyryyz*, *Mišär*, *Noçailar*, *Sartlar*, *Törkmän* stb.)²

Σάβαρτοι ἄσφαλοι.

A De adm. imp. 38. fejezetében³ a következő — részben már idézett — helyet olvassuk:

„A besenyők... [889 felé] megtámadták a kazárokat, de legyőzettek, elvesztették földjüket és a turkok földjén [Levediában] voltak kénytelenek megszállani. Háború támadván a turkok és a... besenyők közt,

¹ Brockelmann: KCsA. I, 38.

² Mijateff Péternek egy készülő dolgozatából.

³ MHK. 120—21, 123.

a turkok tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé Perzsia vidékére telepedett le és ezeket mai napig a turkok régi nevén Σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak nevezik. A másik rész pedig nyugat felé ment lakni vajdájával és fővezérével, Levedivel, az Etelküzünek nevezett vidékre...". „Ezek a nyugat felé lakó turkok mind a mai napig követeket küldenek a turkoknak imént említett, keleten, Perzsia vidékein lakó népéhez, szemmel tartják őket és gyakran választ is nyernek tőlük.“

E szerint tehát a magyarok egy töredéke 889-ben [?] elszakad és Perzsia felé költözik s megőrzi a magyarok régi *savardi* (*asfali*) nevét.

E töredékről Konstantinoson kívül arab és örmény források is szólnak.¹

Nézzük először megjelenésük idejét.

Menandros arról tudósít bennünket, hogy a bizánci hadsereg 576-ban szavirokat és albánokat telepített a Kur jobb partjára.²

Marquart³ idézi Balādorī († 892) arab történetírónak egy adatát,⁴ mely szerint ezek a szavárdok (*sāvrđi*) 750 és 760 közt jelentek meg⁵ Örményországban.

Konstantinos pedig azt mondja, hogy a szavárdok 889 után költöztek a perzsa részekre.

¹ Thúry: Századok, 1897, 317 skk., 391 skk.

² Fehér: KSz. XIX, 48, 163; Exc. de leg., ed. de Boor, 201.

³ Streifzüge, 36—37.

⁴ Ed. de Goeje, 203.

⁵ Marquart: „sich zusammenrotteten“, az arab szövegben تجمعوا

Melyik fogadható el leginkább e három dátum közül?

Menandros szavirjai lehetnek a szavárdok, de meg kell gondolnunk, hogy ő nem szavárdokról, hanem szavirokról beszél (megjegyzendő azonban, hogy ez nem nagyon lényeges, mert a szavárdok is a szabir = szavir birodalomba tartoztak s nevüket tőle kapták), továbbá hogy Menandros tudósítása és az első biztos tudósítások között kétszáz év van, mely alatt a szavárdokról nincs említés, ami egy ilyen harcias nép-nél mindenesetre feltűnő.

Ami Konstantinos dátumát illeti, ez határozottan téves; a szavárdok már 889 előtt régen ott laknak a Kur partján.

A szavárdok Tiflisz és Barda között, a Kur jobb partján, a Gökcse-tótól északra laktak,¹ vitéz és rettegett nép voltak; a perzsa csapatoknak bizonyos fajta csatabárdja az ő nevükről volt elnevezve.² A IX. század közepén már keresztyének.³ A második évezred elején még szerepel a *Sevortik* név, mint egy kerületnek a neve, azután nem esik többé szó a szavárdokról.⁴

Nevük, mint említettem, Balādorinál *sāv.rdi* alakban van meg; Ištahri *s.jāv.rdi* néven ismeri őket, ugyanígy Masūdī.

¹ Thury: Századok, 1897, 321 skk.; Marquart, Streifzüge, 38.

² Ištahri, ed. de Goeje, 191—92, j. (BGA. I.); Masūdī, Murūdž, II, 75.

³ Marquart, Streifzüge, 497.

⁴ Thury: Századok, 1897, 323. A szavárdok történeti szereplésére vonatkozólag l. Thury i. cikkét.

Az örményeknél *sevordik'*, *savordik'*, *seavordik'* a nevük, melynek jelentése az örményben 'fekete fiúk'.¹

E név török alakja — mint láttuk — *sabar* ∞ *sabyr* > *savar* ∞ *savyr*. Ennek megfelelője a magyar *szavárdi*,² amelyben a *-di* magyar képző. Egy magyar *szavárdi* alakból szabályosan **szovárdi* és **szévárdi* lehet. A *szavárdi* alakot látjuk Konstantinos Porphyrogenetosnál és a IX. századi Balādorínál. A **szévárdi* alakból magyarázható örmény népetimológiával a *sevordik'* 'fekete fiúk' örmény forma. S ugyancsak egy 'fekete' jelentésű perzsa szóval, a *sijāh*-val összevegyülve jött létre az arab *sijāvardi* alak.³

Az örmény *sevordi* alak elkerült a görögbe is. Konstantinos a *De caerimoniis* c. művében⁴ Σεβορτι[ων] [= Σεβορτι-] néven említi a szavárdokat s nevüket le is fordítja ilyenformán: Μαῦρα παῖδια 'fekete fiúk'.⁵

Hogy az örmény *sevordik'*, *seavordik'* 'fekete fiúk' s a perzsa *sijāvardi* 'fekete „ardi“' alak a magyarok egy bizonyos 'fekete' jelzővel ellátott nevének a hatása alatt jött volna létre (pl. *kara xazar*, *ugri černii*), azt nem tartom valószínűnek. A nép neve magyarul *szévárdi* volt, ebből minden további nélkül keletkezett az örmény *sevordi* 'fekete fiú' alak, népetimológiás elváltozással.⁶

*

¹ Thúry: Századok, 1897, 396; Marquart, Streifzüge, 36 skk.; a *-k* az örményben többes jel.

² E magyar alakról lejjebb szólók, 319—20. l.

³ Marquart, Streifzüge, 36. l. 3. j.

⁴ II, 48; ed. Bonn, 687.

⁵ Marquart, Streifzüge, 39.

⁶ Thúry: Századok, 1897, 395 skk.

A *szavárd* név a magyar hagyományban is fennmaradt, mégpedig a *Zuard* névben.

E név Anonymusnál *Zuard* és *Zuardu* alakban fordul elő,¹ Kézainál *Zuard*,² a Képes Krónikában³ szintén *Zuard* alakot látunk.

Zuard Anonymusnál Árpádnak, a Hun Krónikában Attilának egyik vezére; a Hun Krónika szerint *Zuard* Olaszországban harcol.

1283 és 1304 között szerepel Magister *Zuard*, a Bessenyei-család őse, s ettől fogva a *Zuard*, *Zoward*, *Zovard*-nemzetség.⁴ A Váradi Regestromban találjuk ezt az adatot: Leonardi de genere *Zuord*.

Mindezen nevek körülbelül *Szo(u)(v)a(o)rd*-nak olvasandók.

A *szavárd* ~ *Zuard* megfelelés hangtani igazolására legyen szabad felhozni a következő két példát:

1. Árpád egyik unokájának, Tarkacsu fiának neve Τεβέλης = *Teveli*.⁵ E név helynevekben maradt meg. Legrégibb alakja magyar forrásban *Tuel*, a Szent Lászlónak tulajdonított bakonybéli összeírás első részében.⁶ *Tuel* azonos a veszprémmegyei *Tevel*-lel, Pápa és Bakonybél közt.⁷ Egy másik *Tevel* Tolna megyében van.⁸

¹ Pais, Magyar Anonymus, 142.

² MHK. 486. ³ MHK. 504.

⁴ Karácsonyi János, Magy. Nemzetségek III:1, 149 skk. ⁵ MHK. 128.

⁶ Pannonh. Rendtört. VIII, 269; Jakubovich: MNy. XX, 15.

⁷ Csánki, III, 256; [1240:] villa *Tevel*, [1366:] *Tevel*, [1488:] Kys *Thewel*. Pannonh. Rendtört. VIII, 287, 345, 538—39.

⁸ Csánki, III, 454.

2. A *kabar* népnévre a legrégibb adatot az ad-monti évkönyvekben találjuk:¹ ad annum 881: „... cum *Cowaris*...”. Konstantinos Porphyrogennetosnál *Κάβαροι* alakot látunk.² Ez a név is fennmaradt helységnevében, mégpedig a hontmegyei *Ková*r helynévben, melynek régi alakja *Kuar*.³

A *szavárd* népnévnek a *Zuard*-dal való egyezése pusztán az alakok egyezése alapján is kétségtelen. Az szintén mellette szól, hogy személyneveink egyik leggyakoribb típusát a népnévből lett személynevek alkotják. De a *szavárd* és *Zuard* egyezésének történeti bizonyítéka is van.

Tudjuk, hogy Anonymus szerint⁴ *Zuard* hadat viselt a Balkánon, ott vett magának feleséget „és az a nép, amelyet most Csaba-magyarjának mondanak, *Zuard* vezér halála után Görögországban maradt.” Világos nyoma ez a *szavárd*-ok történeti emlékének, azaz annak, hogy egy *zuard* (*szavárd*) nevű néprész (melynek nevéből a hagyomány — rendes szokása szerint — személynevet csinált)⁵ a régi korban a magyarságtól elszakadt.⁶ Viszont Konstantinos — mint az imént idéztük — arról tudósít bennünket, hogy a perzsa részek felé szakadt magyar töredéket „mai napig” *szavardi*-nak nevezik.

*

¹ Klebel: Mitteil. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde, 1921, 37. ² MHK. 124.

³ Hazai Okmt. IV, 76—77, 91.

⁴ 45. fej.

⁵ Vagy még több valószínűséggel: a *szavárdokról* vagy egy régi *Szavárd* vezérről szóló hagyomány a honfoglaláskori *Zuard* vezérhez kapcsolódott.

⁶ Pais, Magyar Anonymus, 81, 142.

Szólni kell még a σάβαρτοι jelzőjéről, az ἄσφαλοι-
ról. Ez a görög ἀσφαλής 'szilárd, megbízható' szó töb-
bes nominativusa s a σάβαρτοι jelzője.

Abban senki sem kételkedik, hogy a görög ἀσφα-
λής melléknévnek ebben az időben már volt ἄσφαλοι
alakú vulgáris többes nominativusa.¹ Azt is bebizonyí-
totta Gyomlay Gyula, hogy Konstantinos idegen kife-
jezések megmagyarázásánál feltűnően gyakran hasz-
nál vulgáris alakokat. Így ἀμαξιτός 'kocsiút' helyett
ἀμαξια-t, ὄρος 'hegy' helyett βουνός-t, ἤδη ἦν 'már
megvolt' helyett ἀπάρτι ἦτο(ν)-t, és ὕδωρ 'víz' helyett
νερόν-t ír.² Ez valószínűleg úgy magyarázandó, hogy
a császár ilyen esetekben nem változtatott az embe-
reitől hallott magyarázatokon, illetve görög szóalako-
kon; filológiai érzékének máskülönben is lépten-nyo-
mon tanúságát adja idegen nyelvi feljegyzéseiben.

A σάβαρτοι ἄσφαλοι kifejezés tehát 'rendíthet-
len szavárdok'-nak fordítandó. Ez a név az I. fejezet-
ben tárgyalt egyik török népnév-csoportba igen jól
beleillik (l. 49 skk.), abba a csoportba, amelybe az 'Erő,
Erős, Vitéz, Harcias, Támasz, Segítség, Hóvihar,
Havaseső' jelentésű népnévek és néprésznevek tar-
toznak. A magyar törzsnevek egy része is ilyen
név: *Kürt* 'Hótorlasz', *Gyarmat* 'Fáradhatatlan', *Kér*
'Óriás'.

A görög ἄσφαλοι természetesen egy — sajnos —
fel nem jegyzett magyar vagy török szó fordítása.

A magyarok ἄσφαλοι 'megbízható, rendületlen'

¹ Vö. Pecz Vilmos: EPhK. 1896, 385 skk., 800 skk.,
1898, 209 skk., Fiók Károly, Századok, 1896, 607 skk.,
Gyomlay Gyula: EPhK. 1898, 305 skk.

² EPhK. 1898, 312—13.

nevét már Gyomlay párhuzamba állítja a besenyők $\alpha\gamma\gamma\alpha\rho$ 'nemes, bátor' nevével.¹

*

Szintén magyar vonatkozásokra látszik utalni a *savyr* ~**savar* népnévnek egy másik alakja, mely a volgai bolgároknál őrződött meg.

Ez az alak *Suvar* városnak a neve.

Suvar a volgai bolgároknak másik nagy városa. Fekvését nem ismerjük, annyit tudunk csak, hogy *Bulyar* közelében volt. Markwart: UngJb. IV, 266—68.

Az arab források gyakran emlegetik, így Ibn Hordābeh (124, 154), Ibn al Fakīh (297), Ištahrī (225), Muḥaddasī, a geográfus (355; 361: „*Suwar* ugyanazon folyó mellett van“). Kmoskó Mihály Góg és Mágóg c. kézírata után.

A *Suvar* vagy *Sovar* olvasatot biztosítja Kāšgārī (Brockelmann: KSz. XVIII, 31. l. 4. j. és Mitteltürk. Wortschatz, 249). Kāšgārī szerint *Suvar*, *Suvaryn* török törzsnév. Bizonyos, hogy *Suvar*, éppúgy mint *Bulyar*, népnévből keletkezett városnév.

Ez a *Sovar* népnév minden valószínűség szerint összefügg a *savar* névvel, de ez a *savar*-ból a törökben aligha keletkezett, inkább arra lehet gondolni, hogy e név a *savar* népnév magyar *szovar*(*d*) alakját tükrözteti.

Ibn Hordābeh a IX. század közepén említ egy *Sovar* (سُور) nevű s a Kaukázus északi (északkeleti!) vidékén levő fejedelemséget. Erre vonatkozólag egyéb adatunk nincs, de talán itt is egy magyar töredékkel van dolgunk (török *sabar* > *savar* > magyar *szovár*).

A magyar név Kelet-Európában és Ázsiában.

Kelet-Európában és Ázsiában, a multban és a jelenben egyformán, számos olyan hely-, személy- és

¹ EPhK. 1898, 308.

népnevet találunk, mely a *magyar* névvel azonos vagy hozzá igen hasonló.

Ezeket a neveket gyakran úgy magyarázzák, hogy a honfoglalás előtti magyarsággal, illetőleg ennek töredékeivel vannak összefüggésben.

Ilyen nevek a következők (azokat a neveket, amelyek világosan a honfoglalás előtti magyarokra vonatkoznak s amelyek más összefüggésbe tartoznak, természetesen nem említem):

Theophylaktos Simokattes (VII. század eleje) beszél egy „mačarok várát”-ról — [φρούριον τῶν] Ματζάρων,¹ — mely Bury szerint 587-ben szerepel s Darkó szerint valószínűleg „azonos a már az ókorban is ismeretes Mazara helységgel, mely [Kelet-Kisáziában, az Euphrates felső folyásánál] Melitenével átellenben, az Euphrates balpartjától nem messze feküdt”.²

„A Tigris és Euphrates összeshakadásánál egy városnak a neve *Madsar* volt.”³

Különösen sok szó esett a tudományos irodalomban arról a *Madžar* nevű városról, mely a Kuma mellett volt, ott, ahol a Bujvola a Kumába ömlik.⁴

Abu-l-fidā' adja róla az első tudósítást 1321-ben.⁵ Ő كوماجر *Kum-madžar*-nak, Kuma melletti Madžar-nak nevezi a várost. Pár évtizeddel később Ibn Baṭūta ad róla hírt لماجر *el-madžar* néven.⁶

¹ Ed. de Boor, 106.

² Darkó, Népnevek, 56—58.

³ Darkó, Népnevek, 61.

⁴ Klaproth, Reise in den Kaukasus, I, 402 skk.

⁵ Géographie, I, ۲۰۸, 8 = II, 1, 283; Marquart, Streifzüge, 32. l. 1. j.

⁶ II, 375—79; 382; Marquart, Streifzüge, 32. l. 1. j.

Az 1600 körül írott *Derbend-nāme* szerint e várost Anōšarvān perzsa király építette a VI. század első felében. (Ez állításnak természetesen semmi alapja sincs.)

Madžar a rendelkezésünkre álló adatok szerint jelentékeny város volt. A XIV. században franciskánus kolostor is volt benne. Gmelin, midőn 1772-ben meglátogatja, terjedelmes, jó állapotban levő romokat talál, Klaproth 1807-ben már csak néhány épületet. (Az épületek anyagát újabb települők elhordták.) Feliratokat és pénzeket is találtak itt, ezek a XIV. századból valók és mongol-mohamedán eredetűek.¹

Klaproth² szerint Madžar a Toktamyš († 1400) uralkodása utáni nyugtalan időkben pusztult el. Madžar több részből állott; a *Derbend-nāme* *Kiči-Madžar*-t és *Ulu-Madžar*-t említ.³

E *Madžar* helynév második szótagbeli *a*-ját biztosítja az orosz alak. Az olasz források (*Majeria*, *Mager*) *e*-vel írják ugyan, de itt a *g*-nek *dž* hangértéke miatt szerepel az *e*. (Bretschneider: *Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society*, N. S. X (1876), 165; Munkácsi [Vámbéry után], *Árja és kaukázusi elemek*, 454.)

Északra a Kumától van egy *Možar*-tó, oroszul *Možarskoje ozero*.⁴

*Možarsk*⁵ helység a Kuma alsó folyásánál, a tor-

¹ Yule-Cordier, *Marco Polo*, II, 491—92, j.

² *Reise in den Kaukasus*, I, 434.

³ Ed. Kazem-Beg, 6; *kīči* 'kicsi', *ulu* 'nagy'.

⁴ Munkácsi: *KSz.* V, 306, *Madžarskoje ozero*-nak írja; én az orosz lexikonban a fenti alakban találtam.

⁵ *Mosharsk*, Stieler, *Handatlas*⁹, 49, O 19.

kolattól mintegy 80 kilométerre, a folyótól mintegy 10—12 kilométerrel északra, az Asztracháni kormányzóságban, a kormányzóság határán.

Számos ilyen magyar-forma név van Kelet-Oroszország középső részén.

Munkácsi¹ Smirnov Mordva c. műve (61. l. j.) után a következőket mondja: „a volgai tatárok elönyomulása a XIII. század elején arra kényszerítette a Közép-Volga balpartján lakott *baskirokat* és *magyarokat*, hogy ősi hazájukat elhagyva a Volga jobb oldalára meneküljenek, hol egész sereg helynév őrizte meg letelepedésük nyomait. Ilyenek: a Kazáni kormányzóságban *Možarka* és *Možarki* falvak, *Možarovo* egyházas falu, *Možarka* folyócska a tetjuši kerületben, *Mažarka* folyó a csebokszári kerületben, a Szimbirszki kormányzóság kurmyši kerületében: *Mažarovskij Majdan* és *Mažarkasy* falvak, a Penzai kormányzóság két kerületében: *Možarovka* falu- és folyónevek, a Tambovi kormányzóságban *Možarovka*, *Možarovo*, *Možarovskaja* falvak, a Szaratovi kormányzóságban *Mažary* falu. A megyer-féle névváltozatot őrizték meg a Kazáni kormányzóság kozmodemjanszki kerületében *Mižar* és *Mižary* falvak, továbbá a civilszkiben *Mišer* falu és *Mižer-šjirma* folyónév. Hogy pedig e helyneveknek csakugyan népnév az alapja, az kétségtelenül kiviláglik egy *Šack* városában őrzött 1539-iki oklevélből, melyben *Kugušev* fejedelemnek jog adatik „régí mód szerint bíróilag ítéllettel sujtani és megköttözni a *tarchanok*, *baskirok* és *možerjanok* közül való tatárokat, kik Temnikovban laknak“ ... Egy 1483-ból való szerződésben is szerepel *Mačjarin* név.“

¹ Ethn. VI, 140.

Egy másik orosz kutató, éppen Možarovskij nevű, szintén foglalkozott e nevekkal. Legfontosabb adata, hogy a *možar* 1551-ben mint népnév előfordul Kazán vidékén, a csuvasokkal, cseremiszekkel, mordvákkel és tarchanokkal együtt. Ezenkívül 23 helynevet említ Možarovskij, melyek a *možar* ∞ *mažar* nép emlékei, mégpedig az Ufai, Kazáni, Nizsnyjnovgorodi, Rjazani, Tambovi, Poltavai [!], és Penzai kormányzóságban.¹

A Vjatkai kormányzóság malmyži, illetve orlovi kerületében van *Madjar*, ill. *Madjarovo* község.²

Reguly „Tschuwaschische heidnische Namen“ c. kéziratosa dolgozatában³ *Modzsár* és *Matjár* neveket találunk, melyeket Munkácsi⁴ a *magyar* népnévvel egyeztetett.

Örményországban, éppen a szevordik földjének a tájékán, van egy völgy, amelynek neve *Mačarakajor* (*jor* 'völgy'), új-örmény nyelven *Měrkajor*.⁵

A Kaukázusban van *Madžara* folyó s *Madžaris-zkhal*i folyó.

Van egy tatár, illetve orosz köz-szó is, mely a *magyar* névvel függ össze. Ez a szó a krími tatár

¹ Гдѣ искать въ наше время потомковъ тѣхъ Можаръ, которые въ 1551 году среди поля Арскаго бились съ Казанцами вѣрные присагѣ Русскому Царю? Ап. Фед. Можаровскаго. (Труды четвертаго Археологическаго съѣзда въ Россіи. Казань. 1884. Munkácsi: Ethn. VI, 385, j.

² Nagy Géza: Századok, 1896, 246. l. 1. j.; Munkácsi: Ethn. V, 175.

³ M. Tud. Akad., Reguly kéziratai, III. kötet, 4. sz.

⁴ Ethn. IX, 169. Vö. még Mészáros: Ethn. XXII, 283.

⁵ Thúry: Századok, 1897, 324.

madžar 'szekér';¹ az oroszban: ² мажара 'grosser, tatarischer Karren'; мажа [?] (Südrussl.) 'mit Ochsen bespannter Wagen';³ мажара 'zweispänniger Kameelwagen (in der Krim)'. Idetartozik még: мажарская кyрица, мажарскій пѣтухъ (prov.) 'der Fasan'.

*

Találkozunk a *Madžar* földrajzi névvel Ázsiában is.

Nevezetesen a Jeniszeji kormányzóság minuszinszki kerületében, a felső Abakán vidékén, a kizil tatárok földjén találunk egy *Madžar* tavat és egy *Madžar* folyót.⁴

*

A *Madžar* személynév is többször előfordul Ázsiában, mégpedig a mongolok történetében.

Első előfordulása e névnek azon események leírásában volna, melyek a merkitek, egy régi mongol⁵ nép pusztulásával vannak összefüggésben.

E tudósítás szerint a merkitek királya, Tokta-bigi, 1208-ban (?), az Irtis környékén elesik, s testvére és fiai csak levágott fejét tudják megmenteni. Fiai között szerepel némely forrásokban egy *Madžar* nevű herceg is. Úgy látom azonban, nem bizonyos, hogy Tokta-

¹ 'Wagen', Radloff; Vámbéry, Das Türkenvolk, 541, 550. l. 3. j.

² Pawlowsky, Russ.-deutsches Wb.

³ Vö. magy. *mázsa* (*masa*) 'plaustrum; Lastwagen', OklSz. Jakubovich Emil.

⁴ Kuun Géza gróf, Relations, I, 19; Nagy Géza: Századok, 1896, 232; Munkácsi: Ethn. V, 172.

⁵ Marquart, Komanen, 57; Pelliot: JA. 1920:I, 146; Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija, 413. l. 2. j.

biginek valóban volt ilyen nevű fia.¹ A közelkorú Rašideddin felsorolja Tokta-bigi fiait s felsorolásában Madžar nem szerepel.

A XIII. század közepe táján, illetőleg e század második felében, Dzsingiz legidősebb fiának Dzsudzsinak († 1227) egy unokája (a XIII. század elején született Sejbán tizenegyedik fia) és két dédunokája viseli a *Madžar* nevet.²

Nuvairínál és Rukneddin Bejbarsnál,³ ماجار *Madžar* nevű mongol vezért találunk 1292/3-ban.

El-melik En-nāšir szultán biográfiájában, az 1328. évben,⁴ szerepel egy *Madžar* ماجار nevű tiszt.⁵

*

Előfordul a mongol korban s a mongol kor után a *magyar* név mint törzsnév.

Šeibani özbeg chán seregében, ki 1500 körül Transoxániát meghódította, volt egy *Madžar* nevű nemzetség.⁶

¹ Vö. Klaproth, *Mém. rel. à l'Asie* II, 331 sk.; Abu-l-gāzī, ed. Desmaisons, II, 92. l. 2. j.; Wassiljew: Radloff, *Kud. Bil.* I. rész, LI. l.; Thúry: *Századok*, 1896, 912—13; Marquart, *Komanen*, 117, 131; Pelliot: *JA.* 1920:I, 162—64; Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, 249. l. 624. j.; *Tokta-bigi* ɔ: *Tokto'a-bāki*, Pelliot: T'oung Pao, 1930, 24.

² Thúry: *Századok*, 1896, 913.

³ Tiesenhausen, *Sbornik materialov, odnosjaščichsja k istoriji Zolotoj Ordj.* I. Pbg. 1884, 86, 109—137, 158.

⁴ Tiesenhausen, *Zol. Ord.* 258, 267.

⁵ E két utóbbi adatra Zāki Vālidī hívta fel a figyelmet.

⁶ Thúry: *Századok*, 1896, 913; Šejbaniada, ed. Berezin, index.

Bochara és Szamarkand, pontosabban Kermine és Katta-Kurgan között, Tat-kend helység környékén egy néhány faluból álló özbeg nép neve *Madžar*.¹

Van egy másik *Madžar* nevű török nemzetség is, mégpedig a chívai özbegek között.²

Az abakán-vidéki kiziloknál van *Mažar* nevű ulus.³

A Középső Horda Argyn törzse D aryty m nemzetiségének egy ága *Madjar* nevet visel.⁴

Végül Anatoliában van egy török törzs, amelynek neve: *Madžar*.

„...madzsar törzsbeli nomádok laknak Törökország és Perzsia határán Sehrizur és Szaucs-Bulak között. Tulajdonképpen teljesen függetlenek, mert ha török adószedőt szimatolnak, mindjárt perzsa területre húzódnak és megfordítva. Nyelvük valami régies török nyelvjárás, kurd meg perzsa szavakkal jól föleresztve. Vannak továbbá madzsarok a bitliszi és váni, nemkülönben a szivaszi kormányzóságban is. A szivaszi madzsarok a nagy afsartörzs kötelékében vannak, szintén régies török nyelven beszélnek és még mindig ősi pogány vallásukat tartják. Asszonyaik nagyon szépek, a férfiakkal egyenlőrangúak a társadalomban. A többnejűséget megvetik, nagyon erkölcsösek, a családi élet tisztaságára igen sokat adnak. Nyáron sátrakban, télen földbe vájt vackokban laknak.“ (Pröhle Vilmos, Napkeletről², 255—56.) E madzsarok közt vannak „kis madzsarok“ és „nagy madzsarok“ (i. m. 253, Nädžib Ĵāsim adata).

H. Nihāl és Aħmād Nädži két olyan kisázsiai

¹ Zākī Vālidī közlése.

² Ua. a forrás.

³ A. A. Jarilov, Kyzylcy i jich chozajstvo, 313.

⁴ Aristov: Zivaja Starina, 1896, 362. l. 2. j.: маджаръ; Mészáros, Magna Hungaria, 45: úgyanúgy; Castagné: Revue du Monde Musulman, 1921, október: *Madiar*.

helynevet említ,¹ amely a *magyar* névből való. Az egyik északkeleti Kisázsiában van, Kiresuntól 50 km-nyire délkelet felé, s *Madžarly* („magyari, magyaros“) a neve; a másik északnyugati Kisázsiában van, Balykesritől 15 km-nyire délnyugat felé, s ennek a neve *Madžarlar* („magyarok“).

* * *

Milyen viszonyban vannak e nevek a honfoglalás és a honfoglalás előtti magyarsággal?

Egy részüknek egyáltalában semmi köze a magyarsághoz, más részüknek pedig nincs köze a honfoglalás előtti magyarsághoz. Ebben a kérdésben az a döntő kritérium, hogy a magyarság neve 1200–1250-ig nem *magyar*, hanem *mogyeri*, esetleg *mogyori*, *mogyuri*, az első szótagban o-val, a másodikban e-vel, o-val vagy u-val.²

Az említett nevek közül tehát az egyetlen *možerjan* név az, amelynek a honfoglalás előtti magyarsághoz köze van. Ez — mint láttuk — egy 1539-i oklevélben fordul elő, amely Temnikovban (a Tambovi kormányzóság északi részén) lakó tarchanokról, baskirokról és možerjanokról beszél. Valószínű, hogy itt valami baskiriai magyar töredékről van szó.³

Ellenben nincs köze a magyarsághoz a *φρόβριον τῶν Ματζάρων*-nak és az Eufrátes vidékén levő *Mazará*-nak; figyelmen kívül hagyandó a Tigris és az Eufrátes összefolyásánál levő *Madsar* (helyesen *Madar*); a *magyar* névhez hasonló oroszországi nevek közül hangtani okokból egészen félreteendők *Mižar*, *Mižary*,

¹ Türkijät Mädzmüšasy, II, 258.

² Vö. MNy. XXV, 8–9.

³ L. 334–35. l.

Mišer, *Mišer-šjirma*; nem tartozik a magyarokhoz az örmény *Mačarakajor*, melynek jelentése az örményben 'sajt-völgy' (*mačarak* = 'sajt');¹ nincs közük a magyarsághoz a kaukázusi *Madžara* és *Madžaris-zkhali* folyóneveknek; az első az „abkház *amadžar* szóból származik, amely 'erjedő, friss mustot' jelent, s ehhez hasonlít e hegyi folyó“, a másik a grúz *madžari* 'új bor' és *zkhali* 'folyó' szóból való.²

Ugyanígy nincs köze a magyarsághoz a következő, részben már említett neveknek, melyeket Moravcsik Gyula volt szíves velem közölni.

1. Személynevek: Μαζάρης egy méd neve (Kr. e. VI. sz.): Polyainos, Strateg. VII. 6. 4. — Μάζαρις v. Μάζαρης ismert bizánci családnév (XIV/XV. sz.), l. pl. Byzantinische Zeitschrift, XXIII, 145, 19. és 147, 35. — Μαζαρηνός v. Ματζαρηνός bizánci családnév, első adat 1186-ból: Müller—Miklosich, Acta et diplomata graeca VI. 31. — Egy ó βεστάρχης ó Μάτζαρος egy 1087-ből való oklevélben fordul elő: Acta et diplomata VI. 8. — E nevek mint családnévek Μαζαράκης és Ματζαράκης alakban az új-görögöknél is megvannak, l. Buturas, Τὰ νεοελληνικά κύρια ὀνόματα, 106. l. — E névcsoporthoz a „magyar“ népnévvel való állítólagos összefüggéséről l. Hammer, Gesch. d. osman. Reiches, II, 452, Dieterich, Byzantinische Quellen, II, 148. és P. Waltz: Byzantion, II (1925), 322 sk.

2. Helynevek: ó Μάζαρος ποταμός folyó Sziciliában: Diodoros, Bibl. XI, 86. és XIII, 54. Μαζάρα ποταμοῦ (gen.) Ptolemaios III, 4, 3. ed. Müller. — Μαζάρη erőd Sziciliában, Stephanos Byzantios, ed. Meineke 425, 12, aki ehhez még hozzáfűzi: προύριον Σεβινουντίων τὸ ἐθνικὸν Μαζαραῖος,

¹ Hübschmann, Altarmenische Ortsnamen, Indogermanische Forschungen, XVI (1904), 448.

² Melegdi János: MNy. VI, 270.

ὡς Ἐνναῖος Ἱμεραῖος. — Μαζάρα armeniai város : Ptolemaios V, 13, 19. ed. Nobbe. — Mazara mesopotamiai város, Anonymi Ravennatis cosmographia, ed. Pinder—Parthey 81, 3. — Ματζάρων erőd Armeniában (?) a Kr. u. VI. sz.-ban : Theophylaktos Simokattes, ed. C. de Boor 106, 5. (Theophanes-nél, aki az előbbiből merit, Μαζαρῶν alakban találjuk, ed. C. de Boor, 259, 9.) Ugyanez egy későbbi püspökségi jegyzékben Μασσάρων alakban : Notitiae episcopatum, ed. Parthey I, 931. Ez utóbbi erőd nevének a „magyar“ népnévhez való viszonyáról l. Hammer, Gesch. d. Gold. Horde, 290 és Moravesik : MNy. XXIII, 259.

A honfoglalás utáni magyarsággal vannak esetleg kapcsolatban a többi magyar-féle nevek, főleg — amint látom — a tatárjárás után a Mongol-birodalomba költöztetett magyarsággal, esetleg későbbi, Kelet-Európába és Kis-Ázsiába költözött vagy költöztetett magyar települőkkel.

Magyarország, mely Szent Istvánig Kelet-Európával és Közép-Ázsiával élt kulturális közösségben és összeköttetésben, Szent Istvánnal bekapcsolódott a nyugati műveltség körébe, természetesen lassan és átmenetekkel, hiszen a beköltöző besenyők, sőt még a XIII. században bejött kunok is, életmódban, kultúrában, gondolkozásban rokon néphez jöttek Magyarországra. A tatárjárás a magyarságot újra, mégpedig teljesen Ázsiához kapcsolta, a magyarság újra részese lett egy ázsiai nomád törzs-szövetségnek, az maradt majdnem egy esztendeig, s ez idő alatt bő lehetőség nyílt arra, hogy mint a honfoglalás előtt, újra tényezője legyen a keleti nomád birodalmak változatos népalakulásainak.¹

¹ „Pendant près d'un an, la Hongrie ne fut qu'une province mongole.“ Grousset, Histoire de l'Asie, III, 48.

Tudjuk, hogy Kádán tatár vezér Radna lakosságából hatszáz válogatott németet, Ariscald ispánjuk alatt besorozott a seregébe.¹

Kétségtelen, hogy ilyenféle „csatlakoztatások“ a tatár dúlás évében több alkalommal történtek, s hogy a tatárok — bár sokat legyilkoltak — rabul tömegesen vittek magukkal magyarokat. A tatár birodalomnak előcsapatokra, földet művelő alattvalókra s egyéb munkásokra volt szüksége, ezeket természetesen a meghódított országokból szerezték.

Tudjuk, hogy a mongolok hadseregükhöz kapcsolták a baskiriai magyarokat, azonkívül kunokat, alánokat, szóval más Európában élő népeket is. Éppen így kapcsoltak magukhoz magyarországi néptöredékeket.

Adataink vannak rá, hogy a tatárjárás után Krimben, a Don és a Volga között, sőt Közép-Ázsiában, Karakorumban is voltak magyarok.²

„In via verò inter ipsum [Sartāk, Batu fia] et patrem suum habuimus magnum timorem. Ruteni enim & Hungari, & Alani serui eorum, quorum est magna multitudo inter eos, associant se viginti vel triginta simul, & fugiunt de nocte, habentes pharetras & arcus, & quemcunque inveniunt de nocte interficiunt, de die latitantes. Et quando sunt equi eorum fatigati veniunt de nocte ad multitudinem equorum in pascuis, & mutant equos, & vnum vel duos ducunt secum, vt comedant quum indiguerint. Occursum ergo talium timebat multum Dux noster.“ Rubruquis, ed. Beazley, 170; ed. Paris (1839), 264.

„Tandem inuenerunt nos quidam Hungari, qui fuerant

¹ Pauler, Magy. Nemz. Tört. II, 215.

² Pauler, Magy. Nemz. Tört. II, 239—40, 666.

Clericuli [var. clerici], quorum vnus sciebat adhuc cantare multa corde, & habebatur ab alijs Hungaris quasi Sacerdos, & vocabatur ad exequias suorum defunctorum...“ Ed. Beazley, 174; ed. Paris, 272. Ezenkívül Rubruquis többször találkozott magyarországi emberekkel: ed. Paris, 243, 300, 309, 337—38, 341. Plano Carpini, ed. Paris, 763.

A mongol fejedelmi család *Madžar* nevei — úgy látom — szintén a tatárjárással függenek össze. Magyarország meghódítása nevezetes esemény volt a Mongol-birodalom életében, s az első Madžar herceg, aki kétségtelenül viseli e nevet, épp akkoriban születetett, mikor a mongolok Magyarországot meghódították. Sejbán a XIII. század elején született, s Madžar az ő tizenegyedik fia. Fontos az is, hogy Sejbán a magyarországi betörésben részt vett.¹ Sejbán tizenegyedik fia tehát a Madžar nevet Magyarország meghódításának örömére kapta, s ő utána neveztek 20–30 esztendő múlva még két mongol herceget *Madžar*-nak.

*

Az a lehetőség sincs kizárva, hogy e hercegek közül valamelyiknek a neve néprésznévvé lett, s ilyen módon is keletkezett *madžar* nevű nép a Mongol-birodalomban.

Az is megtörténhetett, hogy a mongolok tudtak a baskiriai magyaroknak a Duna-melletti magyarokkal való összetartozásáról s a baskiriai magyarokat is *madžar* néven emlegették. Ez annál inkább lehetséges volt, mert — amint láttuk — a baskiriai magyarok **mogyer(i)* alakban szintén megőrizték a magyarság

¹ Plano Carpini, cap. 13, ed. Beazley, 86; Syban.

régi nevét. Ilyen módon *mažar* ~ *možar* néven baskiriai eredetű magyar töredékek is szerepelhettek.

*

Hogy az orosz *mažar* ~ *možar* népnév valóban a magyar népnévből származik, annak a feltevését a történeti körülményeken kívül a hangtani megfelelések is lehetővé teszik.

Bizonyos, hogy a fent említett orosz *možára* ~ *mažára* székérvén összefügg a krimi tatár *madžar* székérvénvel, ez meg a magyar népnévvel. Ezzel a szóval tehát igazolva van az, hogy az orosz *Mažar* ~ *Možar* helynevek — egy tatár *Madžar* alakon keresztül — a magyar népnévből származhatnak.

Ami a kérdés magyar hangtani oldalát illeti, a magyar név ez időben már — legalább általában — magyar-nak hangzott, mert a tatárjárásról szóló kínai források a nevet *Ma-dža-r*-nak írják.¹

*

Feltűnő, hogy a Kuma mellett csoportosan találjuk a magyar neveket. Itt van *Kummadžar*, a *Možar*-tó és *Možarsk* helység. A névnek e csoportos jelentkezése nem lehet véletlen.

*

Nomád népek költözései, alakulásai nem igen vannak írásban megörökítve. Ezért nincsenek adataink a tatárjáráskor a Mongol-birodalomba hurcolt magyarokról sem, de — amint látszik — ilyenek valóban nagy számmal voltak.

¹ Bretschneider: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society. N. S. X (1877), 78, 165.

Lehetnek ezek között az oroszországi „magyar“ telepek között későbbi (pl. XVI—XVII. századi) eredetűek is. A malmlyzi kerületben levő *Mā'djar* nevű falut pl. állítólag egy *Ma'djar* nevű ember alapította.¹

A további kutatás itt még alighanem több részletkérdésre fog világot vetni.

¹ Munkácsi: Akad. Értes. 1916, 76. — Nagy Géza: Ethn. XXII, 11.

RÖVIDÍTÉSEK.

BGA. = Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. M. J. de Goeje.

I. Ištahrī, 1870.

II. Ibn Haukal, 1873.

III. Mukaddasī, 1877. II. kiadás 1906.

V. Ibn Al Fakīh, 1885.

VI. Ibn Hordābeh és Kudama, 1889.

VII. Ibn Rusta és Ja'kūbī, 1892.

VIII. Mas'ūdī, 1894.

Budagov (Lazar'), Sravnite[nyj slovarj turecko-tatarskich narěčij. Pbg. I, 1869 ; II, 1871.

Darkó Jenő, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. [M. T. Akad., Értek. a nyelv- és széptud. köréből, XXI. k.] Budapest, 1910.

Enz. d. Isl. = Enzyklopaedie des Islām, herausgeg. v.

M. Th. Houtsma. Leiden—Leipzig, 1913 —.

EPhK. = Egyetemes Philologiai Közlöny.

Ethn. = Ethnographia.

Grammatika altajskago jazyka. [N. I. Iľminskij.] Kazan, 1869.

Ibn Haukal : I. BGA.

Ištahrī : I. BGA.

Izv. Konst. = Izvēstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě.

JA. = Journal asiatique.

JSFOu. = Journal de la Société Finno-Ougrienne.

Kāšgari-Brockelmann = Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšgarī's Dīvān luyāt at-turk, bearbeitet von

- C. Brockelmann. [Bibliotheca Orientalis Hungarica. I.] Budapest—Leipzig, 1928.
- Katanov (N. F.), *Alfavitnyj ukazatel' sobstvennyh imen, vstrečajuščichsja v 1. 2. t. obrazcov narodnoj literatury tjurkskich plemen, sobr. V. V. Radlovym.* Pbg. 1888.
- KCsA. = Kőrösi Csoma-Archivum.
- KSz. = Keleti Szemle.
- Kunik (A.) i Rosen (V.), *Izvēstija Al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i slavjanach. Čast' 1. [Priloženije k XXXII-mu tomu Zap. I. Akad. Nauk. No. 2.]* Pbg. 1878.
- Marquart (J.), *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* Leipzig, 1903.
- Marquart (J.), *Über das Volkstum der Komanen.* [W. Bang u. J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien. Abh. der Ges. d. Wiss. Göttingen. Ph.-h. Kl. N. F. Bd. XIII, No. 1.]* Berlin, 1914.
- MHK. = A magyar honfoglalás kútfői. Szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.
- MNy. = Magyar Nyelv.
- MNyK. = A magyar nyelvtudomány kézikönyve.
- MSFOu. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne.
- MSOSpr. = Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen. Berlin.
- Muḡaddasī: I. BGA.
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr.
- Ostas. Ztschr. = Ostasiatische Zeitschrift.
- Pauler Gyula, *A magyar nemzet története Szent Istvánig.* Budapest, 1900.
- Potanin (G. N.), *Očerki sěvero-zapadnoj Mongoliji.* II. 1881.
- Radloff (W.), *Das Kudatku Bilik.* Pbg. I. 1891.
- Radloff (W.), *Wb. = Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte.* Pbg. I, 1893; II, 1899; III, 1905; IV, 1911. [A j-török nyelvekből való adatok, ha más forrás nincs feltüntetve, Radloff szótárából valók.]

Rosen : 1. Kunik.

UngJb. = Ungarische Jahrbücher.

WZKM. = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

Zambaur (E. de —), Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Hanovre, 1927.

ZDMG. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. NF. = Neue Folge.

MUTATÓ¹⁾

abcházok 161, 163.	Anonymus és a Krónika a magyar törzsekről 222.
<i>Abda</i> 169.	<i>a ~ o</i> (török) 237.
<i>Abū Bekr</i> 168.	arab műveltség Magyarországon 305. l. 1. j.
<i>Ač</i> 18.	<i>Argyn</i> 57.
<i>Ač-Küstüm</i> 18.	<i>Ar̄yu</i> 56.
<i>Afšar</i> 38.	<i>Ar̄yun</i> 57.
<i>agač eri</i> 32, 138, 168.	<i>Árpád</i> 285.
<i>aimak</i> 10.	<i>aryk</i> 190.
<i>Aj-bars</i> 132.	<i>as</i> 161.
akatzirok 75.	<i>Attila</i> 218.
<i>Ak-börü</i> 71.	<i>Attila neve</i> 132.
<i>Akdžan</i> 53.	<i>aul</i> 20.
<i>Ak-kayan</i> 67, 191.	<i>Aušar</i> 38.
<i>Ak-kojly</i> 34.	<i>avar</i> név 39, 104.
<i>akyn</i> 53.	<i>avar nyelv</i> 103.
<i>Ala-jontlu</i> 34.	<i>avarok</i> 15, 19, 100.
alánok 161, 201.	<i>av̄yaz</i> 161.
<i>Al Bakri</i> 151.	<i>Avšar</i> 38.
<i>Al Bakri</i> a baskiriai magyarokról 160.	<i>a</i> (magy.) <i>~ y</i> (tör.) 193.
<i>Al Bakri</i> tudósítása a magyarok kubánvidéki hazájáról 160.	<i>a > y</i> hangváltozás (tör.) 184. l. 2. j.
<i>Álmos</i> 281.	<i>ä ~ ö</i> (török) 237.
<i>alpayut</i> 259.	<i>badžkir</i> 310.
<i>Alty-käsäk</i> 41.	<i>bayyr</i> 94.
<i>Alty-oyuz</i> 40.	<i>baj</i> 45, 55.
Anonymus 240.	<i>Bajan</i> (fejedelem) 104.

¹ Magyar és j-török nyelvű szavaknál a hovatartozás nincs jelölve.

A mutatóban feltüntetett helyeknek — ha több lapra terjednek — csak az első lapja van jelezve.

Bajan (törzsnév) 55.
Bajandur 55, 58.
Bajat 55.
Bajat Kara 84.
Bajavut 47.
Bajlar 55.
Balandžar 79, 208.
Barsil 314.
baskir név 309.
 baskiriai magyarok 278, 300.
 baskirok 315.
 basmylok 15, 19.
bašdzirt 302.
bašyirt 305.
baškurd 305.
baš-kurt 310.
bāz 93.
 becéző-képzők a régi magyarban 283.
 beduin törzsek 13.
bek' 212.
Belar 173, 217.
 belső basdzirtok 306.
 Belső Horda 28.
 besenyők 9, 11, 15, 16, 301.
besenyő név 126.
 besenyő törzsnevek 34, 45.
 besenyő törzsrendszer 73.
bigär 79.
boy 190.
 bolgár eredetű magyar személynévek 297.
 bolgár fejedelmi lajstrom 91.
 bolgár-magyar érintkezés 121.
 bolgár-magyar érintkezés a Kaukázus vidékén 172.
 bolgár műveltség 119.
 bolgár népek a Kubán vidékén 174.
bolgár név jelentése 98.
 bolgár nyelv 89.

bolgár nyelv a magyaroknál 279.
 bolgárok 86, 175, 216.
 bolgárok: l. még: volgai bolgárok.
 bolgárok Attila birodalmában 111.
 bolgárok régi hazája 98.
Bolmaz 279.
Boran 52.
Borsu 238.
 Bosporos (krími) 201.
Boyta 169, 238.
bolyar 76.
Bő 298.
Bökädür 49.
Buya-syyr 71.
Bulgar (eponymos) 95.
Bulyak-pur 96.
bulyanč 97.
Bulyar 30, 79.
 bulyari feliratok 89.
 Bulyark' 87.
bulyar név 38.
bulyar név eredete 95.
bulyur 95.
Bunger 238.
Burgar 175.
Burlak 52.
Buslak 53.
 b- > v- változás 294.
Chanbaly 81.
Chazarān 79.
Cherson 156.
Chiseu 269.
Cowari 235. l. 4. j.
 csagatáj 60, 64, 65, 76.
csuvas név 35.
 csuvas nyelv 85.
Čabaš 36.
Čalman 33.
Camzauci 104.
čapkun 53.

Čapty 56.
Čaudur 56.
Čäp(b)ni 54.
Čigil Arslan Il-tirgüg 84.
čur 45, 46.
Čystar 33.
 *-d- (östör.) 39.
d- (däřiz) 137.
-da (magyar képző) 169.
Darġat 47.
-dälän-nel összetett nevek 53.
dilom 45. 1. 4. j.
Dula 173.
dulo 45. 1. 4. j.
-dur képző 58.
Džabyu-kat 81.
Džajhāni 151.
Džarmī 152.
Džikil 79.
Džuvaš 35.
Ed 238.
Edumen 238.
el kan 251.
Ellac 134.
 „ember” jelentésű népnevek 148.
Emesü álma 70.
Erdim 49.
eri, iri, (népnevekben) 248.
Eskil 214.
eszegel (= eszkil) 154. 1. 3. j.
eszkil-bolgárok 154. 1. 3. j.
Etu 238.
Ézelő 286.
finnugor őshaza 121.
Gardizī 151.
Gardizī a baskiriai magyarokról 160.
Gardizī a magyarság kubánvidéki hazájáról 162.
Gerrh- 157.
Géza 292,

gil 214.
Gire(a)i 266.
göcäbä, göcümän 34.
gyarmat 255.
Gyarmat 229, **253**, 272, 309.
gyepü 244.
Gyepü 33.
Gyëücs 292.
gyula 295.
Gyula 297.
had, nem, ág 10.
hangrendi átcsapás 147.
hefthaliták 101.
hét kun vezér 238.
Hét-magyar 40.
hét ős 241.
hét vezér 222.
hīm 147. 1. 4. j.
hiung-nu—hun azonosság 131. 1. 1. j.
Ho-han-sie šan-jü 150.
Hö-k'ut 114.
homo (lat.) 148.
Honagur 178.
horvát nevű törzsek 28.
Hūna 141.
hun-bolgár viszony 127.
hungarus 181.
hunkar 305.
hun-magyar kapcsolat 216.
hun név 141.
hun nyelv 131.
hunok 9, 13, 17, 74, 97, **129**, 178, 186, 216.
Hunor 217, 219.
hun törzsrendszer 72.
hunugur 179 és 179. 1. 6. j.
χ > h > j (magy.) 258.
Hanbalyy 208.
Hazar(ān) 208.
Ibn Fadlān a volgai bolgárokról 88.
Ibn Rusta 151.

Ibn Rusta a baskiriai magyarokról 154, 301.

Ibn Rusta a volgai bolgárokról 88.

Ibn Rusta leírása a magyarokról 154.

Ički-salur 32.

Igdır 48.

ıl (el) 10, 16.

Ilek (Ellac) 134.

inäk 263.

inäl 262.

ini 263.

Irnäk 97, 134.

Istämi 168.

İtil 208.

j- (tör.) 263.

Jabayu (-karluk) 46.

Jabyu (népnév) 46, 48.

jad- 39, 112.

Jaylakar 30, 84.

Jayma 48.

Jaymur-kar 50.

jaiči 43.

Jajyk 112, 309. 190

janäk (mong.) 261.

Jarym 41.

jászok 17.

Jazar 36.

Jazy 84.

Jäl 136.

jeg 292.

Jenej 232, 308.

jeniszeji feliratok 45. l. 6. j.; 250.

Jenö 229, **261**, 272, 308.

Jigdir 48.

jilik 212.

Jobyr 57.

jö(o)gra (zürij.) 114.

j-török nyelvek 89. l. 1. j.

Judak 57.

Jugria 113.

*jugurru*s 103.

jula 45.

Julían 306.

Jurma (-t, -n) 255.

Jurmaty 232, 309.

Jutas 289.

Jutocsa 286.

Juvaš 35.

jürük 34.

jyš-kiši 32.

kabar név eredete 237.

Kabar 39, 223, **233**, 272.

kabarok 15, 17, 18, 19, 77.

Kačar 36.

kagan 103.

k'ayan 212.

Kaj 51.

Kajy 49.

Kalač 41.

Kalar 41.

Kandžygaly 53.

Kaggly 34.

kan 46.

Karačaj 32.

Kara-kalpak 33.

kara k'azar 211.

Kara-kojly 34.

Karan 49.

Kara-papak 34.

Kara-säyir 33.

karaul 54.

Karkina 156.

Karluk 50.

karlukok 15, 19.

Karoldu és Sároltu 297.

karsak 117.

Kartu 52.

Katagan 53.

Katun-kat 81.

kazak-kirgizek 11, 15.

kazak név 37.

kazar név 37.

k'azar név 211.

- Kazar* 84.
Kazár 238.
Kazária 162.
 kazár-magyar viszony 215.
 kazár nyelv 209.
 kazárok 77, 200, **203**.
 kazár-szabir-türk nyelv ismerete a magyaroknál 279.
kär 265.
Käräi 265.
Käräš 268.
Kärgidäi 265. 1. 6. j.
Käsä 41.
käsäk 271.
Käsir 41.
Kästim 18.
Kék-kend 48.
 keleti türkök (kazárok) 201.
Kér 264, 272.
Keräit 267.
Kerbaga 265. 1. 6. j.
Kerejt 267.
Kerh 155.
Kesäk 41.
Kesz (-i, -ő, -ü) 268.
Keszi 268.
Ketel 238.
 Kézai a magyarság kubánvidéki hazájáról 172.
k > *γ* változás 44. 1. 5. j.
k > *h*- változás 145.
Kiči-Madžar 324.
kül 214.
 kimekek 304, 315.
 kínai feljegyzések átírása 14. 1. 2. j.
Ki(e)räi 267.
kirgiz 78.
 kirgizek 9, 20, 30.
Kojan-kulakly 34.
 Konstantinos a magyarok kétnyelvűségéről 279.
 Konstantinos a magyar törzsekről 221.
 Konstantinos Levediáról 152.
Koppány 46.
Kosihy 269.
Kotzager 15.
Kovár 235, 320.
Kovárc 236.
Kozár (-d, -om) 238.
Kö, Këve 279.
Köbök 54.
Kök-börü 71.
Köl (Köllär) 32.
Köl-sumyny 32.
kötäl 239.
 Krim 161.
 krimi helynevek (népnevekből) 80.
Kuar 320.
Kulan 71.
Kum 144.
kuman 58, 141—42.
Kum-madžar 323.
kundur 144.
Kundur 58.
kun név 141.
 kunok 17, 20.
 kunok (=kabarok) 223, 235.
k'un-tsu 115.
Kurama 37.
 kuturgurok 19, 75, 87, 91, 217.
Küarik 71.
kül-bej 45.
kümun (mong.) 147.
kün 147.
kündü 295.
Kürt 229, **249**.
 Kürtgyarmat 19, 249.
kütüül 54.
Küzän 71.
kyd- 39. 1. 3. j.

Kyj 33.
Kypčak 30, 36.
Kyrk-jajma 40.
kyrsa 116.
Kyryk 40.
Kytai-Kypčak 18.
Kyzyl-kurt 71.
Laudaricus 132.
Levedi 281.
Levedia 68, 151.
Libertem 168.
Liündik 286.
 -ly képző népnevekben 62.
 -m birt. személyrag 146. 1.
 1. j.
Mačarakajor 326, 331.
Mačjarin 326.
Ma'djar 336.
Madjar(-ovo) 326.
Madsar 323, 330.
madžar 327.
Madžar 323.
Madžar (tó, folyó a kizilok-
 nál) 327.
Madžar nevek a mongolok-
 nál 327, 334.
Madžar (Madjar) nemzet-
 ség 328.
Madžara, Madžaris-zkhali
 326, 331.
Madžar-ly (-lar) 330.
madžarijjah 306.
Magna Bulgaria 307.
Magna Hungaria 299.
 magyar-bolgár érintkezés
 kezdeté és vége 126.
 magyar nemzetségek száma
 226.
 magyar név 247.
 magyar név első előfordu-
 lása 165.
 magyar név Kelet-Európá-
 ban és Ázsiában 322.

magyar nevek a Kuma mel-
 lett 335.
 magyarnyelvalán jövevény-
 szavai 171.
 magyar nyelv bolgár jöve-
 vénysszavai 119, 124.
 magyarok a mongoloknál
 333.
 magyarság kubánvidéki ha-
 zája 151.
 magyarság leköltözése a
 Kaukázus vidékére 125.
 magyarság levediai hazája
 151.
 magyarság nyelve 278.
 magyar törzsnevek kutatá-
 sának története 227.
 magyar törzsnevek mint
 nemzetségszavak 227.
 magyar törzsnevek mint
 személynevek 225.
 magyar törzsrendszer 221.
 magyar törzsrendszer fel-
 bomlása 224.
magyer 246.
mansin (vogul) 249.
maňši 247.
Matjár 326.
 -maty képző (tör.) 254.
Mazara 323, 330.
maža 327.
mažara 327.
Mažarka stb. 325.
mäňši 247.
Megyer 229, 245, 272, 273,
 277.
Megyer (-cs, -ő, -ed, -ke) 245.
 méltóságnévből keletkezett
 helynevek 81.
Menandros, ed. de Boor,
 204: 14. 1. 1. j.
mettoi (finn) 249.
Mižar, Mišer stb. 325, 330.

Modzsár 326.
modžyeri 246, 306, 314.
moger(ij) 246.
Mogioroi 246.
Mogoroy 246.
Mogurdi 246.
mogyer(i) 246.
mogyeri 314.
 mongol hódítás 332.
 mongolok 20, 30.
 mongol törzsek a törökség-
 ben 18.
Monguldur 58.
mo(a)žar 326, 335.
Možarka(i), *Možarovo* stb.
 325.
Možarsk 324.
možarskaja kurica 327.
Možar-tó 324.
možerjan 246, 308, 314, 325,
 330.
mrdāt 163, 164. l. 1. j.
Mundžuk 133.
 Nagy-Bolgária 175.
 Nagy Horda 307.
Naiman 30.
 -nā képző 54.
 népnévből keletkezett sze-
 mélynevek 82.
 -n ∞ -m ∞ -y váltakozás
 146.
nndr(z) 162, 164. l. 1. j.
nogaj 60, 65.
Numuolou 279.
Nyék 228. l. 3. j., 229, 241,
 272.
 nyíl 41.
 nyugati türkök (magyarok)
 201.
 nyugati türk törzsrendszer
 73.
Ob 114.
Obbada 169.

165
ogur 106, 115.
Ogurda és Mogyeri 278, 280. 217, 2
ogurok 87, 91, 97, 170.
Oguz kán 42.
oguzok 29, 301.
 oguz törzsnevek mint hely-
 nevek 80.
 oguz törzsrendszer 73.
oγur „szerencse” 69.
oγur 90, 239,
oγuš 44.
oγuz név 44.
Oyuzān 79. l. 4. j.
ok 41.
O-k’ut 114.
Oluptulma 238.
Omurtag 168.
On(u)gur (Zach. Rhet.) 179.
Onogoria (patria) 180.
onogundur 59.
onogur 106.
 onogur-magyar viszony 181.
 onogurok 87, 91, 174, 178,
 201.
On-ok 39, 41.
Ontört-uruk 40.
oy 239.
oγgun 68.
 orchoni feliratok: II E 10,
 I E 11 skk.: 13.
Orkundur 59.
osmanly 60, 65.
 oszmánlik 76.
Ousad 238.
 öjrötök 30.
öküz 94.
Öküž 71.
Öbö 298.
Ör 245.
 Ös-Bolgária 175.
özbäg 60, 65, 76.
 -p- > -b- > -v- fejlődés
 189. l. 2. j.
 pontusi bolgárok 87.

Potanin 69.
 Priskos a bolgár—szabir—
 avar népeltolódásról 98.
 pseudo-avarok 102.
 -r képző (magy.) 247.
 Ravennas 180.
 Ruga, Rugila 132.
 sabyr név 37, 188.
 Salyur 39, 49.
 Salur 49.
 Samarčin 53.
 Sarkel 153.
 Sart 30.
 Saryγsyn 208, 212.
 savardi 316.
 sápér 184.
 Säkiz-oyuz 40.
 se-kin 46. l. 4. j.
 Semender 79, 207.
 septem exercitus 224.
 sevordik' 318.
 sigil 94.
 sijāvardī 318.
 Sovar 314.
 sörgäk 10.
 Su-kakmyna 32.
 Su-karga 32.
 sultān 290.
 Suvar 322.
 süly 94.
 sybyr, syvyr 184.
 szabirok 9, 11, 175, **183**.
 szamojéd nyelv bolgár jöve-
 vényszavai 118.
 szárnyék 242.
 szavardi 183, 193.
 székelyek 235.
 szeldzsuk 60, 61, 65.
 személynevek: állatok ki-
 csinyeinek neve 191.
 személynevek hasonlósága
 egy családban 288.
 személynevek lefordítása
 289.

személynevek mint ország-
 nevek 67.
 Szibéria 185.
 -š képző 44.
 šad 213.
 Šah-sävän 38.
 ša(e)n-jü 130.
 šaragur 106.
 šarayurok 91.
 š > l változás 94.
 Šurmaty 254, 309.
 tabyáč 35.
 Tag-kakmyna 32.
 Tag-karga 32.
 Tajaš 54.
 Tamatarcha 81, 156.
 Tana 71.
 Tana-buga 71.
 tan-hu 130.
 taranči 34.
 Tarb(m)a(n) 292.
 Tarhus 286.
 tarγan 213, 256.
 Tarγan 47.
 Tarján 229, **255**, 272.
 Tarkacsu 285.
 tarkan 256, 285.
 Tárkány 259.
 Tarniaγ 15.
 Tas 291.
 Taš 279.
 Tašky-salur 32.
 tatár név 76.
 Taugast 101.
 Tükä 71.
 tegin 295.
 teleutok 30.
 t'engri γan 211.
 Termacsu 291.
 Tevel 319.
 Theophylaktos Simokattes
 az avarokról 101.
 t'ing-li kő-t'ő tan-hu 139.

ting-lingek 115.

Tokuz-oyuz 39.

tolmač 46.

Tomnar 33.

Tor-ajyyr 34.

Torlo-kum 213.

Tormás 291.

totemizmus 68.

Töhötöm 294.

Tölös 30.

török népnevek

földrajzi körülményekre
von. nevek 31.

külső tulajdonságra von.
nevek 33.

foglalkozásra, lelki tulaj-
donságra von. nevek 34.

eseményre von. nevek 36.

számnévi jelzővel ellátott
nevek 39.

'töredék' jelentésű nevek
40.

'nyíl' jelentésű nevek 41.
méltóságnévből keletke-
zett nevek 44.

'erő, erős, vitéz' jel. ne-
vek 49.

'hóvihar, havas-eső'-féle
nevek 50.

'segítség, támasz' jel. ne-
vek 54.

'gazdag' jel. nevek 55.

'híres' jel. nevek 56.

'fáradt' jel. nevek 56.

régi népnevekből képzett
nevek 58.

személynevekből keletke-
zett nevek 59.

totemisztikus nevek 68.

török népnevek politikai
egységet jelölnek 74.

török népnevek elterje-
dése 75.

török népnevek mint
helynevek 79.

török népnevek kezdőbetűje
32. l. 1. j.

török törzsek csatlakozása
a magyarsághoz 275.

török törzsrendszerek 72.

török uralkodó réteg a ma-
gyarságnál 298.

tudun 103, 213.

Tuel 319.

tunguz nemzetségek 12.

Tur- 214.

turkománok 77.

turul 70.

Turul 72.

Turu[a?]ly 213.

Türgiş 58.

Türk'ān 79. l. 4. j.

türkmän 58.

türk név 49.

türk név (a magyaroknál)
176, 195.

türkök 9, 11, 14, 75, 176,
193, 215.

türkök a Dontól keletre
199.

türkök a hunok utódai
150.

uar-guni 103. l. 1. j.

ud- 39.

Ufak 40.

ugorok 121.

Ugra 114.

ujgurok 15, 19, 75.

ujgur törzsrendszer 73.

ujyun 68.

ujjur 38.

Ulu-Madžar 324.

ungar 181.

úr 240.

Urál-folyó 112.

urog 106.

Urugu 251.
uturgur név 90.
uturgurok 75, 87, 175, 178, 217.
uturgurok és kuturgurok 111.
Uvak 40.
Uvak-Kiräi 19.
Uzun Hasan 169.
Üč-karluk 40.
Üč-oyuz 39.
Ügyek 280.
Vajk 293.
vályá 126.
vejsze 127. l. 1. j.
vogulok, osztjások 125.
volgai bolgárok 11, 88, 301.
volgai bolgárok északra költözése 314.
volgai tatárok 76.
Voyta 169.
Vrsuuru 238.
vu-ku 140.
ynak 261.
ynal 262.
ynanč 262.
Zabender 15.
Zoltán 290.
z > r változás 92.
Zuard 319.
žuan-žuanok 101.

$a = e$ 135.
ákátzιροι 138.
άσφαλοι 321.
Άτακάμ 137.
Βαλάχ 191.
Βοοκολαβρā 141. l. j.
Βωαρήξ 190.
Γεήχ 113.
Γενάχ 229.

Γορδās 167, 217.
Δάίξ 112, 190.
Δαίχ 113.
Δεγγιζίχ 136.
Δινζίχ 136. l. 1. j.
δόχια 113.
Έξέλεχ 286.
Έσκάμ 137.
Έρνάχ 134.
Ίλιγερ 192.
Ίουτοτζάς 287.
Κάβαροι 229, 320.
Κάγγαρ 49.
Καρή 229.
Κασή 229.
Κουρτουγερμάτου 229.
Κώχ 103.
Ματζάρων 323, 330.
Μεγέρη 228.
Μουάγερις 167, 217.
**Μούγερις* 167.
Μουνδίουχος 133.
Νέκη 228.
Όνόγουρις 179.
Όγώρ 107, 169.
Ούάρ és Χουννί 103.
Ούγγροι 176, 178.
Ούγούρ- 107.
σάβαρτοι 176, 192.
Σάβαρτοι άσφαλοι 183, 315.
Σαλμούτζης 281.
Σάρκελ 214.
Σερβοτιών 318.
Σόλαχος 103.
Ταριάνου 229.
Τεβέλης 319.
Τιλ 169.
Τούρξανθος 83.
Φαλίτζι- 282.
Ωηβάρσιος 132.
Ωκεανός 108.

161. اوغونه

212. سارعشن

212. سارغش

212. صاری چین

155. کرخ

161. لوغز

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
Bevezetés	4
I. fejezet. A török népalakulatok és nevük	8
II. fejezet. Bolgárok, hunok, magyarok	85
A bolgárok	85
A bolgár-magyar érintkezés	121
A hun-bolgár viszony	127
III. fejezet. A magyarság és a kaukázusvidéki török törzs-szövetségek	151
A magyarság kaukázusvidéki hazájának emlékei	151
Onogurok	178
Szabirok	183
Türkök	193
Kazárok	203
Hun-magyar kapcsolatok a kaukázusvidéki hazában	216
IV. fejezet. A magyar törzsrendszer	221
V. fejezet. A honfoglaló magyarság nyelve	278
VI. fejezet. A magyarság keleten maradt töredékei és keleti nyomai	299
Magna Hungaria	299
Σάβαρτοι ἄσφαλοι	315
A magyar név Kelet-Európában és Ázsiában	322
Rövidítések	337
Mutató	340

TARTALOM

210	Magyar nyelv és irodalom
207	A magyar nyelv története és jellege
203	Magyar irodalom
200	Magyar nyelv és irodalom
197	A magyar nyelv és irodalom
194	Magyar nyelv és irodalom
191	Magyar nyelv és irodalom
188	Magyar nyelv és irodalom
185	Magyar nyelv és irodalom
182	Magyar nyelv és irodalom
179	Magyar nyelv és irodalom
176	Magyar nyelv és irodalom
173	Magyar nyelv és irodalom
170	Magyar nyelv és irodalom
167	Magyar nyelv és irodalom
164	Magyar nyelv és irodalom
161	Magyar nyelv és irodalom
158	Magyar nyelv és irodalom
155	Magyar nyelv és irodalom
152	Magyar nyelv és irodalom
149	Magyar nyelv és irodalom
146	Magyar nyelv és irodalom
143	Magyar nyelv és irodalom
140	Magyar nyelv és irodalom
137	Magyar nyelv és irodalom
134	Magyar nyelv és irodalom
131	Magyar nyelv és irodalom
128	Magyar nyelv és irodalom
125	Magyar nyelv és irodalom
122	Magyar nyelv és irodalom
119	Magyar nyelv és irodalom
116	Magyar nyelv és irodalom
113	Magyar nyelv és irodalom
110	Magyar nyelv és irodalom
107	Magyar nyelv és irodalom
104	Magyar nyelv és irodalom
101	Magyar nyelv és irodalom
98	Magyar nyelv és irodalom
95	Magyar nyelv és irodalom
92	Magyar nyelv és irodalom
89	Magyar nyelv és irodalom
86	Magyar nyelv és irodalom
83	Magyar nyelv és irodalom
80	Magyar nyelv és irodalom
77	Magyar nyelv és irodalom
74	Magyar nyelv és irodalom
71	Magyar nyelv és irodalom
68	Magyar nyelv és irodalom
65	Magyar nyelv és irodalom
62	Magyar nyelv és irodalom
59	Magyar nyelv és irodalom
56	Magyar nyelv és irodalom
53	Magyar nyelv és irodalom
50	Magyar nyelv és irodalom
47	Magyar nyelv és irodalom
44	Magyar nyelv és irodalom
41	Magyar nyelv és irodalom
38	Magyar nyelv és irodalom
35	Magyar nyelv és irodalom
32	Magyar nyelv és irodalom
29	Magyar nyelv és irodalom
26	Magyar nyelv és irodalom
23	Magyar nyelv és irodalom
20	Magyar nyelv és irodalom
17	Magyar nyelv és irodalom
14	Magyar nyelv és irodalom
11	Magyar nyelv és irodalom
8	Magyar nyelv és irodalom
5	Magyar nyelv és irodalom
2	Magyar nyelv és irodalom